

ARVI TAVAST MARJU TAUJAR

Mitmekeelne oskussuhtlus

Tallinn 2013

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti tuleviku heaks

Raamatu valmimist on finantseeritud riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu 2010” projektist EKKM09-134 „Eesti kirjakeel üld- ja erialasuhtluses” ja Euroopa Liidu Sotsiaalfondist.

Kaane kujundanud Kersti Tormis

Kõik õigused kaitstud

Autoriõigus: Arvi Tavast, Marju Taukar, 2013

Trükitud raamatu ISBN 978-9985-68-287-6

E-raamatu ISBN 978-9949-33-510-7 (pdf)

URL: tavast.ee/opik

Trükitud trükikojas Pakett

Sisukord

1	Sissejuhatus	8
1.1	Raamatu struktuur	10
1.2	Sihtrühm ja eesmärk	11
I	Eeldused	13
2	Miks suhtlus toimib	15
3	Fikseeritud koodi mudel	18
3.1	Suhtluse tööpõhimõte	18
3.2	Keele olemus	20
3.3	Keele ja kõne seos	20
3.4	Sõna ja mõtte seos	20
3.5	Tähenduse olemus	21
3.6	Keele tekkimine ja muutumine	21
3.7	Kõne headuse hindamine	22
4	Fikseeritud koodi mudeli puudusi	24
5	Toimetulek puudustega	28
5.1	Kitsendada käsitlusala	28
5.2	Lubada servade udusust	29
5.3	Otsida paremat teooriat	29

6	Inimestel põhinev mudel	30
6.1	Suhtluse tööpõhimõte	30
6.2	Keele olemus	31
6.3	Keele ja kõne seos	32
6.4	Sõna ja mõtte seos	32
6.5	Tähenduse olemus	33
6.6	Keele tekkimine ja muutumine	38
6.7	Kõne headuse hindamine	38
7	Eelduste kokkuvõte	43
II	Terminoloogia	47
8	Mis on terminoloogia	49
9	Terminoloogiateooriatest	53
9.1	Klassikaline terminoloogiateooria	53
9.2	Uuemad terminoloogiateooriad	60
10	Objektid, mõisted ja terminid	66
10.1	Objekt	66
10.2	Mõiste	67
10.3	Termin	71
11	Mõiste- ja tähenduseseosed	73
11.1	Tähenduseseosed	73
11.2	Polüseemid ja homonüümid	75
11.3	Mis on sõna?	75
11.4	Sünonüümid ja polüseemid	76
11.5	Aga see tähendab ju hoopis	77
11.6	Seos mõiste ja seda tähistava termini vahel	77
11.7	Mõisteseosed	78
11.8	Keeltevahelised seosed	79
11.9	Denotaatsamasus ja designaatsamasus	80

12 Sõnastikus antav info	82
12.1 Sõnad	82
12.2 Selgituste liigid	84
12.3 Selgituste sõnastamisest	87
12.4 Viited	91
12.5 Näited	92
13 Sõnastiku sihtrühm ja eesmärk	95
13.1 Sihtrühm	95
13.2 Eesmärk	97
14 Sõnastike sisevastuolud	103
14.1 Rippuvad viited	103
14.2 Sünonüümivastuolud	104
14.3 Ebajärjekindlused	107
14.4 Osasünonüümid	108
15 Ühtluse parandamise meetodeid	111
15.1 Hoolikusel põhinevad meetodid	111
15.2 Lähenemissuunal põhinevad meetodid	112
16 Tehniline mõistelisus	121
16.1 Andmestruktuur	122
16.2 Terminibaasi esitus sõnastikuna	127
16.3 Olemasolevaid terminibaasisüsteeme	130
16.4 Vastuväiteid	133
17 Terminisaamisviisid	137
17.1 Termini headus	137
17.2 Tsitaatsõnad	141
17.3 Sõnade ühendamine püsiühendeiks	141
17.4 Sõnade liitmine	142
17.5 Sõnatuletus	144
17.6 Laenamine	147
18 Terminoloogia kokkuvõte	151

III Tõlkimine	155
19 Mis on tõlkimine	157
20 Tõlke uurimine	159
20.1 Metodoloogia	161
21 Kaks liiki tõlkimist	172
21.1 Märksõnu tõlketeooriatest	172
21.2 Instrumentalistlik tõlkemudel	174
21.3 Tõlkemudelite levikust	179
22 Tõlkimise kokkuvõte	183
IV Toimetamine, kvaliteedikontroll ja hindamine	185
23 Mis on kvaliteet	187
23.1 Tõlkekvaliteet	187
23.2 Teenusekvaliteet	189
24 Toimetamise liigid	193
24.1 Tellija	194
24.2 Toimetatav valdkond	195
24.3 Vastutuse jaotus tõlkija ja toimetaja vahel	196
24.4 Kui palju saab toimetaja tõlkijat usaldada?	198
24.5 Muutuste siseseviimine	199
24.6 Põhjendamine	200
24.7 Vaidlustamine	201
24.8 Kellele jääb viimane sõna	201
24.9 Tekst ja metatekst	201
24.10 Toimetamine tõlketeenuse standardis	202
25 Toimetamise teemad	205
25.1 Muutuste liigid	205
25.2 Põhjenduste liigid	209
26 Toimetamise kokkuvõte	214

V	Keelekorraldus	215
27	Mis on keelekorraldus	217
28	Korraldamise objekt ja põhimõtted	219
28.1	Korraldamise objekt	219
28.2	Korraldamise põhimõtted	221
29	Norm ja norming	226
29.1	Miks võib norm normingust erineda	227
29.2	Vastuolude näiteid	228
29.3	Vastuolude lahendamine	229
30	Korraldamise põhjused	233
30.1	Mõistmisraskuste vältimine	234
30.2	Konventsiooni stabiilsuse suurendamine	236
30.3	Kognitiivse jõupingutuse erinevus	236
30.4	Kultuuri(evolutsiiooni)lised seletused	237
30.5	Uskumuste püsivus	238
30.6	Asendustegevus	239
30.7	Siserühma määratlemine	240
31	Keelekorralduse kokkuvõte	243
32	Kokkuvõte	244
33	Mõtlemisküsimuste kommentaare	247
	Kirjandus	257

Sissejuhatus

Meie igapäevane tegevus põhineb suures osas varjatud eeldustel, mille iseloomu või isegi olemasolu tavaolukorras ei teadvustata. Mingi alaga, praegusel juhul mitmekeelse oskussuhtlusega sügavamalt tegeldes aga tasuks enne järelduste juurde asumist tähtsamad eeldused korraks üle vaadata. Kuidas näiteks seletada verbaalse suhtluse toimimist? Miks on nii, et kui siinset teksti loete, siis saate vähemalt umbkaudu aru, mida tahtsime sellega öelda?

Lihtsaim lahendus, mida ka varmalt kasutatakse, on postuleerida keel. Olla seisukohal, et tekstil või selle osadel on omadus midagi tähendada, ja et kirjutades valin keelendeid nende tähenduste järgi. Kui kõneleja ja kuulaja oskavad sama keelt, kõneleja valib õiged keelendid oma mõtte väljendamiseks ja ka kuulaja teab nende tähendust, siis kannavad need keelendid kõneleja mõtte kuulajani. Sellise fikseeritud koodi mudeli järgi on tähendus keelendite objektiivselt tuvastatav omadus, mille päritoluna enamasti nimetatakse kokkulepet.

See mudel kirjeldab edukalt ära suurema osa suhtlusolukordi. Siiski leidub verbaalsel suhtlusel ka aspekte, mida keele kui fikseeritud koodiga seletada on üpris keeruline. Kui kood on fikseeritud, siis ei saa see näiteks kuidagi muutuda, aga keel ju muutub, nagu paljud ilmselt nõustuvad. Raske on kujutleda keele algset tekkimist selgesõnalise kokkuleppe teel, samuti ei suuda see mudel seletada keelealaseid eriarvamusi pädevate emakeelekõnelejate vahel ega neile lahendusi pakkuda.

Olukorras, kus olemasolev teooria oma põhiosas sobib, kuid vaatlusalust nähtust tervikuna ära seletada ei suuda, on sellest järelduva ebakindlusega toimetulemiseks peamiselt kolm võimalust.

Uurimisobjekti osad, mida teooria seletada ei suuda, võib vaatluse alt välja jätta, võib lubada kirjelduse servade ähmasust, võib aga ka soovida siiski kogu nähtuse kirjeldamist ühe teooriaga – viimasel juhul tuleb leppida olemasoleva teooria sobimatusega ning otsida paremat.

Otsingute toeks võiksime reaalteadustest õppida vahetegemist teadmise ja arvamise vahel ning psühholoogidelt vahetegemist objektiivse ja subjektiivse vahel. Oleme väga kaugel mõttest, nagu võiks siit või mõnest teisest õpikust hankida objektiivset teadmist keele või millegi muu kohta; pigem on rõhk oma arvamuste subjektiivsuse tunnistamisel ja selle ülestunnistusega toimetulemisel.

Viimane pole kerge – kui ikka tõsiselt tundub, et lumi on valge, siis on väga keeruline hoiduda lihtsustatud väitest „lumi on valge” ja piirduda mõne teaduslikult paremini kaitstavaga, näiteks „mulle tundub, et lumi on valge”, „kõik mu senised intervjueeritavad on vastanud, et lumi on valge” või „mu senised mõõtmistulemused on näidanud, et lumi on valge” (viimased kaks muidugi eeldusel, et vastavad uuringud on tõepoolest läbi viidud ja selliseid tulemusi andnud). See näib esmapilgul olevat üsna abstraktne teadusfilosoofiline probleem: kui lugeja suhtlusringkond on lume värvi teemal üldjoontes ühel nõul, siis ei ole enamasti tõesti vahet, kas esitada väiteid lume värvi kohta või iseenda lumevärviteemaliste arvamuste kohta.

Huvitavaks läheb asi ainult juhul, kui lugeja suhtlusringkond *ei* ole vaadeldaval teemal ühel nõul. Siin raamatus tuleb juttu eriarvamusi võimaldavatest juhtudest keelega seotud aladel, täpsemini tõlkimisel, sõnastikukoostamisel, keelekorralduses ja keelealastes vaidlustes. Mõned näited küsimustest, kus selge vahetegemine objektiivse teadmise ja subjektiivse arvamise vahel kipub mõnikord meelest minema:

- Mida see sõna tähendab?
- Mis on selle sõna vaste teises keeles?
- Kuidas seda defineerida?
- Kuidas seda tõlkida?
- Kas eesti keeles saab nii öelda?
- Kas seda sõna tohib eesti keeles kasutada?
- Milline on selle eriala mõistesüsteem?
- Kumb pakutud terminivariantidest on parem?
- Kas see on usaldusväärne sõnastik?
- Kas tõlkija käitus selles olukorras õigesti?

- Milline on tööjaotus kirjutaja ja toimetaja vahel?
- Kes on selle teksti autor?

1.1 Raamatu struktuur

Esimeses peatükis kirjeldame täpsemalt fikseeritud koodi mudelit, selle järeldusi ja puudusi ning nendega toimetuleku meetodeid. Ühe meetodina tutvustame keelenähtuste mõistmise viisi, mis tekstide asemel põhineb suhtlejal. Tähendus ja õigsus ei ole sel juhul keele ega isegi mitte teksti, vaid inimese omadused.

Inimesel põhinev seletus on ühes mõttes ebamugav: ta ei paku kaitset vastutuse eest. Praktilistes suhtlusolukordades meeldib inimestele täiesti arusaadavalt lükata vastutus endalt ära, viidates oma valikute põhjendusena väidetavatele objektiivsele faktidele keele kohta. Keel lihtsalt on selline, suhtlejast ei sõltu midagi. Kui tunnistada, et keelt ennast otseselt mõõta kuidagi ei õnnestu, andmeid on põhimõtteliselt võimalik hankida ainult inimeste keealaste arvamuste kohta või teatud küsimustes ka senikasutatud väljendusviiside kohta, siis läheb oma valikute põhjendamine veidi raskemaks. Selles levinud olukorras aga, et inimeste ja nende seniste väljendusviiside uuringuid vaidlusaluses küsimuses tegelikult pole tehtud, ei saagi valikuid põhjendada millegagi peale enda subjektiivse arvamuse. Suhtleja lihtsalt tahab nii väljenduda või ta lihtsalt mõistab seda teksti niimoodi, ja toetust tema sellisele tahtmisele ei ole tulemas kuskilt. Niimoodi arvamiseks läheb tarvis üsna palju enesekindlust: suhtleja peab pidama end tegijaks ehk agendiks, kes vastutab ise oma sõnade eest.

Ülejäänud raamat räägibki tegelikult suhtlejast, tema teadmistest, arvamustest ja vastutusest neljas oskussuhtluse valdkonnas. Terminoloogia peatükis alustame mõiste- ja tähendusseostest. Viimastest eriti sünonüümia, polüseemia ja homonüümiaga toimetulek on oluline eeldus sõnastike tulemuslikul koostamisel ja kasutamisel. Lähtudes sõnastike eesmärkide ja sihtrühmade klassifikatsioonist, võrdleme koostamismeetodeid nende aluseks oleva andmestruktuuri põhjal; lähemalt kirjeldame tehnilisi ja töökorralduslikke vahendeid sõnastike sisemise kooskõla saavutamisel. Lühidalt tuleb juttu ka terminimoodustusest.

Tõlkimise peatükk algab uurimisobjekti määratlemise tänamatu

ülesandega. Vastuseid küsimusele, mis on tõlkimine, on umbes sama palju kui vastajaid. Siin üritame lähtuda praktikast ja käsitleda tõlkimisena seda, mida tõlketurul on kombeks tõlkimiseks nimetada, kaldudes kahtluse korral pigem laiemale kui kitsama määratluse poole. Tõlkija agentsust jaotusalusena kasutades kirjeldame kaht üsna erinevat viisi tõlkimisest mõelda, koos praktiliste järeldustega tõlkija pädevuse, tegevuse, vastutuse ja staatuse teemal.

Nii tõlkimisele kui ka ükskeelsele kirjutamisele võib tekstiloome töövoos järgneda toimetamine, kvaliteedikontroll või muu valmis teksti hindamist sisaldav tegevus. Toimetamise peatükis üritame ülalkirjutatust lähtuvalt leida hindamise teoreetilist alust; taaskord praktiliseks minnes aga kirjeldada turul nähaolevaid toimetamise ja kvaliteedikontrolli meetodeid koos nende plusside ja miinustega.

Viimane teema on keelekorraldus kõige laiemas mõttes ehk igasugune inimeste väljendusviisi mõjutamisele suunatud tegevus parandustest argisuhtluses kuni institutsionaliseeritud keelekorralduseni kitsamas mõttes. Nagu eelnevates peatükkides, üritame ka siin kõigepealt leida tegevusele teoreetilisi põhjendusi ja seejärel loetleda leitud põhjendustest tulenevaid järeldusi praktika jaoks.

Peatükid lõppevad kokkuvõtte, mõtlemisküsimuste ja lisalugemise soovitusetega. Küsimustele enamasti üht õiget vastust ei ole; raamatu lõpust leiate küsimuse numbri järgi kommentaarid, mida tasuks ehk vaadata alles pärast küsimuse üle juurdlemist.

Õpiku teemadest on tõlke uurimine Marju Taukari ja ülejäänu Arvi Tavasti kirjutatud.

1.2 Sihtrühm ja eesmärk

Eeskätt on see raamat mõeldud keeleala magistrantidele ning katab peamised teemad, mida oleme alates 2002 käsitlenud terminoloogia, kirjaliku tõlke aluste, tõlketehnika, keelekorralduse ja empiiriliste uurimismeetodite kursustel. Üritame mitte eeldada eriti põhjalikke lingvistikateadmisi, vaid lahti seletada kõik need asjad, mida magistrantidele on ikka tulnud ka loengus lahti seletada. Küll aga läheb lugejal tarvis analüüsivõimet ning julgust endas kahelda ja nõuda põhjendusi ka ilmselgenäivate väidete kohta.

See ei ole klassikaline õpik, mis autorite isiklike arvamusi peites

annaks ülevaate senistest teooriatest. Vastupidi. Kirjutamise motivatsioon on algusest peale olnud tõdemus, et käsitletavaid keealaseid tegevusi juhtival hoiakutel, tõekspidamistel ja teooriatel on kuskil mingi lõtk sees. Nad kas põhinevad vaieldavatel eeldustel, on vastuolus empiiriliste uurimistulemustega või sisemiselt vastuolulised, või on teooria mõnes küsimuses nii puudu, et miks-küsimusele jääbki vastus saamata.

Eesmärk on panna kokku sisemiste vastuolude ja lünkadeta kirjeldus, miks suhtlus toimib üleüldse ja konkreetselt käsitletud valdkondades, ning saada järeldustena senisest oluliselt vaidlustuskindlamaid ja ilmutatult põhjendatud praktilisi käitumisjuhiseid ja hindamiskriteeriume neis valdkondades.

Kas see raamat on teie jaoks? Vaadake prooviks järgmisi väiteid.

- Keel on selle üldistus, kuidas inimesed räägivad, mistõttu ei ole põhimõtteliselt võimalik kasutada keelt valesti.
- Keelenditel ega tekstidel ei ole sellist parameetrit nagu tähendus; tähendus saab tekkida ainult pädeva lugeja teadvuses ja on seetõttu subjektiivne. Sama tekst võib tähendada ühe lugeja jaoks üht ja teise jaoks teist.
- Ka õigsus, grammatilisus, vastuvõetavus jms ei ole mitte keelendite ega tekstide, vaid lugejate parameetrid. Sama tekst võib ühele lugejale sobida ja teisele mitte.
- Ma saan mõjutada seda, missugune mu emakeel on.
- Suhtlejana olen oma keelelistes otsustes vaba ja vastutan oma otsuste eest ise.
- Vaidlustamise korral ei kõlba argumentidena viited väidetavale keelele, selle kirjeldustele ega tekstidele, vaid saan viidata üksnes iseenda või teiste inimeste arvamustele.

Kui need on teie jaoks igav läbitud etapp, siis ärge edasi lugege, te ei leia siit midagi uut. Kui olete nendega teoreetiliselt nõus, aga kahtlete nende praktilises rakendatavuses, siis lugege, üritame näidata, miks see kahtlemine selle nõustumisega hästi ei sobi, ning julgustada teooriat ja praktikat ikkagi kooskõlla viima. Kui on kiire, siis peaks piisama raamatu osade kokkuvõtetest. Kui aga vaatate ja imestate, kuidas keegi midagi nii rumalat ja kahjulikku võib mõelda, siis ongi terve see õpik just teile.

|

Eeldused

Miks suhtlus toimib

Keelega tegeledes oleks väga kasulik kõigepealt kokku leppida, mis asi see on, mida me keeleks nimetame. Kui sel teemal korraldada rahvaküsitlus, siis tõenäoliselt saaks valdavalt vastuseks, et keel on suhtlusvahend. Vaevalt esitab see vastus mingit läbimõeldud seisukohta; pigem annab selle täpselt samas sõnastuses kordumine alust oletada, et niisugune vastus on kuskilt valmiskujul meelde jäänud ega vaja väljaütlemiseks enam täiendavat juurdlemist asja sisu üle.

Juurdleme siiski. Millegipärast on nii, et inimesed suudavad teatud tingimustel teha kõriga selliseid häáli ja/või vedada pliiatsiga paberile selliseid kriipse, et nende kuulmisel või nägemisel saab teine inimene aru või vähemalt arvab aru saavat, mida esimene mõtles. Miks see nii on?

Järgmine viis samale küsimusele läheneda on mõelda keele kui abstraktse süsteemi ja kõne kui suhtluse üksikjuhtumite seose peale. Kumb oli enne, keel kui süsteem või kõne üksikjuhtumid? Kas inimesed järgivad kõneldes süsteemi või kujuneb süsteem selle järgi, kuidas inimesed kõnelevad? Kas kõne saab keelt mõjutada?

Veel üks muna ja kana tüüpi küsimus: kas sõnadel on tähendused või tähendustel sõnad? Kas inimesed kasutavad sõnu nende praegustes tähendustes sellepärast, et sõnadel on niisugused tähendused, või on neil niisugused tähendused sellepärast, et inimesed neid niimoodi kasutavad? Kas inimene saab sõnade tähendust mõjutada?

Neile küsimustele ei ole õigeid vastuseid ega enamasti isegi lootust leida asjalikke meetodeid vastuste tuvastamiseks; need on üksnes alternatiivsed viisid suhtluse toimimist enda jaoks arusaadavaks

mõelda, eriti kui teadvustada, et eelnemise-küsimustega on mõeldud sisulist, mitte kronoloogilist järjestust.

Valikust, kumba uskuda, aga olenevad vastused pea kõigile siin õpikus käsitletud olulisematele küsimustele. Kumbki eeldus iseeneses ei ole teisest õigem, kuid ühe uskumisel põhinevad otsused võivad osutada teisel põhinevatest kasulikumateks või ongi mõni keelealane toiming kujuteldav ainult ühe eelduste komplekti korral. Nii saame ühtlasi võimaluse eelduste headust tagantjärele mingil määral siiski hinnata, milles seisnebki siinse dilemma erinevus muna ja kana omast.

Need küsimused võivad esmapilgul tunduda praktikute jaoks tarbetu filosoferimisena, kuid vastus neile on huvitav vähemalt kolmel põhjusel.

Lihtsalt põnev

Kõigepealt on lihtsalt teaduslik huvi. Inimesele on omane tahta teada, kuidas asjad töötavad, millest nad koosnevad ja miks nad just niisugused on.

Keeletehnoloogia

Üks (ja ilmselt parim) viis masinaid inimkeeles suhtlema panna oleks modelleerida inimaju ja panna masinad üleüldse käituma, mõtlema, tunda jne inimese kombel. Kuni see näib esialgu tehniliselt keerukavõitu, võib üritada modelleerida konkreetset inimestevahelist verbaalset suhtlust. Selleks aga tuleks kõigepealt leida vastus ülal-küsitule: kuidas inimesed seda teevad? Valest vastusest lähtumine võib luua keeletehnoloogiliste rakenduste arendamisel põhimõtteliselt ületamatuid takistusi.

Järeldused praktilise inimsuhtluse jaoks

See on selle raamatu põhiteema. Teooria, millega enda jaoks seletame suhtluse toimimist, võiks anda selliseid juhiseid keelega seotud valikute tegemisel, mis inimesi nende eesmärkidele parimal võimalikul viisil lähemale aitavad. Keelelisi valikuid tuleb aeg-ajalt teha näiteks sõnastike koostamisel ja kasutamisel, terminiaruteludes, tõlkimisel, toimetamisel ja keelekorralduses.

Vähe on kasu levinud vastusest ülaltoodud küsimustele, et ikka mõlemad on õiged: keel mõjutab kõnet ja kõne keelt, ja samamoodi ülejäänud teemadel. Näiteks ei anna need mingit meetodit, kuidas eristada keeleviga keeleuudendusest, terminimoodustust keele risustamisest, tõlkeviga leidlikust tõlkest või eluvõõrast sõnastikku normatiivsest sõnastikust.

Käesolevas osas alustame siis eeldustest. Kirjeldame üldlevinud ettekujutust, et sõnadel on tähendused, selle ettekujutuse järeldusi ja puudusi ning üht võimalikku alternatiivi, mis nihutab tähelepanu tekstidelt inimestele ja reeglilt vastutusele.

Lühidalt

- Verbaalse suhtluse toimimise seletamiseks on mitu viisi, mis võivad omavahel erineda empiirilise põhjendatuse ja praktilise kasulikkuse poolest.
- Suhtluse tööpõhimõtte teemal tasub omada läbimõeldud seisukohta, sest sellest olenevad valikud raamatu ülejäänud osades käsitletud küsimustes.

Küsimused

1. Kuidas teie enda jaoks seletate, miks on verbaalne suhtlus üldiselt üsna töökindel?
2. Kuidas oleme saanud sellise keele, nagu ta meil praegu on? Kohe päris algsest tekkimisest alates?
3. Keele muutumist peame ilmselt kõik võimalikuks. Aga mis sorti sündmus peaks toimuma, et te pärast seda oleksite veendunud: jah, nüüd on keel (või mingi väike osa keelest) muutunud?

Fikseeritud koodi mudel

Üsna mugav on ette kujutada, et keel kui abstraktne süsteem on olemas. Olemas kuidagi meist sõltumatult või enne meid, ning kuidagi fikseeritud: Emakeele Seltsi keeleteoimkonnas kokku lepitud, kirja-keele normingu kehtestamise korras määratud, terministandarditega kohustuslikuks tehtud, mõne lähenemise kohaselt lausa kaasa sündinud. Oma igapäevakõnes üritavad inimesed seda valmis süsteemi siis enam või vähem edukalt järgida.

3.1 Suhtluse tööpõhimõte

Fikseeritud koodi mudeli kohaselt suhtlus toimib, kuna sõnadel ja keele muudel elementidel on tähendused, mis on inimestele üldiselt teada. Ühised teadmised keelendite tähenduste kohta võimaldavad kõnelejal kodeerida oma mõtte sobivate sõnadega, mille kuulaja siis dekodeerib, saades kätte mõtte, mille kõneleja sõnadesse pani.

Seda mudelit võib kujutleda ka kui rongi, mille vagunitesse kõneleja oma mõtted paigutab, valides igale mõttele sobiva kujuga vaguni (st sobiva tähendusega sõna), või ka müravaba kanalit, mille ühest otsast kõneleja paneb oma mõtted sisse ja teisest otsast saab kuulaja nad kätte (Reddy 1979).

Just fikseeritud koodide abil toimub suhtlus masinate vahel: on võimalik kokku leppida, et pinge kasvamine sobival hetkel tähistab ühte ja pinge langemine nulli, et A-tähte tähistab kood 0041, et sõnastiku märksõna algust tähistab silt <x:m>, et laiend .jpg tähistab teatud tüüpi pildifaile vms.

Inimestevahelisele suhtlusele on fikseeritud koodi mudelit ranges mõttes üritatud rakendada eriti ühemõttelist suhtlust nõudvatel juhtudel. Sellistel aladel nagu pilootide ja lennujuhtide vahelises raadiosides, vähemal määral ka standardites, patentides ja muudes juriidilistes tekstides on kõnelejale üsna täpselt ette kirjutatud, kuidas oma mõtet väljendada. Niisuguseid selgesõnaliselt ja tavakeelest rangemalt reeglustatud erialakeeli nimetatakse piiratud loomulikeks keelteks.

Samal mudelil veidi nõrgemas mõttes põhineb aga üldse suur osa inimeste igapäevasest keelelisest tegevusest:

- Sõnastike koostamine ja kasutamine põhineb sageli eeldusel, et sõnadel on tähendused, mida on võimalik teada, kirja panna ja sõnastikust järele vaadata.
- Paljud tõlkijad lähtuvad oma töös eeldusest, et eri keelte sõnade vahel on nende tähendusest tulenevad ekvivalentsiseosed, mille põhjal on võimalik otsustada sihtteksti sõnavalikut.
- Nii tõlgete kui ka algupäraste tekstide hindamine põhineb eeldusel, et on võimalik teha vahet õigete ja valede väljendusviiside vahel.
- Tõlgete sisulise sobivuse hindamine lähtetekstiga võrdlemise teel põhineb lisaks eeldusel, et kummalgi tekstil on tähendus, mida on võimalik selle teksti uurimise teel objektiivselt kindlaks teha ja seejärel kahe teksti tähendusi omavahel võrrelda.
- Keelekorraldus põhineb eeldusel, et on olemas mingi keeleks nimetatav asi, mida saab keelekorralduslike otsuste abil mõjutada.

Fikseeritud koodiga masinlikul suhtlusviisil, kui seda õnnestub rakendada, on muidugi mitmeid eeliseid:

- Kuna sõnade tähendused on kokku lepitud ja ühiselt teada, siis on vääritimõistmised üsna välistatud.
- Kokkuleppimise protseduur võimaldab tagada, et keel areneb soovitud suunas, et kõigil tähelepanu väärivatel nähtustel on meie keeles nimetused olemas ja need ei kattu omavahel tarbetult.

Mudeli vajakajäämistest suhtluse seletamisel tuleb juttu järgmises peatükis, kõigepealt aga vaatame mõnd fikseeritud koodi mudeli järeldust.

3.2 Keele olemus

Lingvistika peavoolus on kaua oldud seisukohal, et keel on rakenduslikest eesmärkidest sõltumatu abstraktne süsteem, ja peetud selle vahendiks pidamist lausa vulgaarseks. See tundub küll olevat vastuolus levinud ütlusega, et keel on suhtlusvahend; samas viitavad ka nende samade ütlejate keelealaste otsustuste põhjendamisel kasutatavad argumentid keele pidamisele siiski pigem eesmärgiks kui vahendiks: „sellist sõna ei ole eesti keeles olemas”, „nii ei saa eesti keeles öelda”, „see ei ole korrektne eesti keel” vms. Need ütlused eeldavad, et miski eesti keeleks nimetatav nähtus on esiteks objektiivselt olemas, teiseks ütlejale teada ja kolmandaks kritiseeritava väljendusviisi suhtes primaarne.

3.3 Keele ja kõne seos

Keel kui süsteem on olemas enne meid ja selle kohta on võimalik omada teadmisi. Iga pädev emakeelekõneleja ju teab intuiitiivselt, millised ütlused on grammatilised ja millised mitte, või millised sõnad on keeles olemas ja millised mitte. Suheldes järgivad inimesed seda süsteemi, st väljenduvad nii, et nende kõne oleks keelega kooskõlas.

3.4 Sõna ja mõtte seos

Pühakirja väidet, et alguses oli sõna, saab fikseeritud koodi mudelis võtta täiesti tõsiselt. Ferdinand de Saussure, mõjuka semiootikateooria looja, kelle tähendusemudelil põhineb varjatult kogu meie kooliharidus, on öelnud, et tähistatav (mõte) ei saa eksisteerida ilma tähistajata (sõnata) ja mõtlemine ilma keeleta on vaid amorfne mass (1960: 145, 155).

Sõnu käsitletakse selle lähenemise puhul primaarsena igas mõeldavas valdkonnas. Igapäevases tekstide lugemise olukorras kohtub lugeja (või tõlkija) tõepoolest esimesena just (lähtekeelse) tekstiga, mille tähenduse ta seejärel kuidagi välja selgitab. Sõnastikus käib juurdepääs infole märksõna kaudu. Seadustes on legaaldefiniitsioonid antud terminitele, mitte mõistetele (kuigi termineid nimetatakse seal mõisteteks). Keelealastes vaidlustes vaieldakse tavaliselt sõnade

tähenduste, mitte mõistete nimetamise üle. Keelekorralduses valitseb selge ja läbimõeldud seisukoht, et tegeldakse ainult sõnadega, kuna tähendusi normida ei ole võimalik.

3.5 Tähenduse olemus

Fikseeritud koodi mudelis kuulub tähendus keele või teksti omaduste hulka. Vorm on primaarne, sisu käib vormi juurde. Sealjuures on vaadeldava keelendi (või tekstilõigu) tähendust võimalik tuvastada objektiivselt, ehk keelendil on olemas õige tähendus, millest siis kuulajad võivad õigesti või valesti aru saada; samuti saavad kõnelejad kasutada keelendit õiges või vales tähenduses.

Selle lähenemise puhul on loomulik arvata, et igaüks ju saab aru, mida kuuldav-loetav tekst tähendab, ja tähendamine on teksti, mitte kuulaja omadus. Niimoodi on ju must valgel kirjas; kõik terved inimesed saavad aru ühtmoodi ja kui keegi saab aru teisiti, siis ta kas pole terve või lihtsalt eksib.

Seda keelendi objektiivselt õiget tähendust nimetatakse semantiliseks tähenduseks, tekstitähenduseks, sõnastikutähenduseks või sõna-sõnaliseks tähenduseks.

Kui keeleteaduse alamdistsipliinide hulgas teha vahet semantika ja pragmaatika vahel, nagu kaua on tehtud, siis võib keelendit konkreetsetes suhtlussituatsioonides kasutada ka tema semantilisest tähendusest erinevas, näiteks ülekantud või iroonilises tähenduses, mida kirjeldab pragmaatika. See vahetegemine aga põhineb ikkagi vaikival eeldusel, et semantika on olemas, huvitav ja koguni seisab kuidagi pragmaatikast eespool. Üritame allpool näidata, et see pole ainus võimalik asjade nägemise viis.

3.6 Keele tekkimine ja muutumine

Üldiselt tunnistavad fikseeritud koodi mudeli pooldajad, et keel on kunagi kuidagi tekkinud. Kuidas, kas loomisakti või evolutsiooni teel, polegi väga tähtis, sest tunnistatakse ka keele muutumist. Mõnesaja aasta taguse eesti keele kohta on täiesti piisavalt andmeid, et igaüks saaks tutvuda keele muutumise ulatuse ja kiirusega. Ühtlasi saab selle tutvumise käigus üsna selgeks, et isegi kui keel loodi mingil

mitteevolutsioonilisel teel, siis kindlasti mitte täpselt sellisel kujul, nagu ta meil praegu on.

Kindlasti lubab fikseeritud keele mudel keele muutumist sel teel, et volitatud keelekorraldusasutus muudab kirjakeele normingu allikaid. Spontaanset muutust on võimalik tõepoolest täiesti võimatuks pidada; fikseeritud koodi nii ortodoksset pooldamist kohtab siiski harva.

3.7 Kõne headuse hindamine

Koodi fikseerimine on hea lihtne seisukoht: keelealaste kahtluste või vaidluste korral on alati võimalik autoriteetsetest allikatest järele vaadata või küsida, kumb variant on õige, parem, soovitatav vms. Suhtleja enda töökoormus keeleasjade otsustamisel on mugavalt väike.

Autoriteetsed allikad võimaldavad fikseeritud koodi mudeli järgi ka teiste väljendusviisi hinnata. Kui inimene kasutab sõna, mida pole kirjakeele normingu allikates, või käänab seda neis märgitust erineval viisil, siis kasutab ta keelt valesti ja on õigustatult ära teeninud hukkamõistu oma harimatu ja kultuuritu käitumise eest. On ootuspärane, et talle pannakse halbu hindeid, töölevõtmisel satub ta pingereas tahapoole ja üldse korralikud inimesed pigem väldiksid temaga suhtlemist.

Veelgi enam – eriti juhul, kui mitu harimatut inimest kasutab keelt ühel ja samal viisil valesti, on see ka keele risustamine. Fikseeritud keel on üks olulisemaid kultuuriväärtusi, eestlaste identiteedi alus, põhiseadusega kaitstud, ja selle rikkumine norminguvastase kasutusega on äärmiselt taunitav.

Lühidalt

- Fikseeritud koodi mudel ehk kanalimetafoor on lihtsaim ja levinuim viis verbaalse suhtluse tööpõhimõtet seletada.
- Paljude igapäevased toimingud nt sõnastike koostamisel ja kasutamisel, tõlgete hindamisel või keelekorralduses eeldavad selle mudeli kehtivust.
- Kui seda mudelit õnnestuks täies ulatuses rakendada, oleks suhtlus praegusest oluliselt tõhusam ja ühemõttelisem.

Küsimused

4. Enne edasilugemist: kas oskate lisaks mainitud eelistele välja tuua mõne puuduse, mis fikseeritud koodi mudelil on? Kui seejärel loete järgmist peatükki ja mõnda teie mõeldud puudust seal kirjas pole, siis palun kirjutage meile.

Fikseeritud koodi mudeli puudusi

Kui keele toimimist seletada enda jaoks fikseeritud koodi mudeliga, et keelenditel on tähendused ja suhtlus põhineb suhtlejate ühisel teadmisel nende kohta, siis peaksid puudulikud või lihtsalt erinevad teadmised tekitama ületamatuid suhtlusraskusi.

Miks siis igapäevasuhtlus ikkagi toimib? Miks suudavad inimesed soovi korral edukalt suhelda isegi väikelaste või välismaalastega, kes alles õpivad nende keelt? Miks mõistetakse erilise jõupingutuseta ka ülekantud tähendusi ja ironiat? Miks saab kuulaja aru kõneleja eksimusest sõnavalikul ja oskab enamasti isegi paranduse pakkuda? Kui kood oleks fikseeritud, või õigemini, kui suhtlus põhineks sellel, et kood on fikseeritud ja suhtlejatele ühiselt teada, siis ei saaks ju koodivälised väljendid kuidagi mõistetavad olla. Vastupidi samuti: kuidas on võimalik kaasvestleja *mittemõistmine*, kui too väljendub igati tavapärasel viisil? Kui ühise infovahetuskoodi kokkuleppimisest piisaks suhtluse toimimiseks, siis niisugust mittemõistmist ei saaks ju juhtuda. Silmatorkavalt puudu on fikseeritud keele mudelis keele tekkimise ja muutumise seletus. Tekkimine pole lihtne teema, sest esiteks ei saa seda vahetult empiiriliselt uurida ja teiseks on võimalik pidada keelt umbes samasuguseks nähtuseks kui loogikareeglid. Nende kohta aga ei ole filosoofidel üksmeelt, et kas need on leiutatud või avastatud, ja kui nad on avastatud, siis oleks nad justkui alati olemas olnud. Nii et põhimõtteliselt on võimalik ka seisukoht, et keel on alati olemas olnud ja viimase mõnesaja tuhande aasta jooksul tasapisi avastatud.

Keele muutumine on tekkimisest veidi paremini empiiriliselt jälgitav, mistõttu on sel teemal ka rohkem üksmeelt. Keel ikka muutub küll, ka fikseeritud koodi pooldajate arvates, kusjuures ta ei muutu

mitte ainult volitatud keelekorraldusasutuse otsuste tagajärjel, vaid ka spontaanselt, nagu on näha kasvõi teadlikule keelekorraldusele eelnenud perioodi keeleajaloost, mis ju samuti muutusi sisaldas. Spontaansete muutusele on üsna raske leida koodi fikseeritusega ühilduvat selgitust. Meie ei oskagi viidata teoriale, mille kohaselt saaks muutuda asi, mis oma definitsiooni kohaselt muutuda ei saa.

Huvitav on ka küsimus selliste väljendite mõistmisest, mida keegi (või vähemalt vaadeldavad suhtlejad) kunagi varem kasutanud ei ole. Selliseid tuleb ikka ette, kuna keele tekkimise või muutumise käigus on igal väljendil ju kunagi olnud päris esimene kasutuskord, mil selle tähendus ei saanud kuidagi kuulajatele tuttav olla. Hiljem aga on tuttav, ilma et mingit kokkulepitud koodi täiendamise protseduuri oleks läbi viidud.

Tänapäeva keeleteaduses on hakanud levima seisukoht, et pädeval emakeelekõnelejal on oma väljendusviisi teemal alati õigus. Aga mis saab siis, kui kaks emakeelekõnelejat on veendunult eri arvamustel ja energiliselt vaidlevad? Fikseeritud koodi mudel ei võimalda siin muud lahendust, kui et vähemalt ühel neist siiski ei ole õigus. Või siis ei järgi nad sama koodi, ja vaidlus põhineb selle asjaolu mitteteadvustamisel või mittemeeldimisel (kumbki tahaks, et teine ikka ka tema koodi järgiks). Eriti groteskne ongi jälgida vaidlust, kus mõlemad pooled viitavad väidetavalt objektiivsetele faktidele keele kohta, tõepoolest tunnistamata, et vastaspoolel on tolele väidetavale objektiivsusele ju täpselt samasugune juurdepääs kui neil.

Ühest küljest arvab ka väidetav eksija loomulikult, et hoopis teine ise eksib, aga teisest küljest illustreerib sellesama vaidluse võimalikkus just keele mõistmise subjektiivsust ehk vaidlemise mõttetust. Kui oleks olemas teksti mingis mõttes objektiivne tähendus, siis poleks ju selle teemal vaielda tarvis, vaid võiks tähenduse välja selgitada ja jutul lõpp. Tegelikult tuleb eriarvamusi siiski ette, ka üsna kõrgete panustega aladel nagu näiteks kohtuvaidlustes. Advokaatide töö ju tekstide (oma kliendile soodsal viisil) tõlgendamises seisnebki.

Konkreetselt võivad oskuskeelest rääkides vaidlusi põhjustada terminivalik ja tekstide tõlgendamine. Uusi termineid läheb ikka vaja ja nende üle vaieldakse terminikomisjonides, tõlkija ja toimetaja vahel, autori ja retsensendi vahel, mõnikord ka lihtsalt kõneleja ja kuulaja vahel. Fikseeritud koodi pooldavad vaidlejad sooviksid arusaadavalt vaadata autoriteetsest koodiraamatust järele, missugune koodielement

on kõnealuse nähtuse tähistamise jaoks õige. Aga kui nähtus on täiesti uus? Siis nõustuvad paljud, et koodiraamatus ei saa selle kohta veel rida olla, vaid see tuleb sinna alles tekitada, valides nähtusele nimetuse. Paraku seisnevad kõik terminimoodustusviisid, nagu allpool terminivaliku peatükis juttu tuleb, kas uue sõna toomises keelde või olemasolevale sõnale uue tähenduse andmises. See aga tekitab fikseeritud koodi järgijale kohe järgmise, vastassuunalise probleemi – ükskõik, milline sõna valida, ei ole ta ju valimise hetkel senikehtinud koodi osa. Tehistüved ja tuletised „ei tähenda ju midagi” või „on kabinetivaikuses välja mõeldud”, laenud võõrkeeltest „ei ole ju eesti keel”, laenud üldkeelest või teiste alade oskuskeeltest „tähendavad ju hoopis muud”.

Lisaks õiguse ja avaliku halduse valdkondadele on tekstide tõlgendamise teemalised vaidlused eriti levinud ka tõlkimisel: kui tõlkija ja toimetaja või hindaja on veendunud lähteteksti olulisuses tõlkimisel (mis ei ole ainumõeldav seisukoht, nagu allpool näeme), siis tekib aeg-ajalt ikka vaidlusi sel teemal, kas tõlkija on lähtetekstist õigesti aru saanud. Tõepoolest, fikseeritud koodi korral on õige tähendus tekstis kirjas ja seda on võimalik sealt välja lugeda. Jällegi pole muud võimalust, kui et vähemalt üks vaidlejatest eksib. Kõigepealt väiksem mure: kui pidada vältimatuks, et üks vaidleja eksib, siis tuleks ju arvestada ka võimalusega, et eksivad mõlemad. Sellisel juhul jääbki lahendus saamata või on saadud lahendus objektiivselt vale. Suurem seletuse puudujääk tekib aga selles levinud olukorras, kus kõigi vaidlejate pädevus on üsna selgelt väljaspool kahtlust, ja ühegi neist eksinuks tembeldamine ei ole arvessetulev variant. Kui sõnade tähendused oleksid koodis fikseeritud, nagu näiteks neilsamadel kohtus vaidlevatel juristidel on mugav mõelda, siis ei oleks vaidlemisel mõtet, vaid tuleks õige tähendus järele vaadata. Ja kui teksti tähendust oleks võimalik objektiivselt tuvastada, siis ei saaks samale tekstile tuvastada rohkem kui üht tähendust.

Vajadus inimeste keelelist käitumist masina jaoks modelleerida seisab küll väljaspool siinse õpiku otsest käsitusala, kuid väärib mainimist indikaatorina. Inimkeelt kui fikseeritud koodi on masinatele õpetatud alates 1950ndatest ja viimasel ajal on seoses arvutusvõimsuse kiire kasvuga selleks üsna lahedad tingimused, tulemus on aga esialgu niru. Masinad ei suhtle nagu inimesed. Midagi on neile õpetatavas mudelis teistmoodi kui inimsuhtluses.

Lühidalt

- Fikseeritud koodi mudeliga on raske seletada keele tekkimist ja muutumist, vigase (nt õppija) väljendusviisi mõistmist, mõistmisraskusi igati reeglipärase keele korral ega keelealaseid vaidlusi pädevate emakeelekõnelejate vahel (terminiarutelus, tõlke toimetamisel, kohtuvaidluses vms).
- Vaidlustes on väidetavale fikseeritud koodile viitamine eriti mõttetu – kui kood oleks fikseeritud, siis poleks seesama vaidlus ju võimalik.

Küsimused

5. Kas fikseeritud koodi mudelit annaks kuidagi täiendada või täpsustada, et tal loetletud puudusi poleks?

Lugemist

- Hurford 2007 räägib keele ja eriti tähenduse tekkimisest evolutsiooni käigus, uurides muuhulgas praeguste ahvide kognitiivseid võimeid ja leides need olevat väga lähedased abstraktsele mõtlemisele, mida varem on üldiselt inimese monopoliks peetud.
- Harris 2001 on kogumik, mille artiklites käsitletakse keelemüüdi mõju lingvistikale ja mitmele oskussuhtluse valdkonnale. Keelemüüdiks nimetavad sealsed autorid sama, mida siin oleme nimetanud fikseeritud koodi mudeliks: et keel on kood, mille abil antakse mõtteid edasi.
- Uskumust, et kõneleja paneb oma mõtted suhtluskanali ühest otsast sisse ja kuulaja võtab need muutmatul kujul teisest otsast välja, nimetab Michael Reddy kanalimetafooriks. Oma mõjukas artiklis (1979) näitab ta, kuidas kanalimetafoor on nii üldlevinud, et isegi selle vastu vaidlejad ise oma argumentatsioonis kohati eeldavad selle kehtimist. Alternatiivi nimetab Reddy tööriistavalmistaja paradigmaks.

Toimetulek puudustega

Nagu eelmises peatükis nägime, leidub keelelise suhtluse aspekte, mida on võrdlemisi keeruline sobitada üldlevinud ettekujutusega, et keel on märgisüsteem, mille elementidel on kokkuleppelised tähendused. Mida sellisel puhul ette võtta? Millised on põhimõttelised tegutsemisvariandid, kui meie parajasti pooldatav teooria ei kirjelda vaadeldavat nähtust tervikuna?

5.1 Kitsendada käsitlusala

Esimene võimalus on ausa uurijana selgelt väljendada, mille kohta teooria käib. Tunnistada, et kogu nähtuse kirjeldamine käib meie praeguste teadmiste juures üle jõu, eraldada endale jõukohane uurimisobjekt ja kirjeldada see korralikult otsast lõpuni ära. Käsitlusala kitsendamine on populaarne keelefilosoofias, kus tegeldakse aastakümneid selliste välisvaatlejale marginaalsena näivate temadega nagu pärisnimede osutus, üritamatagi ära seletada keelelist suhtlust kui niisugust.

Siia üle kantuna tuleks selle lahenduse puhul anda keeleliste nähtuste loend, mida me ei üritagi seletada: keelemuutused, vaidlused, terminimoodustus, tekstide tõlgendamine, vigase teksti mõistmine. Loetelu läheb pikaks ja, mis veelgi olulisem, koosneb just nendest huvitavatest nähtustest, kus just kõige rohkem teorialt abi tahaks saada.

5.2 Lubada servade udusust

Teine lahendus on populaarne keeleteaduses: lubada teooria servade udusust, üleminekuallasid, seletuste kohatist puudumist või kolmevalentset loogikat. Viimane kujutab endast loobumist välistatud kolmanda seadusest, et tõene on kas A või mitte- A , ning mõlema üheaegse tõesuse ja/või vääruse lubamist. Selliselt täiendatud loogikaga saab tõepoolest kirjeldada olukorda, kus muutub üks muutumatu nähtus. Konkreetselt keele alal:

- Keel on püsiv nähtus, mis muutub pidevalt.
- Suhtlus põhineb fikseeritud koodil, aga töötab vigade korral ka ilma selleta.
- Tekstil on üks õige tähendus, aga õigeid tähendusi võib olla mitu.
- Vaadeldav sõnamoodustusviis üldiselt sobib, aga selle sõna puhul mitte; põhjust ei oska öelda.
- Vaadeldavad sõnad on üksteise sünonüümid või vasted ja samas ei ole ka; levinud seisukoht sõnastikes.
- Mõlemal vaidlejal on mingis mõttes õigus, aga ei tea, mis mõttes.
- Üks vaidlejatest eksib, aga ei tea, kumb; võibolla mõlemad.
- Semantiline tähendus on piisavalt väljakujunenud konventsioon, aga piisavus on kvantifitseerimata.

Jällegi on seletuse udusused just huvitavate kohtade peal ja võimaldavad teorial edukalt küsimuste eest kõrvale põigelda.

5.3 Otsida paremat teooriat

Vägisi tekib kiusatus jõuda järeldusele, et keelendite tähendusel põhinevad keeleteooriad on pankrotis (Ramscar et al. 2010) ja otsida midagi paremat. Järgmises peatükis kirjeldamegi tekstide ja keele asemel suhtlejatele keskenduvat suhtluse mõistmise viisi, millega õnnestub vältida eelmises peatükis nimetatud lünki seletamises.

Lühidalt

- Fikseeritud koodi mudelit on lihtne kitsendada, jättes vaatluse alt välja just need nähtused, kus teorialt abi vaja oleks.

Inimestel põhinev mudel

Eelmistes peatükkides nägime, milliseid keelelise suhtluse aspekte fikseeritud keelel põhinev ettekujutus suhtluse toimimisest ei suuda täielikult ära kirjeldada ega neis kerkivatele praktilistele küsimustele vastuseid pakkuda. Keele postuleerimine pole aga üldse vältimatu. Mis juhtuks, kui loobuda eeldusest, et keel kui süsteem on objektiivselt olemas? Äkki siis saaks suhtluse toimimist endale kuidagi paremini ette kujutada?

6.1 Suhtluse tööpõhimõte

Üldiselt on viisakas arvata, et teised inimesed mõtlevad. Samuti on inimestel sageli olemas evolutsiooni käigus kasulikuks osutunud empaatiavõime ehk oskus teise inimese vaatlemise teel omandada mingi ettekujutus sellest, kuidas teine end tunneb või mida mõtleb. Signaalid, mida selle vaatluse käigus loetakse, on üsna peened ning nende valik lai: pupillide laienemine, punastamine, käte värin, pilgu suund, näoilmed, žestid, enam või vähem keerukad häämitsused. Viimase mõne tuhande aasta jooksul ka pliiatsi või klaviatuuri abil tehtavad joontekogumid, mida kirjalikuks tekstiks nimetatakse.

Verbaalne kõne on üks paljudest kanalitest, mille kaudu inimesed oma liigikaaslaste kohta infot hangivad või teistele enda kohta infot edastada üritavad. Tõepoolest, üsna mitmekülgsete võimalustega ja liigi praeguses arenguetapis ka üsna oluliseks kujunenud kanal – aga mitte ainus, mitte kuidagi unikaalne ega isegi mitte kõige töökindlam (uuringud kinnitavad, et kui kaasvestleja sõnad ja kehakeel tunduvad olevat vastuolus, siis usutakse pigem kehakeelt).

Suhtlus toimib, kuna inimesed *tahavad* mõista ja mõistetud olla ning võimekate olenditena teevad kõik võimaliku selle tahtmise saamiseks (Grice'i koostööprintsip, 1957). Nii on mõistmine mõningase oletamise toel võimalik ka võõravõitu keeles, häiriva kanalimüra korral, väikelastega rääkides, kõnedefektide korral või ngau sleels ttnuud kasets, kus sgieuated thäeegdta snaõd oild tetäsii maeõtstavid.

Kui fikseeritud koodi mudeli järgi loeb kuulaja sõnadest välja mõtte, mille kõneleja sinna pani, siis suhtluse tööpõhimõtte seletamisele võib läheneda ka lausa teistpidi – et oodatav mõte on pädeva kuulaja peas juba varem olemas. Tekstiliigist olenevalt võib see ootus olla enam või vähem kindel, alates standardsete suhtlussituatsioonide peaaegu täielikust ettemääratusest kuni uudsust taotleva ilukirjanduseni, kus kindel on ainult autori soov lugeja ootustele *mitte* vastata. Suhtluse käigus kuulaja lihtsalt kitsendab oma ootuse ebakindlust. Jah, liikluspolitseinik vist tõeпоolest soovib mu juhiluba näha. Ahah, tundub et seekord üritab kirjanik mind üllatada ropendamisest hoidumisega. Vms.

Mõistmiseks või ebakindluse edukaks kitsendamiseks tehakse kõik võimalik, aga mitte rohkem. Kui jääb puudu taustateadmisi, analüüsivõimet või ka lihtsalt mõistmise soovi, siis võib väga kergesti juhtuda, et kuulaja tõeпоolest ei saagi teada, mis kõneleja teadvuses toimub – täiesti olenemata kasutatud sõnadest ja nende väidetavatest sõnastikutähendustest. Ilmselt oskab igati oma kogemusest nimetada hulgaliselt möödarääkimise juhtumeid, kus kõik suhtlejad olid keelen-dite tähenduste temal ühel nõul, aga suhtlus ikkagi ei toiminud.

6.2 Keele olemus

Nagu öeldud, on keel selles maailmapildis kaotanud oma keskse koha, taandunud üheks paljudest võimalikest vahenditest ning lisaks pole kuigi selge ka tema olemus. Kui tingimata tahta midagi keeleks nimetada, siis võiks see ehk olla inimese arusaam sellest, milliseid häälsusi või kriipse on otstarbekas millistel juhtudel teha, et oma eesmäärke kõige paremini saavutada. Need eesmärgid võivad olla millised tahes, alates toidu hankimisest ja kaaslaste leidmisest kuni Nobeli kirjandusauhinnale kandideerimiseni.

Keelt võib selles mõttes võrrelda empiiriliste teadustega, näiteks

füüsikaga. Nagu füüsika kirjeldab osakeste liikumist, kirjeldab keel suhtluse toimimist.

Traditsiooniliselt on keelt peetud keeleteaduse uurimisobjektiks. See tekitab raskestivastatavaid küsimusi andmekogumismeetodite teemal – kuidas hankida empiirilisi andmeid nähtuse kohta, mis ise on uurija valikutest sõltuv abstraktsioon – ja näitab nii keeleteadust füüsikaga võrreldes ebasoodsas valguses. Kui aga minna ühe abstraktsioonitaseme võrra allapoole, pidada suhtlust uurimisobjektiks ja keelt teooriaks, siis asetub kõik ilusti oma kohale. Keeleteadus on siis umbes samasugune metadistsipliin nagu füüsika ajalugu või füüsika didaktika, mida ei peagi saama füüsika endaga empiirilisuse poolest võrrelda.

6.3 Keele ja kõne seos

Niimoodi määratletud keele saamisviis peaks olema ilmne: keel on teiste inimeste kõne pikaajalise jälgimise, sealsete seaduspärasuste märkamise ning oma ütluste edukuse registreerimise tulemus, ehk keel on kõnega võrreldes selgelt sekundaarne.

Suhtluse kirjeldamisel näib seega olevat toimunud umbes järgmine areng võrreldes fikseeritud koodi mudeliga:

1. Keel on abstraktne süsteem, suhtlus pole huvitav.
2. Keel on abstraktne süsteem, millel võib olla praktilisi rakendusi suhtluses.
3. Keel on suhtlusvajaduste rahuldamiseks mõeldud abstraktne süsteem.
4. Keel on suhtlusaktide vaatluse põhjal tagantjärele tehtud üldistus.
5. Keel pole huvitav; suhtluses kasutavad inimesed loovalt kõiki käepäraseid vahendeid, nii verbaalseid kui ka muid.

6.4 Sõna ja mõtte seos

Selleks, et midagi öelda, peab midagi öelda olema. Konkreetsetes suhtlusolukorras näib üsna vältimatu, et hääli või kriipse sunnib inimese tegema mingi tema teadvuse olek, mida võiks mõtteks nimetada ja mis peab ilmselt olema olemas enne neid hääli või kriipse.

Ka keele tekkimise või muutumise peale mõeldes – kõigepealt ikka kohtume senitundmatu liblikaliigiga ja alles seejärel mõtleme talle nime välja, või kõigepealt leiutame jalgratta ja alles seejärel moodustame selle tähistamiseks liitsõna. Mitte vastupidi.

Kuna võimalikke mõtteid on oluliselt rohkem kui väljaütlemiskõbulikke (sh realistliku pikkusega) häälikukombinatsioonid, ei saa sõnad ja mõtted kuidagi omavahel otseses vastavuses olla. Nagu igasugune kodeerimisprotsess (vt nt Shannon 2001), viskab ka mõtete sõnade abil kodeerimine vältimatult ja pöördumatult infot ära, ehk kõneleja suhtlustaotlus saab kuulajani jõuda vaid osaliselt. Sõnadest tähenduste järeldamine on vältimatult alaspetsifitseeritud ülesanne, mida kinnitavad ka empiirilised katsed esimese keele omandamisest: lapsed omandavad kergesti mõistete nimetusi ja ei omanda üldse sõnade tähendusi (Ramscar et al. 2010).

6.5 Tähenduse olemus

Tavateadvuses on väga sügavalt juurdunud ettekujutus, et sõnadel on tähendused. Aga mis on tähendamine või kuidas kahtluse korral mingi väljendi tähendust tuvastada? Pole ju keegi seni näidanud tähenduse vahetu mõõtmise meetodit, mis ei sõltuks inimeste (halvemal juhul uuriija enda) tähenduseteemalistest arvamustest.

Tähendusest räägitakse kui millestki üsna enesestmõistetavast, näiteks et *A* tähendab *B* või *A* ei tähenda *B*, tavaliselt täpsustamata, mis mõttes tähendab või mis mõttes ei tähenda. Vaatame võimalikke tähenduse liike ja nende tuvastamise meetodeid.

Kõnelejatähendus

Alates Grice'ist (1957) on kõnelejatähenduseks nimetatud seda, mida algne kõneleja tahtis oma tekstiga öelda. Kõnelejatähendust on praktiliselt võimatu tuvastada, isegi kui kõneleja on küsitlemiseks kättesaadav. Ta ei tarvitse soovida tunnistada, miks ta niisuguse teksti moodustas, või ei tarvitse ta seda ka ise lõpuni teadvustada. Seega on igasugused väited algse autori kavatsuste teadmisest ning teksti lugemisel või tõlkimisel arvestamisest pehmelt öeldes alusetud. Mingigi tõepõhi võib neil väidetel all olla ainult erijuhtudel, näiteks

kui niimoodi väitev tõlkija on ühtlasi ka lähteteksti autor ja tegemist on lihtsa tarbetekstiga.

Kuulajatähendus

Palju sagedamini on teada kuulajatähendus ehk kuidas kuulaja teksti mõistab. Tekstiga kohtudes interpreteerib kuulaja seda vastavalt oma võimetele ning konstrueerib tekstist saadud teabest ja oma varasematest teadmistest ja hoiakutest mingi arvamuse selle kohta, mida tekst tähendab või mida kõneleja mõtles.

Siia kuulub eranditult kogu kuulaja tekstist saadav teave, kaasa arvatud kõikvõimalikud seisukohad sel teemal, mida tekst „tegelikult” tähendab või mida autor „tegelikult” mõtles.

Kuulajatähendus on tervikuna kuulaja sees ja olemuslikult subjektiivne; neid tähendusi on täpselt sama palju kui kuulajaid. Kuni ei õnnestu leida kaht peensusteni ühtmoodi mõtlevat inimest, ei ole ka võimalik, et kaks inimest ühest (vähegi keerukamast) tekstist ühtmoodi aru saaksid. Lihtsamate tekstide või sarnasemate kuulajate puhul võivad erinevused olla väikesed, isegi ebaoluliselt väikesed, aga see ei muuda neid olematuks.

Semantiline tähendus

Semantiline tähendus (ehk tekstitähendus, sõnastikutähendus, otsene tähendus, sõnasõnaline tähendus) on see, mida mingi väljend keeles objektiivselt ja suhtlejatest sõltumatult tähendab – ja paraku ei ole seda olemas. Vähemalt ei ole keegi seda kuskil vaadelnud, mõõtnud ega muul viisil tuvastanud. Ka ei ole keegi kirjeldanud ühtegi semantilise tähenduse tuvastamise meetodit, mis ei sisaldaks kuidagi inimeste uurimist, vaid hangiks oma andmed otse (väidetavalt objektiivselt eksisteerivast) keelesüsteemist või vähemalt tekstidest.

Siit jõuame selle raamatu keskse seisukohani: õhuvõngete ega kriipsude jadadel lihtsalt pole sellist parameetrit nagu tähendus. Sõnad, fraasid, laused ja tekstid iseeneses ei tähenda absoluutselt mitte midagi, vaid on täiesti mõttetus. Tähendus (täpsemini kuulajatähendus) tekib neile ainult pädeva kuulaja olemasolul, järgmiste järeldustega:

- Tähendus on inimese (kuulaja) teadvuse omadus, mitte teksti ega ammuigi mitte keele oma.

- Eriarvamused tähenduse teemal on loomulikud.
- Tähenduseteemaliste eriarvamuste lahendamiseks ei ole mingeid meetodeid peale toore jõu (positsiooni, hääle kõvaduse või sõprade arvu).
- Ka objektiivse tähenduse teadmisele pretendeerijad on kõigest inimesed ja väidetav semantiline tähendus on nende subjektiivne interpretatsioon, üks paljudest võimalikest.

Kui üritada ka siin kirjeldada tähenduse kirjeldamise ajaloolist arengut keeleteaduses ja -filosoofias, siis see võiks olla umbes järgmine:

1. Teksti tähendus on tema elementide semantiliste tähenduste summa.
2. Kuulaja tuvastab teksti tähenduse selle elementide semantiliste tähenduste alusel, lisades ka veidi analüüsi.
3. Tekstielementide semantilised tähendused on kuulajale vihjeks, mille põhjal kuulaja konstrueerib mõistmise.
4. Tekstis ei ole semantilisi tähendusi; kuulaja konstrueerib mõistmise kuuldud õhuvõngete või nähtud kriipsude jada põhjal, mida ta on õppinud ära tundma.
5. Kuulaja üldjuhul ei hangi tekstist uut infot; tal on eelnevalt enam või vähem kindlad ootused kõneleja suhtlustaotluse kohta, ja teksti põhjal kuulaja üksnes vähendab oma ootuste ebakindlust.

Konventsionaalne tähendus

Kas siis mingit intersubjektiivset tähendust ei olegi olemas? Kuidas siis üldse suhtlus toimib, kui igaüks keelendite tähenduse kohta omamoodi arvab? Tavaliselt on erinevused eri kuulajate tõlgenduste vahel siiski nii väikesed ja/või üleküsimisega lahendatavad, et tegelike valearusaamiste osakaal kõigest suhtlusaktidest jääb talutavale tasemele.

Seost eri inimeste kõneleja- ja kuulajatähenduste vahel nimetatakse konventsionaalseks tähenduseks (Lewis 2002). See kujuneb välja siis, kui suur hulk kõnelejaid on mingit häälikujada mingi mõtte väljendamiseks kasutanud, ja suur hulk kuulajaid on saanud positiivset tagasisidet oma viisile seda häälikujada tõlgendada, st suhtlus on kõigi osaliste rõõmuks toimunud. See ei ole midagi objektiivselt õiget, ei ole mingi keele vaieldamatu omadus, et see häälikujada just seda tähendab. On üksnes ajalooline fakt, et seni on paljud inimesed, kes niisugust tähendust on uskunud, oma uskumusega rahule jäänud.

Mille poolest erineb konventsionaalne tähendus naiivteooria pooldatavast õigest (objektiivsest, semantilisest, täht-tähelisest vms) tekstitähendusest? Peamiselt selle poolest, et tema määratlusse on sisse kirjutatud muutumise võimalus. Iga inimene saab oma keeliste valikutega mõjutada konventsionaalse tähenduse kujunemist – kas võttes tarvitusele mõne uudse väljendusvahendi, eelistades üht võrdvõimalikest alternatiividest, andes kaasvestlejatele ilmutatud tagasisidet nende keeliste valikute kohta või ka lihtsalt igapäevaste valikutega, ostes pigem paremini reklaamitud tooteid või lugedes pigem paremini kirjutatud raamatuid.

Samas saab konventsiooniga edukalt kirjeldada ka neid suhtlus-olukordi, mida kasutatakse musternäidistena fikseeritud koodi mudeli kehtivuse kohta, näiteks lendurite ja lennujuhtide vaheline väga rangelt reglementeeritud raadiosuhtlus. Konventsioon on seal lihtsalt väga tugev ja selgelt välja kujunenud. Siiski kasutavad ka sealsed suhtlejad reglementeerimata keelendeid pidevalt ja isegi naljatavad omavahel.¹ Veelgi enam, isegi raadiosuhtlust reguleeriv juhend (FAA 2012: 4.2.1) soovib täpse fraseoloogia ebapiisavuse korral kasutada ükskõik milliseid sõnu, peaaes et kuulaja soovitud viisil aru saaks.

Igaühe mõjutusvõimalus tähendab ühtlasi, et praegune konventsionaalne tähendus ei saa olla argument sellesama konventsionaalse tähenduse muutumise ega isegi teadliku muutmise vastu. Sobivalt mõjukas indiviid või rühm (terminikomisjon, seaduseelnõu koostaja, populaarne avalik esineja vms) saab konventsiooni nõ otsustuskorras hetkega ära muuta ning pisema nihutamise võimalus on teistelgi. Keel ei erine siin millegi poolest teistest elualadest: muidugi võib inimene olla seisukohal, et talle meeldivad (või ei meeldi, ükskõik) 1970ndate muusika, 1950ndate autod ja 1930ndate eesti keel. Aga sellisel maitse-eelistusel ei saa kuidagi olla mingit teadusliku põhjendusega normatiivset jõudu teiste inimeste muusikavaliku, liikumis- või väljendusviisi üle. Esimest kaht olekski absurdne kujutleda, aga keele alal millegipärast siiski talutakse igasuguse objektiivse põhjendusega sekkumist teiste inimeste maitse-eelistustesse.

Sellega on tähenduseliikide loend ka ammendatud. Niisiis, kui keegi väidab mingi väljendi midagi tähendavat, siis sellele vastu väita, et „ei tähenda” on olemuslikult mõttetu. Kui inimene nii ütles, siis järelikult

¹Neid vestlusi saab kuulata otse eestrist, nt www.liveatc.net.

tema jaoks tähendab ja selle vaidlustamiseks pole muud võimalust kui seada kahtluse alla kas inimese vaimne tervis või siirus. Kuna need kaks on paljudel juhtudel väljaspool kahtlust, siis tulemuslikult saab vaielda pigem kahel muul teemal: konventsiooni osaliste valik ja traditsioon vs uuendus.

Konventsiooni osalised

Mingi keelendi tõrjumise argumendina tuleks „ei tähenda” ümber sõnastada nii: „minu jaoks ei tähenda, ja kui sinu jaoks tähendab, siis see ei loe, sest sina ei kvalifitseeru tähenduste ütlejana”. Sama ka grammatilisuse, eesti keelde sobimise, soovitatavuse ja kõikvõimalike muude vaidlusaluste parameetrite kohta.

Konventsioon kujuneb mingi hulga inimeste vahel – ideaaljuhul võiks üldkeele konventsioonis osaleda kogu keele kõnelejaskond, aga oskuskeeles võib mingil teemal suhtlev rühm koosnedagi vaid paarist inimesest. Valdkonnakaotuse (Laurén et al. 2002) puhul, kui kogu erialane suhtlus on võõrkeelne, võib omakeelse termini pakkuja tükk aega olla lausa ainus osaline oma pakutavas konventsioonis. Siis on loomulikult nii, et kriitik pole selles kokkuleppes osalenud ja võib end väljajäetuna tunda, koos kogu sellest tuleva solvumisega ja alternatiivse konventsiooni moodustamise sooviga. Märgakem siis, et sellises vaidluses pannakse paika vaidlejate jõuvahekordi, mitte ei selgitata välja tõde kõnealuste keelendite teemal.

Tulemus pole mitte üks konventsioon ja selle õige või vale teadmine, vaid mitu erinevat konventsiooni, mille vahel valimise kriteeriumid on tervenisti keelevälised ehk sõltuvad ainult nimetatud jõuvahekordadest. Kahe teoreetiliselt võrdvõimaliku konventsiooni hulgast oma variandi levitamiseks läheb vaja ikka sedasama, mida muudegi ühiskonna asjade muutmiseks – kõva häält, kõrget positsiooni ja palju sõpru.

Traditsioon ja uuendus tähenduse alal

Keel on üsna traditsiooni soosiv eluvaldkond. Kui mingit väljendit on varem mingis tähenduses kasutatud, siis on tal tugev tendents saada ka edaspidi kasutatud just samas tähenduses. Vastassuunas samuti: kui üht mõistet on mingil viisil väljendatud, siis on väga ootuspärane, et seda väljendatakse ka edaspidi just samamoodi. Sellega on kõik

korras ja sellega tasuks arvestada (eriti ei ole mõtet teadmatusest teha ükskõikseid muutusi, näiteks uuesti laenata terminit, mis kord juba on laenatud, vrd *skaneerima/skannima* ja *skännima*).

Aga elu ju muutub. Uusi, varem kõnealuses keeles tähistamata mõisteid ei saa mitte kuidagi tähistada traditsioonilise terminiga, sest traditsiooni pole. Ükskõik, millise terminiga uut mõistet tähistada, on see igal juhul selle termini uudne kasutus (kas täiesti kasutamata häälikujada või varemkasutatud häälikujada uues tähenduses), mis tekitab inimestes võõristust, aga millele seda uudsust ette heita on kohatu. Terminu uudsusest pole uue mõiste puhul paraku mingit pääsu. Asja, mida pole varem öeldud, ei saa mitte kuidagi öelda nii, nagu seda on alati öeldud. Ehk: terminivaidlustes tasub arvestada, et millestki uuest rääkimine, ükskõik kuidas, põhjustab alati kuulajates reaktsiooni, et nii ju ei räägita.

6.6 Keele tekkimine ja muutumine

Kõne primaarsus teeb keele muutumise seletuse triviaalseks: keel muutubki natuke iga inimese iga ütlusega, olgu ainult keeleteadlased palun tasemel ja suutku see piisava kiirusega ära kirjeldada, kui ei taha lasta keelekirjeldusel keele enda arengust maha jääda.

Kuna erinevus keele ja muude (sh varasemate) suhtlusviiside vahel on kvantitatiivne ja üleminek sujuv, siis saab samal viisil enda jaoks ära seletada ka keele algse tekkimise: suhtlusviisid on arenenud koos meie eellaste ajumahuga täiesti sõltumata sellest, kuhu (ja kas üldse) soovime praegu tõmmata piiri keele ja mittekeele vahel.

6.7 Kõne headuse hindamine

Kõne üksikjuhtumi ja keele vastuolu korral on viga viimases. Iga hälve normist võib olla uue normi algus. Kas on, saab teada alles aastakümnete pärast; enne seda ei ole mingit alust ühtegi keelendit tema hälbimuse pärast negatiivselt hinnata.

Väljendite headust saab hinnata nende edukuse järgi – tekst on hästi sõnastatud siis ja ainult siis, kui ta täidab oma plaanitud eesmärgi optimaalsel viisil, sh kedagi ümbritsevatest tarbetult häirimata. Nagu

tähendus, on ka häirivus inimeste, mitte keele ega teksti omadus, mistõttu ka sel teemal ei saa viidata mingile objektiivsele tõele.

Küll saab uurida (potentsiaalseid) kuulajaid, nende reaktsioone ja arvamusi ja saada teada, kas tekst on *nende kuulajate arvates* hea või halb. Siis aga oleks aus ja hinnatavate suhtes viisakas nii väljendudagi. Mitte tekst ei ole arusaamatu, vaid mina ei suuda mõista. Mitte tekst pole vigane, vaid minu idiolekt on teistsugune. Mitte maailm pole hukas, vaid mina olen konservatiivne.

Lühidalt

- Keel on kõne abstraktsioon ehk selle kirjeldus, kuidas inimesed räägivad.
- Sõnadel ei ole selliseid objektiivselt mõõdetavaid parameetreid nagu tähendus, eestikeelsus, sobivus vms.
- Need on suhtlejate (või suhtluse vaatlejate) parameetrid: *mina arvan*, et sõna tähendab midagi või sobib mingisse kohta. Kõik suhtluskäitumise valikud põhinevad vältimatult ja olemuslikult subjektiivsetel eelistustel.
- Mida kõneleja öelda tahtis, on kõnelejatähendus. Kuidas kuulaja aru sai, on kuulajatähendus, ja kuulajatähendusi on sama palju kui kuulajaid. Kõnelejatähendus ja kuulajatähendused on kõik omavahel erinevad ja ükski pole kuidagi õigem kui ülejäänud.
- Mõtete täpne edasiandmine on põhimõtteliselt võimatu, kuna mõeldavaid mõtteid on oluliselt rohkem kui häälduskõlbulikke häälikukombinatsioone.
- Mõtete umbkaudse edasiandmise teeb võimalikuks konventsioon: muude tingimuste võrdsuse korral üritavad inimesed olla oma grupiga konformsed, ka suhtluskäitumises.
- Konventsioon muutub pidevalt, nihkudes natuke iga inimese iga ütlushetkega. Mida mõjukam kõneleja, seda rohkem nihkub.

Küsimused

6. Kui fikseeritud koodi mudel ei sobi suhtluse kirjeldamiseks, seletamiseks ja ennustamiseks sama hästi kui siinkirjeldatud alternatiiv, miks on ta ikkagi nii populaarne?
7. Millised puudused on suhtluse seletamisel koostöövalmis suhtlejate ja konventsiooni kaudu?
8. Kuidas ikkagi saaks korraldada täiesti täpset ja ühemõttelist suhtlust olukordades, kus see on elutähtis, näiteks lahingus või operatsioonisaalis?

Lugemist

- Kõneleja- ja kuulajatähendus pärinevad Grice'ilt (1957). Erinevalt siinsest käsitlusest, mis peab neid kaht huvitavaks iseeneses, Grice kas tõesti tahtis kõnelejatähenduse abil semantilist tähendust ära seletada või on tast valesti aru saadud, mida näitavad süüdistused selle seletamise edutuse teemal, nt et ta ei suuda ära seletada keeles olevate aga veel ütlemata lausete tähendust. Meie jaoks ei ole keeles lauseid (eriti mitte lõpmatut hulka lauseid, nagu mõned väidavad, sest see on juba matemaatiliselt võimatu, kui mitte ühtlasi eeldada, et lause võib olla lõpmatult pikk) ja lausetel pole tähendusi. Küll võib kõnelejatähendus olla konventsiooni saamisviis. Konventsioonis on ainult need laused, mida on juba piisav arv kordi öeldud, et nad oleksid levinud ja meelde jäänud (pluss arusaadav laiendus kompositsioonilisuse teemal, mille omakorda seletab ära lihtsalt suhtlejate analüüsivõime) ja nendegi tähendus on seal tõenäosuslik. Teine erinevus on pigem nimetamise küsimus: Grice räägib lausetest, millest tulenevates piirangutes teda samuti on süüdistatud. Meie rakendame temalt saadud teooriat suvalise pikkuse ja koosseisuga keelenditele.
- Konventsiooni kohta pikemalt vt Lewis 2002. See on tööriist, millega lisaks keelele annab ära seletada paljud muudki ühiskonnaelu nähtused rahvatantsust rahani, mille

seletamise keerukus muidu seisneks vajaduses postuleerida mingi objektiivselt eksisteeriv abstraktne süsteem koos kõigi siinräägitud puudustega.

- Hilise Wittgensteini jaoks (1953, eesti keeles 2005) on sõna tähendus tema kasutus (§43). Selle seisukohaga on siinne käsitlus igati kooskõlas, ainult täpsustades, et kasutuse empiiriline uurimine peab tehtud olema. Kasutust ei saa uurida sisekaemuse teel ja tähenduse komponenti kasutuses on väga keeruline uurida ka empiiriliselt. Kuidas näiteks teha objektiivselt, st millegi muu kui inimeste keeletaju põhjal kindlaks, millised sõna *saarlane* kasutusjuhud korpuses viitavad Saaremaa elanikule ja millised suvalise saare elanikule?
- Keelefilosoofidest pakuvad üsna inimkesksele lähenemisele tuge ka näiteks Devitt ja Sterelny (1999). Sügisel 2012 Tartus käies vastas Michael Devitt küsimusele semantilise tähenduse olemuse kohta pärast üllatavalt pikka mõtlemist (nagu see polekski ammuesitatud küsimus), et semantiline tähendus on piisavalt väljakujunenud konventsioon. Nii-suguse määratlusega on muidugi lihtne nõustuda, aga sel juhul ei erine semantiline tähendus mingilgi huvitaval viisil konventsioonist, nt ei kuulu ta keelendi omaduste hulka ega paku lahendust tähenduseteemalistele vaidlustele.
- Osa funktsionalistlikke keeleteooriaid tunnistab keele vahendistaatust inimeste eesmärkide saavutamisel, kuid üritab ikkagi keelt deterministlike reeglite abil kirjeldada ja lähtub eeldusest, et keelenditel on tähendused, mitte vastupidi. Vt nt Dik 1989, Halliday 1989, Dik 1997, Hengeveld ja Mackenzie 2008. Oma lähenemist radikaalseks funktsionalismiks nimetav Columbia koolkond (Contini-Morava ja Goldberg 1995, Reid et al. 2002, Davis et al. 2004) on siinse käsitlusega hästi sobival seisukohal, et kõnelemine on loov tegevus, kasutuskõlbulike keelevahendite hulk pole suletud ja kuuldav tekst on kuulaja jaoks üksnes vihje kõneleja mõistmiseks. Samas postuleerib ka Columbia koolkond kõne kõrvale ikkagi ka keele kui süsteemi, millel on range struktuur ja mille elementidel on semantilised tähendused. Neist semantilistest tähendustest küll ei piisa kuulajale kõneleja mõistmiseks, aga millegipärast on nad

ikkagi kirjeldusse sisse jäetud – selles mõttes ei ole radikaalne funktsionalism kaugeltki piisavalt radikaalne.

- Suhtluse toimimise seletus, et kuulajal on eelnevad ootused teksti sisu kohta, mille ebakindlust tekstiga tutvumine järk-järgult vähendab, pärineb Harald Baayenilt ja Michael Ramscarilt. Mõlema publikatsioonide täistekstid on nende kodulehtedel saada; esimesena soovitaksime lühikest ülevaadet (Ramscar ja Baayen 2013) ja seejärel Ramscar 2010, Baayen et al. 2011, Ramscar et al. 2010.

Eelduste kokkuvõte

Esimeses osas nägime, kuidas fikseeritud koodil põhinev naiivteooria, et tekstid tähendavad midagi ja seda tähendust on võimalik tuvastada nende tekstide uurimise teel, ei suuda ära seletada mitmeid verbaalse suhtluse olukordi ning on vastuolus ka empiiriliste uurimistulemustega.

Alternatiivi otsides jõudsimel esmapilgul hirmutava tõdemuseni, et tekstidel iseeneses tõesti polegi mingit tähendust, õigemini et tähendus ei kuulu teksti ega keele omaduste hulka. Empiirilisel tuvastatavat tähendust on olemas mitu liiki (kõneleajatähendus, kuulajatähendus ja konventsionaalne tähendus) ja kõik nad asuvad inimese teadvuses ehk on inimese, mitte teksti omadused.

See seisukoht näib ebaintuiitivne, sest kui tekstidel pole tähendusi, kuidas me neid siis mõistame? Veelgi enam, kuidas me neid peaaegu alati peaaegu täpselt ühtmoodi mõistame? Selle seletavad ära konventsioon ja koostööprintsip: suhtlejad on oma senise suhtluskogemuse põhjal harjunud seostama tajutavaid helilaineid teatud mõtetega ning teevad nii kõneldes kui ka kuulates kõik võimaliku, et mõista ja mõistetav olla. Konventsiooni eelis fikseeritud tekstitähenduse ees suhtluse tööpõhimõtte selgitusena ongi just see, et oma inimliku päritolu tõttu oskab ta varieeruda ajas ja isikuti, alternatiivseid konventsioone võib olla mitu, ja konventsioonil on hästi teada nii spontaanse tekkimise kui ka teadliku tekitamise mehhanismid, mida läheb tarvis, nagu allpool näeme.

Inimeste ettekujutust konventsioonist, ehk intuitiivset teooriat selle kohta, millised häämitsused aitavad suhtluses edu saavutada, võiks nimetada keeleks. Nii õpiku järgnevatel osadel teemegi – keel ei ole seal mitte ülevalt antud range süsteem, mida suhtlejad

järgima peaksid, vaid selle üldistus, kuidas inimesed tegelikult räägivad. Keele(kirjelduse) ja konkreetse ütluse vastuolu korral on viga alati esimeses.

Hirmutab see seisukoht peamiselt vastutuse tõttu, mille sellest lähtumine paneb igale suhtlejale isiklikult. Kui tähendused on minu, mitte sõnade omadused, siis pean ise võtma vastutuse oma tõlgenduste eest, mitte ei saa viidata mingile väidetavalt objektiivsele tõe. Vastutus on aga teadagi ebamugav. Positiivne on sealjuures, et ka mu vaidluspartnerid peavad siis tunnistama oma seisukohtade subjektiivsust ja vaidlus on selle võrra ausam. Inimkeskse lähenemise korral tuleb kõigis vähegi olulistes aruteludes väited stiilis „see tähendab” ümber sõnastada kui „see tähendab minu arvates” ja samamoodi ka kõigi muude keealaste väidete kohta.

Teine hirmutav koht on ilmajäämine suhtluse toimimise näilisest garantiist. Fikseeritud koodi korral on lihtne: kui panen midagi näiteks lepingusse või seadusesse kirja, siis on see seal kirjas ja kõik lugejad saavad garanteeritult täpselt nii aru, nagu ma mõtlesin. Samas, nagu ilmselt igaüks on praktikas märganud, ei toimi see tegelikult nii. Võimalikke tõlgendusi on palju rohkem kui üks, mõned neist võivad teksti autorile täiesti üllatavad olla, ja nende vahel valimine põhjustab pahatihti vihaseid vaidlusi. Tõlgenduste subjektiivsuse tunnistamine lihtsalt pakub sellele olukorrale teoreetilise selgituse.

Inimkeskne lähenemine seletab ära ka muud erijuhud: keele algse tekkimise ja praeguse muutumise, keealased eriarvamused pädevate emakeelekõnelejate vahel ning asjaolu, et tekst saab üheaegselt olla „vale” ja täita oma eesmärgi, nt olla mõistetav.

Vettpidava teooria omamine ongi hädavajalik ainult nimetatud eriolukordades. Tavalises hästitoimivas igapäevasuhtluses võib vabalt lähtuda fikseeritud koodi mudelist, sest selles piiratud ulatuses tõepoolest võibki koodi lihtsustatult fikseerituks lugeda. Üks koht, kus koodi fikseerituse ja üldtuntuse eeldamine on eriti mugav, ongi just siinse teksti sarnane metadiskursus: ka keele tööpõhimõttest rääkimiseks kasutame ju sedasama subjektiivset keelt. Tegelikult teame lugejaga mõlemad, et suhtluse edukus pole ka siin garanteeritud, kuid lihtsuse mõttes mängime, nagu oleks. Vajadusel teeme koodi (õigemini küll konventsiooni) teemal selgesõnalisi kokkuleppeid kesksete mõistete definitsioonide kujul, ise kogu aeg teadvustades, et täiesti ühesugust mõistmist ei suuda tagada ka need. On näiteks täiesti

ootuspärane, et terminoloogiakursuse (nagu iga teisegi kursuse) arvestuse punktisumma võib maksimumist erineda ka sellistel osalejatel, kes on kõik materjalid hoolikalt läbi lugenud ja ise oma teadmistega rahul. Inimesed ja nende mõistmisviisid ongi erinevad.

Järgnevates osades kirjeldame üksikasjalikumalt suhtlusteooria valiku mõju sellistele praktilistele teemadele nagu terminoloogia, tõlkimine, toimetamine ja keelekorraldus.

II

Terminologia

Mis on terminoloogia

Traditsioon on terminoloogia eestikeelset käsitlust alustada sõna *terminoloogia* mitmetähenduslikkusega. Siinsetest eeldustest lähtudes aga vaatame sama asja vastupidises järjekorras: kõigepealt *mildest* räägime, ja alles seejärel, *kuidas* sellest räägime.

Loomulik keel ei ole ühtne väljendusvahendite hulk, vaid jaguneb erineva kõnelejaskonna ja kasutusalaadega allkeelteks.

Sõnastike hulgas on kombeks käsitletava keelematerjali järgi eristada üld- ja oskussõnastikke. Oskussõnastikud tegelevad valdkondlikes allkeeltes kasutatavate oskussõnade ehk terminitega; üldsõnastikud kogu keelega, kõigepealt muidugi üldkeelega kõige üldisemas mõttes, aga ka allkeeltega, nii nendesamade valdkondlike kui ka regionaalsete (murded) ja sotsiaalsetega (släng).

Allkeelte piirid ei ole jäigad. Konkreetse sõna kohta on sageli raske otsustada, kas see kuulub üldkeelde või (lisaks ka) ühte või mitmesse allkeelde. Nagu allpool terminisaamisviiside juures näeme, ei ole üldse haruldane ka olukord, kus sõnadel on eri allkeeltes süstemaatiliselt erinevad tähendused, ja see on sõnastikukasutaja jaoks vajalik info. Seetõttu on loomulik, et tegelikult ei saa üld- ja oskussõnastikke käsitletava materjali poolest omavahel selgelt eristada.

Teine, esmapilgul vähem silmatorkav, kuid sisuliselt olulisemgi eristus üld- ja oskussõnastike vahel on lihtsustatuse aste, mõnel juhul ka lihtsustuse teadvustamise aste. Sõnastik sisaldab mingit lihtsustust igal juhul: juba keel kui kõne üksikjuhtumite abstraktsioon on nende üksikjuhtumite paljususest lihtsam ja selgem; koostamise töömahu, esitusruumi ja lugeja vastuvõtuvõime piirangud tingivad sõnastikus veel täiendava lihtsustamise.

Oskussõnastikes on kombeks üldsõnastikest julgemini lihtsustada ja esitada tulemusi kindlamas toonis, seades muuhulgas eesmärgiks sõnastiku sisemise kooskõlalisuse. Peamiselt tähendab see selget ja kogu sõnastiku ulatuses ühetaolist otsustamist, kui peeni tähendusevahesid koostaja soovib oma sõnastikus esitada, ja seejärel oma otsusest kinnipidamist: paikapandud piirist allapoole jäävaid tähendusevahesid ei esitata, ülespoole jäävate kohta antakse sõnastiku eesmärgi ja sihtrühmaga sobivat infot. Kuna suuremast selgusest ja sisemisest kooskõlast oleks kasu igal sõnastikul, oleme järgnevas loobunud jäigast vahetegemisest üld- ja oskussõnastike vahel. Sõnastikutüübist, sihtrühmast, eesmärgist ja isegi koostaja subjektiivsetest eelistustest lähtuvalt võib sõnastikel olla üsna mitmesuguseid täpsusevajadusi, aga need moodustavad pigem sujuva ülemineku kui kaks järsu piiriga klassi.

Olenemata tüübist sisaldavad pea kõik ilmunud sõnastikud tarbetuid sisemisi vastuolusid ja ebajärjekindlusi, mille puhul on raske uskuda, et koostaja võiks tõepoolest soovida midagi sellist teadlikult oma sõnastikku kirjutada.

Keerulisem on küsimusega, kas kasutaja saab sõnastikust endale vajaliku info või, veelgi enam, kas ta saab sealt koostaja mõeldud info. Sel teemal on põhjalikud uuringud esialgu üsna puudu, kuid sõnastike võimalikke eesmärke ja sihtrühmi on siiski võimalik loetleda.

Kirjeldatud sisevastuolude vältimine on üks selle õpiku eelduste rakenduskohti: sõnade tähenduste asemel mõistete nimetusi uurides saab oma käsitluse ühtlust märgatavalt tõsta. Selleks on mitu erinevat meetodit, millest lähemalt tutvustame sõnastikukoostamise tehnilist mõistelisust ja süstemaatilist terminitööd.

Sõnastikus saab esitada termineid, mis on kuidagi olemas. Maailm aga muutub, mis tekitab pideva vajaduse uute terminite järele. Kuna terminite ja üldkeelesõnade vahele on raske kindlat piiri tõmmata, langevad ka nende moodustusviisid suures osas kokku. Siin keskendumine neile sõnamoodustuse küsimustele, mis on praktilistes terminiaruteludes eriarvamusi põhjustanud.

Interdistsiplinaarset uurimisvaldkonda, mis ülalkirjeldatuga tegeleb, nimetamegi terminoloogiaks ehk oskussõnaõpetuseks. Kui eristada kala ja õnge tüüpi vahendeid, millest esimene lahendab ära praeguse nälja, teine aga võimaldab vältida nälja kordumist tulevikus, siis kuulub sinne terminoloogia õngede hulka, pakkudes üldisi tööriistu terminite loomise, valimise, esitamise ja kasutamise mõistmiseks.

Terminoloogiaks nimetatakse ka üht kala tüüpi nähtust, nimelt oskussõnavara ehk mingi eriala terminite kogumit. Sellega ei tegele siin üldse, st ei siit õpikust ega selle juurde käivalt terminoloogiakursuselt ei saa teada, millised on õiged terminid. Saab meetodi õigete terminite leidmiseks, aga otsimise töö tuleb igapäev ikka endal teha.

Lühidalt

- Terminoloogia on siinses käsitluses sama mis oskussõnaõpetus – terminite ehk oskussõnade loomist, sõnastikes esitamist ja tekstides kasutamist uuriv distsipliin.
- Siit ei saa õigete terminite, usaldusväärsete sõnastike ega isegi mitte kasulike töömeetodite lõplikku loetelu; saab vaid veidi abi nende äratundmiseks või väljamõtlemiseks.
- Piir oskus- ja üldkeele vahel on hägus, mistõttu peaks vähemalt osa järgnevates peatükkides kirjeldatud meetoditest saama rakendada ka üldkeeles.

Küsimused

9. Mis kasu on käsitlusala määratlemisest mõistepõhiselt, nagu siin terminoloogiat kui valdkonda määratledes tegime, võrreldes sõna *terminoloogia* tähenduse uurimisega?

Lugemist

- Terminoloogiale kui distsipliinile pani aluse Austria insener Eugen Wüster (1979), kelle praktiline eesmärk oli ühtlustada masinaehituse terminite kasutamist saksakeelsete riikide vahel, mida ta tegi mõistepõhise sõnastiku musternäidise (Wüster 1967) vormis. Hiljem on tema lähenemist hakatud nimetama klassikaliseks terminoloogiateooriaks.
- Eesti üsna klassikalise-lähedasest terminiõpetusest on põhjaliku ülevaate andnud Tiiu Ereht (2007).
- Veel üks klassikaline kursus on The Pavel (www.bt-tb.tpsgc-pwgsc.gc.ca/btb.php?lang=eng&cont=308).

- Terminoloogia lähedane naaber on oskusleksikograafia (nt Bergenholtz ja Tarp 1995). Sellega tasub aga ettevaatlik olla, kuna traditsioonilise leksikograafia osana on sealne käsitus siinsega üsna otseses vastuolus – keele olemasolu on väljaspool kahtlust ja tegeldakse sõnade väidetavate tähenduste uurimise ja sõnastikes esitamisega (vt ka Humbley 1997).

Terminoloogiateooriatest

9.1 Klassikaline terminoloogiateooria

Läänemaailma esimeseks terminoloogiateemaliseks tekstiks võib lugeda Platoni teost „Cratylus” (Rey 1995: 11). Terminoloogiale kui distsipliinile tänapäevases mõttes pani möödunud sajandi keskmise kolmandiku jooksul aluse Austria insener Eugen Wüster. Tema töö lähtus praktilisest vajadusest üheselt mõistetava erialase suhtluse järele alguses saksa- (Austria, Saksamaa, Šveits) ja hiljem ka muukeelsete kogukondade vahel. Olles alguse saanud standardimise vajadusest, keskendub klassikaline terminoloogia just sellele praktilise tegevuse valdkonnale.

Wüster pidas terminoloogiat iseseisvaks interdistsiplinaarseks alaks lingvistika, kognitiivteaduste, infoteooria, kommunikatsiooniteooria ja informaatika kokkupuutepiirkonnas.

Lisaks Viinile on klassikalise terminoloogia koolkonnad arenenud ka Prahas, endises Nõukogude Liidus ja Quebecis. Neist kõige omanäolisem on Quebeci koolkond tugeva rõhuga sotsiolingvistikal, keelekorraldusel (kakskeelne, poliitiliselt korrektne ja rikas riik) ning terminoloogiakoolituse pedagoogilistel aspektidel. Praha terminoloogiakoolkond põhineb sama linna järgi nimetataval funktsionaallingvistika suunal ning uurib oskuskeelt kui funktsionaalstiili, kõrvuti näiteks ajakirjandusstiiliga. Nõukogude koolkond sai alguse Wüsteri mõttekaaslaste Sergei Tšaplõgini ja Dmitri Lotte töödest. Kuna ka praktilised vajadused olid sarnased (standardimine), siis on Moskva koolkond Viini omale väga lähedane.

Kõige mõjukam terminoloogiasuund on kaua olnud Viini koolkond. Peale saksakeelsete riikide on tema seisukohad olnud populaarsed veel Põhjamaades ja Hollandis ning nende mõju ulatub meienigi. Viini teooriat propageerib Infoterm, UNESCO ja Austria standardiameti initsiatiivil terminoloogiategevuse ülemaailmse koordineerimise eesmärgil loodud ja aktiivselt tegutsev organisatsioon; samuti järgib Viini põhimõtteid rahvusvaheline standardiorganisatsioon ISO. Nende omaduste tõttu sobib Viini koolkond ideaalselt äärmusonomasioloogilise lähenemise illustatsiooniks (vt nt Wüster 1979, Felber 1984).

Viini koolkonna jaoks on olnud oluline rõhutada, et terminoloogia on iseseisev interdistsiplinaarne tegevusala, mitte lingvistika osa. Mitte kõik alltoodud terminoloogiapõhimõtted ei ole leidnud tunnustust ei teistes rahvusvahelise nimega koolkondades ega Eesti oskuskeelekorralduse teoorias või praktikas. Näiteks Henn Saari (1980) on neid nimetanud „kivistavateks ideaalideks”, mille puhul ei ole mitte alati endale aru antud, kas need omadused on „saatuslikud, immanentsed karakteristikud, ideaalsoovid või tööhüpoteesid, mis käsitlust lihtsustavad”.

Onomasioloogiline lähenemine

Maailmavaateliselt põhineb klassikaline terminoloogiateooria loogilisest positivismist tuntud realismil ja objektivismil – eeldusel, et reaalne maailm eksisteerib sõltumata meie teadmistest tema kohta, et eksisteerib täpselt üks selline maailm ning et (oskus)keele ülesanne on seda maailma objektiivselt kirjeldada.

Lisaks eeldusele, et objektiivne reaalsus eksisteerib keelest sõltumatult, eeldatakse ka, et seda on võimalik tajuda, sh ilma keele vahendusega. Sellel põhineb mõistest lähtumise algne idee: mõisted on kõigepealt teada, seejärel nad defineeritakse ja alles kõige lõpuks varustatakse parimate võimalike terminitega, mis on teadlikult valitud ja standarditud nii sisu, funktsioonide kui ka kasutuse mõttes.

Onomasioloogiline lähenemine on olnud valdav ka Eesti oskuskeeleõpetuses. „Terminoloogi huvitavad ennekõike eriala mõisted kui sisuüksused, nende piiritlemine ja nimetamine. Nimetamisüksuseks on seejuures oskussõna, mida kunagi ei saa paika panna mõistet tundmata. Seetõttu on tegelikus eesti terminoloogiatöös mõistest (mitte sõnast!) lähtumine olnud loomulik nõue juba algusaegadest saadik.” (Erelt 2007:

25) Henn Saari pehmendab väidet veidi, rääkides mõiste „küllaldastest lähenditest” (Saari 1980, 1981).

Mõisted on täpselt piiritletud

Sarnaselt Saussure'i strukturaalsemantikale, mis püüdis üldkeele sõnade tähendusi selgelt piiritleda, pidas insener Wüster oskuskeeles võimalikuks samasugust ideaalset korda: mõisted on täpselt defineeritud ja iga eksemplari puhul on absoluutse kindlusega ja mittevaieldavalt teada, kas ta kuulub kõnealuse mõiste ekstensiooni või mitte. Vahepealset varianti, osaliselt kuulumist või „teatud mõttes” kuulumist, ei oska klassikaline teooria kirjeldada.

Heido Ots on teadusliku, teoreetilise tunnetusviisi keelele esitavaid nõudeid võrrelnud tähekestiga, mille „igas sirgete ristuvate vaheseintega eraldatud pesas on üks trükitüüp, mis märgib täpselt ja kindlalt temaga vastavusse seatud mõistet (aabet, häälikut). Tüüpide igasugune segunemine, vaheseinte ületamine, eri tüüpide panek ühte pesa, ühe tüübi panek eri pesadesse jne. ei rikasta, vaid rikub seda süsteemi.” (Ots 1980) Võrdluseks on Otsal üldkeelt kujutav sujuvate üleminekutega värvipalett. Siiski, veidi allpool: „Oskussõnavara ei pea keemianomenklatuuri kombel kõikjal andma masinlikult risttabelisse panna, kuid tal on tunnetusteooriale toetuv, n. ö. konstitutsiooniline õigus olla mõneti sirgjoonelisemalt süsteemis kui ülejäänud keel ja taotleda sellest peenemaid eristusi või laiemaid üldistusi.”

Klassikaline terminoloogiateooria on välja töötatud mehaanikaeriala näitel. Vähem mehaaniliste tegevusvaldkondade hulgas leidub aga selliseid, mis põhimõtteliselt ei allu mõistekeskssele analüüsile: ühiskonnateadused, poliitika, religioon, turundus jne. Nende mõistesüsteem ei ole mingilgi määral kokku lepitud, vaid sõnavara täidab erialainimeste suhtlusvajadusi mingil muul viisil.

Eleanor Roschi 1970ndate kategoriseerimise-alastest töödest pärit ja tänapäeval üldkeele semantikas hästi tuntud prototüübiteooria (nt Cruse 2000: 132 jj) on väga edukas ka mõistete kirjeldamisel. Prototüübib põhine kirjeldusmeetod osutub praktikas palju mugavamaks kui ideaalselt täpse piiritletuse taotlemine. Seda illustreerib definitsioonides võimalike tunnuste nimetamine modaalsete väljendite nagu *tavaliselt, sageli, võib* jne abil.

Mõisted ei muutu ajas

Klassikaline terminoloogiateooria kirjeldab keelt sünkroonselt, seega eeldades nii keele kui ka mõistesüsteemi ja kirjeldatava reaalsuse staatilisust. Niisugust piirangut muidugi välja ei öelda ja vaevalt sellega nõustutakski, kuid terminoloogia töömeetodites niisugune eeldus siiski sisaldub. Muutused ei ole võimatud – tuleb vaid uuenenud tingimustes vastav lõik teadlikul valikul ja kokkulepetel põhinevat terminoloogiatööd uuesti teha – kuid see on ka täpselt ainus meetod muutuste siseseviimiseks.

Klassikalise terminoloogia sünkroonsus osutub väheviljakaks, kui muutub mõni järgmistest:

- kirjeldatav reaalsus,
- inimeste arusaam reaalsusest,
- inimeste keelealased eelistused.

Reaalsuse muutumise tüüpiline näide on tehnika. Uusi ja täpsustatud tähendusi luuakse nii kiiresti ja lihtsalt, et sünkroonse kirjelduse võimalikkus satub üldse kahtluse alla. Pidevalt töötatakse välja uusi lahendusi ning turule ilmub uusi tooteid, mida on tarvis ka nimetamise tasemel konkurentide omadest eristada. Mõiste- ja terminisüsteemi teisenemist võib põhjustada isegi täiesti tähtsusetuna näiv tehniline muutus.

Kui mõiste sellisel viisil muutub, siis termin ei pea vältimatult muutuma, vaid teisenemise koorma võib enda kanda võtta definitsioon, nagu on juhtunud näiteks lambi arengul õlilambist LED-lambini. Definitsiooni arengut peab aga võimaldama termini vorm: mida motiveeritum termin, seda suurem on oht, et mõiste muutumisel satub see termini senise motivatsiooniga vastuollu.

Spetsialistide arusaam reaalsusest muutub eelkõige teaduses, kus luuakse uusi teooriaid, mis võivad olla varasemaga võrreldes täiesti teistmoodi struktureeritud ja vajada seetõttu täiesti uut mõiste- ja terminisüsteemi. Populaarsed näited on flogiston ja hapnik. Palju sagemini tuleb ette vähem dramaatilisi teisenemisi, mis jätavad mõistesüsteemi üldiselt paika, muutes ainult selle üksikuid osi. Näiteks Alain Rey (1995), kes üldiselt üsna suurel määral tunnustab Viini koolkonna põhimõtteid, ei rõhuta mitte ainult mõistete muutumist, vaid ka selle muutuse suuremat kiirust võrreldes terminisüsteemi

võimaliku muutusega. Tema sõnul põhjustab maailmapildi muutumine isegi keemia taolistes väljakujunenud teadusharudes pideva vajaduse definitsioone ümber kirjutada.

Kompromissi läheb vaja eriti humanitaarteadustes: iga tarbetult jõuline katse teha [teaduse keeleline] mudel korrapäraseks vähendab proportsionaalselt mudeli vastavust kirjeldatavale (de Beaugrande 1989). Uued terminid on välja kujunemata – neil on definitsioonide asemel vihjed edasist uurimist vajavale tähendusele – ja selles ongi nende edu põhjus (Boyd 1979).

Keeles valitsevate terminimoodustuse kommete muutumine küll mõistesüsteeme ei puuduta, kuid võib mõjutada suhtumist terminite vormi valikusse, nt ei peeta praegu sobivaks selliseid varem tavalisi vorme nagu *tagasikargamise vägi* (pro *elastsus*) või *arst-pediaater* (pro *lastearst*).

Mõisted moodustavad hierarhilise süsteemi

Objektiivsel reaalsusel on klassikalise arusaama järgi hierarhiline struktuur, mida peegeldab mõistesüsteemi struktuur: kogu eriala kattev hierarhia. Ka erialad on vastavate mõistehierarhiate abil selgelt piiritletud ja kattumisi naaberaladega pole ette nähtud. Terminisüsteem moodustab mõistesüsteemiga samakujulise hierarhia, kus igale mõistele vastab eelistatavalt täpselt üks termin ja mõisteseosteled vastavad tähenduseseosed sõnade vahel.

Nagu öeldud, on paljudel erialadel keeruline juba mõistete piiritlemine. Kui see õnnestub ära teha, siis järgmine raskus seisneb jaotusaluste leidmises hierarhiate moodustamiseks: kas näiteks reislennuk tuleks paigutada lennukite hierarhiasse kõrvuti transpordi- ja hävituslennukiga või reisijate veoks mõeldud vahendite hulka kõrvuti bussi ja rongiga? Valik peaks järelduma hierarhia koostamise eesmärgist, kuid sageli pole seda eesmärki kuigi lihtne sõnastada, kuna tegelikult oleks tarvis kajastada mõlemat jaotusalust. Samuti esineb eriala seisukohalt olulisi seoseid, mis ei ole hierarhilised. Võimalus ehitada samale reaalsusele eri vaatenurkadest mitu erinevat mõistesüsteemi võtab aga võimaluse väita, et üks neist süsteemidest on ainuõige või „tegelik”.

Valdkonnad ja registrid on selgelt piiritletud

Järgmine eeldus, millel eriala mõistesüsteemi väljaselgitamine põhineb, on erialade enda määratlused: et mingi valdkonna mõistesüsteemiga tegeleda, peaks olema teada, kus on selle piirid. Tegelikult moodustavad tunnustatud ja väljakujunenud teadusharudki sujuvate üleminekutega kontiinumi (nt matemaatika → füüsika → keemia → bioloogia → meditsiin → psühhiaatria → psühholoogia); arenevate ja rakenduslikumate alade (kasvõi terminoloogia enda) puhul lisandub arvamuste paljusus eriala olemuse ja piiride kohta.

Kui mõisted ja erialad õnnestubki piiritleda, lisandub praktiliste valdkondade interdistsiplinaarsus. Näiteks arst kasutab paljude teadusharude (anatomia, embrüoloogia, radioloogia jne) oskussõnavara alamhulki, kuid ta ei tunne ega saagi tunda kõigi nende teadusharude mõistesüsteeme ega järelikult ka mitte terminisüsteeme kogu nende ulatuses. Ka autoremondiluksepp puutub töös kokku üksikute mehhanika, tugevusõpetuse vms mõistetega, kuid need ei moodusta tema tegevusala seisukohalt midagi tervikliku mõistesüsteemi lähedastki.

Selge pole ka piir üld- ja oskuskeele vahel, vaid reaalne diskursus asub sujuva oskuskeelsuse skaala mingis piirkonnas. Isegi spetsialistide omavahelises suhtluses võib eri kontekstides vaja minna erineval määral oskuskeelelikke väljendusvahendeid, rääkimata vajadusest suhelda mittespetsialistidega.

Termini kasutus ei sõltu kontekstist

Nii klassikalise teooria kui ka levinud naiivteooria järgi toimivad terminid fikseeritud koodi põhimõttel. Teadlikult valitud ja kokkulepitud termin kinnistatakse mõistele eesmärgiga võimaldada kõikjal täiesti ühemõtteliselt sellest mõistest rääkida. Üldkeele toimimist konventsiooni põhimõttel võidakse isegi möönda, oskuskeeles kardetakse polüseemiat rohkem.

Kuna kõigi alade kõigi mõistete tähistamiseks ei jätku üheski loomulikus keeles vastuvõetavaid häälikukombinatsioone, siis mööna klassikaline teooria siiski homonüümiat üksteisest piisavalt kaugel asuvatel aladel.

Nagu polüseemia, on ka sünonüümiat täiesti ebasoovitav kui väljendustäpsust ja -ökonoomsust tarbetult vähendav nähtus. Tau-

nitud on isegi täpsed sünonüümid (nimetatud ka dublettideks), sest kasutajatel on kalduvus lähtuvalt vormierinevusest püüda neilegi ajapikku omistada erinevat sisu, tehes neist tavalised segadusttekitavad osasünonüümid.

Eestis on viitega Wüsterist selles küsimuses tolerantsema Lotte töödele ja „omadest kogemustest seljatagusega” (Saari 1980: 660) peetud sünonüümiat lubatavaks ja isegi soovitatavaks järgmistel juhtudel (vt ka Kull ja Saari 1975):

- oma- ja võõrsõna,
- põhitermin ja igapäevavariandid,
- väljenduspragmaatilised ja kontekstist tingitud grammatilised variandid,
- sisemõtte teisendused (*energiakäitis – jõujaam*),
- üleminek pikalt motiveeritud väljendilt lühikesele arbitraarsele.

On tavaline, et samale nähtusele viidatakse tekstis mitme sünonüümi abil vastavalt kasutushetkel tarvilikuks osutuvale reaalsuse struktureerimise alusele. Näiteks võib üks ja seesama seade olla värviskanneritest rääkides *flatbed color scanner* ja lameskannereid liigitades *color flatbed scanner* (Bowker 1997).

Eesti oskuskeeleteoorias on niisugust väljendusvabadust ikka sallitud: „denotaatsamane mõttelahkne sünonüümiat on terminoloogias lubatud ning vastavalt eriala vajadustele tarvilik” (Saari 1980: 665). Saari toob sisse mõttelahksuse ainealase relevantuse mõiste ning võrdleb N_2O_5 nimetusi (*dilämmastikpentoksiid* ja *lämmastikhappe anhüdriid*) paarikutega *liigesed – sünoviaalühendid*, *joonkeevitus – rullkeevitus*, *koonuskolb – Erlenmeyeri kolb*, *kohtbetoon – monoliitbetoon*, *toitejuur – imijuur*, mille pidamine asjatuks, talutavaks või tarvilikuks mitmesuseks sõltub nende tunnetusväärtusest erialal.

Muud sünonüümiat ja veelgi enam polüseemi at on siingi selgelt taunitud. Näiteks Uno Mereste on öelnud kindlalt: „Positiivset mitmetähenduslikkust pole olemas” (Mereste 2000: 87). Mitmetähenduslikkuse keeldu on vajalikuks peetud siiski vaid ühe terminisüsteemi piires (Erelt 1972).

Tekstides võidakse terminit siiski kasutada mitme, üksteisest veidi erineva nähtuse tähistamiseks. Näiteks *omand* on asjaõigusseaduses kasutusel kolmes eri tähenduses: 'omandiõigus', 'õiguslik võim asja üle' ja 'omandiõiguse ese' (Mereste 2000: 338-339). Nagu Mereste

jt on korduvalt tähelepanu juhtinud, teeb niisugune polüseemia seaduste mõistmise, rakendamise ja täitmise raskeks. Kuid polüseemiat sisaldavad seadused ju kehtivad, neid täidetakse, nende põhjal tehakse kohtuotsuseid jne, st polüseemia ei tee seda kõike võimatuks.

Klassikaline terminoloogiateooria jääb hätta ka erialadevahelise polüseemia seletamisega. Termin on selle teooria kohaselt ala asjatundjate teadliku valiku ja kokkuleppe tulemus, aga selline töö saab ju toimuda ainult ühe (enamasti väga kitsa) ala piires. Seletamata jääb, miks eri aladel, isegi üksteisest üsna kaugel asuvatel, valitakse sarnaste mõistete tähistamiseks sageli samu sõnu – nähtus, mida semasioloogilise lähenemise korral oleks lihtne seletada polüseemia abil. Viirus tähistab biokeemias, meditsiinis, sotsioloogias ja info-tehnoloogias sarnaseid mõisteid, kuid vastavaid sõnu pidas Wüster homonüümideks, st tähistajate vormilist kokkulangevust juhuslikuks.

Miski senises loetus ei põhjusta tegelikke mõistmisraskusi

Seadusi rakendatakse, seadmeid ja tarkvara kasutatakse, inimesi ravitakse ning kuskil ei tee vastuolu klassikalise teooriaga oskuskeele toimimist võimatuks. Raskendab, aga ei tee võimatuks, ja klassikaline teooria ei oska seletada, miks ei tee võimatuks.

9.2 Uuemad terminoloogiateooriad

Sotsioterminoloogia

Alates 1970-ndate aastate lõpust on Viini koolkonna normeeriva suunitluse vastu sõna võtnud Alain Rey, Yves Gambier, François Gaudin jt, pidades reaalsusega paremini seotuks deskriptiivset ja sotsiolingvistikast lähtuvat terminoloogiatööd. Gaudinilt, kes on rajanud nn Roueni sotsioterminoloogia koolkonna (vt ülevaade Gaudin 2003), pärinebki lõigu pealkiri. Sotsiolingvistika võimaldab oskussõnavara objektiivset normi kirjeldada ja analüüsida ilma subjektiivseid hinnanguid andmata. Palju tähelepanu spetsialistide tegeliku kasutuse uurimisele sotsiolingvistika meetoditega pöörab ka Quebeci terminoloogiakoolkonna seisukohti järgiv organisatsioon Office de la langue française du Québec. On mõeldav ka vahepealne

variant: pidada vajalikuks korpuslingvistika kasutamist terminite tuvastamiseks, kuid pooldada sellegipoolest onomasioloogilist lähenemist. Terminite ekstraheerimisele korpusest peab järgnema mõistesüsteemi analüüs, sest termini kuuluvust mingile alale ega seotust mingi mõisteklassiga ei saa tuvastada konteksti järgi.

Järgnevalt vaatame lähemalt kolme nende seisukohtade edasiarendust.

Kommunikatiivne terminoloogia

Üks paremaid wüsterliku terminoloogia õpikuid on Maria Teresa Cabré 1992. aastal katalaani keeles ilmunu, mis on tõlgitud ka inglise (1999b) keelde ja millel sageli põhinevad terminoloogia sissejuhatavad kursused. Alates 1997. aastast on Cabré aga Viini koolkonda kritiseerinud, esitades selle asemele oma kommunikatiivse terminoloogia teooria (TCT, Teoría Comunicativa de la Terminología). TCT põhiseisukohad on järgmised (Cabré 1999a).

- TCT ei pea terminoloogiat omaette distsipliiniks, vaid üritab seda vaadelda nn keele makroteooria kontekstis, mis peaks katma lingvistilised, kognitiivsed ja sotsiaalsed aspektid.
- Suhtleja teadvuses ei ole oskuskeel selgelt eristatud üldkeelest. Terminid kuuluvad üldkeele leksikasse ja on üldjuhul tavalised leksikaüksused; terminina käituvad nad ainult juhul, kui pragmaatika- ja kommunikatsiooniparameetrid seda lubavad.
- Termin ei kuulu ühelegi erialale, vaid teda võidakse kasutada paljudel aladel, kusjuures igal erialal ja igas kasutussituatsioonis võib tal olla erinev tähendus (termini mitmetahulisus). Tuleb arvestada kommunikatsiooni, eriti erialase kommunikatsiooni varieeruvust nii termini kui ka mõiste tasemel. TCT kirjeldab oskuskeelt sõltuvana temast, vaatepunktist sellele temale, kõnelejast, kuulajast, spetsialiseerituse astmest, formaalsuse astmest, situatsiooni tüübist, suhtluseesmärgist ja diskursuse tüübist.
- Eriala mõisted moodustavad mitmesuguste suhete abil selle eriala mõistesüsteemi. Termin tähenduse määrab küll vastava mõiste koht mõistesüsteemis, aga mõiste võib kuuluda mitmesse omavahel põrkuvasse mõistesüsteemi. Sel juhul on terminil igas süsteemis erinev tähendus. Mõni neist süsteemidest võib olla standarditud.

- Terminid ei saa kirjeldada ainult sõnaliigi, eriala, definitsiooni ja ühe või mitme keele ekvivalentide abil, vaid tuleb arvestada ka tema käitumist süntaksi- ja teatestruktuuris, sh kinnisühendeid ja fraseologisme.
- Sünonüümia on oskuskeeles loomulik, kuid mida spetsialiseeritum on tekst, seda suurem on süstemaatilisus ja seda vähem nimetused varieeruvad.
- TCT metodoloogia põhiidee on meetodi adekvaatsus eesmärgi suhtes. Lähenemine võib olla onomasioloogiline või semasioloogiline, aluseks võib võtta tekstikorpuse või mõistete andmebaasi, termineid võib ekstraheerida automaatselt või käsitsi, eesmärk võib olla standardimine või kasutuse lihtne registreerimine.

Oma metoodilises kõikelubavuses saab TCT küll edukalt hakkama kogu oskuskeeles heterogeensuse katmisega, kuid selle võrra kannatab jälle tema kirjelduslik informatiivsus. Pidades võimalikuks nii onomasioloogilist kui ka semasioloogilist lähenemist, loobub TCT ühest võimalikust liigitusalusest, mille abil saaks kirjeldatavat distsipliini sügavamalt käsitleda huvides kitsamalt piiritleda.

Sotsiokognitiivne terminoloogia

Rita Temmermani sotsiokognitiivse terminoloogia idee (2000) on arendatud selgelt Viini koolkonnale vastanduvaks terviklikuks teooriaks.

Kuigi Temmerman esitab oma teooria otsese punkt-punktilt vastandusena traditsiooniliste Viini arusaamadega, leidub tegelikult ka sarnasusi, nende hulgas onomasioloogia-semasioloogia küsimuseski. Lähenemissuuna poolest on sotsiokognitiivne terminoloogia ikkagi västerlikult onomasioloogiline ning eristab end selgelt leksikograafiast – nii üld- kui ka oskusleksikograafia on selle teooria kohaselt semasioloogiline. Siin teeb Temmerman täpsustuse, mille Cabré tegemata jättis, vaadeldes lahus onomasioloogilist ja semasioloogilist tööd oskussõnavara kirjeldamisel ning piirates oma käsitlusala esimesega neist. Sotsiokognitiivse terminoloogiateooria põhimõtted on järgmised.

- Terminoloogiatöö lähtekoht on mõistmisüksus (*unit of understanding*), mis sisuliselt tähendab mõiste sellist üldistust, et kaasa oleksid haaratud prototüübistruktuuriga nähtused. Teaduses ja tehnikas kasutatakse ka täpselt piiritletud mõisteid, kuid prototüübistruktuuri leidub rohkem.

- Mõistmine põhineb ka oskuskeeles kognitiivsetel mudelitel.
- Määratlemisel oleneb vajaliku teabe liik, hulk ja valik konkreetsest mõistmisüksusest ning kõneleja ja kuulaja teadmiste tasemest; traditsioonilisest lähimat soomõistet ja eristustunnuseid kasutavast definitsioonist töötavad paremini Fillmore'i freimid või Lakoffi idealiseeritud kognitiivsed mudelid.
- Sünonüümia ja polüseemia on kommunikatsiooniprotsessis funktsionaalsed, järelikult tuleb neid kirjeldada.
- Mõistmisüksused arenevad pidevalt. Nende evolutsiooni ajaloo tundmine võib olla vajalik nende mõistmiseks. Mõistmisüksuse keeleline tähistus mõjutab kognitiivsete mudelite (nt metafoori) kaudu uute ideede sünni, mis teeb oluliseks terminite motiveerituse.

Freimipõhine terminoloogia

Uusim kognitiivsel lingvistikal põhinev terminoloogiateooria pärineb Pamela Faber Benítezelt (2009). Sarnaselt eelkirjeldatutele on Faber Beníteze lähenemine ühest küljest mõistepõhine, kuid teisest küljest peab võimalikuks termini mitmemõõtmelisust ehk ühe termini kasutamist mitme mõiste tähistamiseks. (Meenutagem, et klassikaline teooria kirjeldas sama olukorda erinevate, kuigi vormilt kokkulangevate terminite kasutusena.)

Faber Beníteze teooria nimi tuleb eelistusest kirjeldada valdkonda selle sündmuste (freimide) kaudu. Mõisted ei esine iseseisvalt, vaid üksnes freimide koosseisus.

- Üldkeelesõnade ja terminite erinevus pole oluline.
- Parim viis terminite uurimiseks on uurida nende kasutust (mitmekeelsetes) tekstides.
- Oskustekstide eesmärk on info edastamine, mitte näiteks keeleline korrektsus.
- Mõistmiseks on vajalik eriala tundmine.

Viimane seisukoht on veidi uudne võrreldes Wüsteri lähenemisega, kuid huvitaval viisil vastuolus ka mitmesuguste võhikule arusaadavat sõnastamist nõudvate selge keele kampaaniatega. Kui kuulajal puuduvad mõistmiseks vajalikud taustateadmised ehk tema teadvuses ei ole kõnealuse eriala sündmuste freime, siis ei saa selle eriala mõisted kuidagi olla talle kättesaadavad, ükskõik kuidas neid ka ei nimetataks.

Lühidalt

- Fikseeritud koodi mudelil põhinev klassikaline terminoloogia-teooria eeldab, et:
 - maailma saab jagada selgepiirilisteks mõisteteks,
 - on võimalik saavutada erialainimeste üksmeel selle jaotuse teemal,
 - need mõisted ei muutu ajas ega ruumis,
 - teadliku valiku ja kokkulepete teel saab neid mõisteid tähistama leida parimad võimalikud terminid, mida siis kõik suhtlejad tunnustavad.
- Kui need eeldused kehtiksid, siis tagaks klassikaline terminoloogia täiesti ühemõttelise suhtluse.
- Alates 1980ndatest üldiseks muutunud sotsio- ja psühholingvistika taustaga uuemad teooriad juhivad tähelepanu, et enamasti need eeldused ei kehti:
 - oskussuhtlus toimib põhimõtteliselt samal viisil kui üldkeelne,
 - kokkuleppeid saavutada õnnestub harva,
 - ka terminite hulgas esineb massiliselt sünonüümiat ja polüseemiat, kusjuures see ei takista suhtlust kuidagi,
 - veelgi enam, mõlemast võib suhtluse tõhususe seisukohalt isegi kasu olla.
- Uuemad teooriad pakuvad klassikalisest märksa vähem kindlust töömeetodite teemal ega üritagi anda suhtluse ühemõttelisuse garantiid.

Küsimused

10. Kas oskate nimetada valdkondi, kus klassikalise teooria eeldused kehtivad?

11. Klassikaline terminoloogiateooria pakub selge retsepti ühemõttelise oskussuhtluse saavutamiseks: selgesõnalised kokkulepped kõigepealt mõistete ja seejärel terminite teemal. Kuidas saavutada sama uuemate teooriate uskumise korral?

Lugemist

- Sotsiokognitiivse terminoloogiateooria kirjeldus (Temmerman 2000) on esitatud võrdlusena klassikalise teooriaga ja sobib seega kiireks tutvumiseks nii klassikalise teooria kui ka selle puudustega.
- Faber Benítez (2009) pakub hea ja kättesaadava ülevaate hetkeseisust terminoloogiateooriate alal.

Otseselt terminoloogia valdkonna teadusajakirju eriti palju polegi:

- Terminology (benjamins.com/#catalog/journals/term/main)
- Terminology Science and Research (www.iitf.fi/cms/component/remository/?Itemid=108)

Terminoloogiateemalisi artikleid avaldavad regulaarselt ka mõned naabererialade ajakirjad:

- Meta (www.erudit.org/revue/meta/)
- Fachsprache (www.fachsprache.net/)
- Hermes (bcom.au.dk/research/publications/journals/hermes/)
- International Journal of Lexicography (ijl.oxfordjournals.org/)
- Journal of Pragmatics (www.journals.elsevier.com/journal-of-pragmatics/)

Harvem ilmub terminoloogiateemalisi artikleid mitmesugustes kognitiiv- ja neuroteaduste, psühholoogia, korpuslingvistika ja keeletehnoloogia ajakirjades. Sageli viidatakse ka järgmiste konverentside kogumikele:

- Terminology and Knowledge Engineering
- Terminology & Ontology: Theories and applications
- Nordterm
- Terminologie et Intelligence Artificielle
- European Symposium on LSP

Objektid, mõisted ja terminid

Kui mitte pidada usutavaks, et maailm algas sõnast, siis oleks loogiline proovida läheneda sõna ja tähenduse seosele teisest suunast. Aga kui tähendus on sõna omadus, milleks teda traditsiooniliselt on peetud, kuidas siis saab ta olemas olla enne sõna või sõnast sõltumatult?

Tõepoolest on keeruline kujutleda sõna mingi omaduse eksisteerimist ilma selle sõna endata. Seepärast ei räägitagi terminoloogias tähendusest, vaid objektidest ja mõistetest; neid tähistavad terminid paigutuvad siis mõistete omaduseks.

Kõik olemasoleva võib terminoloogia üle arutlemise seisukohalt jagada kuuluvaks ühte kolmest klassist – objektid, mõisted ja terminid, mis asuvad vastavalt reaalses maailmas, inimteadvuses ja keeles. Nimetame neid just selles ebatraditsioonilises järjestuses, et taaskord juhtida tähelepanu terminoloogias harjumuspärasele viisile seletada keele tööpõhimõtet.

10.1 Objekt

Objektideks nimetatakse terminoloogias kõike tajutavat või kujuteldavat: lilli ja liblikaid, toole ja laudu, riike ja rahvaid, teooriaid ja kunstivoolusid, numbreid ja loogikareegleid. Lihtsuse mõttes võib eeldada, et objektid eksisteerivad objektiivselt, st sõltumatult meie arvamusest nende kohta või isegi meie olemasolust. Mainime objekte esimesena, sest paljud lilled ja liblikad olid siin enne primaatide ilmumistki, rääkimata keele tekkimisest. Samuti tehakse paljud teadusavastused nii, et avastatava nähtuse jaoks ei ole ette nime valmis, nagu ka mitte uute leiutiste või toodete jaoks – ehk puhtkronoloogiliselt

eelnevad paljud objektid neist abstraheritud mõistetele ja viimaseid tähistavatele sõnadele. Looduslikud, st mitte inimese leiutatud asjad on ülalmainitud objektiivse eksistentsi eelduse kohaselt olemas lausa enne nende esmakordset tajumist või kujutlemist inimese poolt.

Mõiste poolt vaadates moodustavad objektid neile vastava mõiste ekstensiooni ehk mahu. Võrdluseks: mõiste intensioon ehk sisu (NB mitte intentsioon ehk kavatsus) on tunnuste loetelu, mida objekt peab rahuldama, et vaadeldava mõiste ekstensiooni kuuluda. Näiteks kuuse mõiste intensioon on kuulumine okaspuude hulka ja vastamine teatud liigitunnustele; kuuse mõiste ekstensioon on kõigi kuuskede hulk.

Lisaks objektile või mõiste ekstensioonile võib sedasama asja nimetada ka termini osutuseks või denotaadiks. Need on väga levinud ja vajalikud nimetused mõistekesksest oskussuhtluse mudelist rääkimisel, kuid siiski ei saa jätta märkimata nende kummalist sõnakesksust. Objekti (ja ka mõistet) nimetatakse selle järgi, kuidas ta mudelis paikneb sõna poolt vaadatuna – ilmselt veelkordne tunnistus selle kohta, et sõnakesksuse uskumisest loobumine on väga raske isegi mõistekesksuse teoreetikute endi jaoks.

Objektidel, kui nad just päris ainukordsed ei ole, on suhtluse seisukohalt üks oluline puudus – vähene üldistatus. Muidugi võib mõnikord tarvis minna rääkimist ühest konkreetsest kuusest kodumetsas, aga levinum vajadus on siiski rääkida paljudest või lausa kõigist kuuskedest korraga. Siis läheb kõigile vajalikele kuuskedele ühekaupa viitamine üsna vähetõhusaks. Õnneks on inimene võimeka loomana leiutanud viisi mõelda kuusest kui sellisest – nimelt kuuse mõiste.

10.2 Mõiste

Üldjuhul saadakse mõiste objektidest abstraherimise teel: võetakse kõnealuste objektide ühised olulised tunnused, jäetakse kõrvale juhuslikud varieeruvused ja vaadeldava otstarbe seisukohalt ebaolulised tunnused, ning saadakse abstraktse mõtlemise vorm, mis võimaldab mõttes ümber käia kõigi abstraherimise aluseks olnud objektidega korraga. Näiteks lindude vaatlemisel võib nende mitmekesises hulgas täheldada mingis mõttes sarnaste isendite hulki, kes näevad sarnased (kuigi mitte identsed) välja, käituvad umbes ühtemoodi, võivad omavahel järglasi saada jne. Nende oluliste tunnuste alusel moodustab

inimene enda jaoks linnuliikide mõisted, jättes kõrvale juhuslikud ja ebaolulised hälbed välimuses, käitumises jne. Nii tekib võimalus mõelda kajakast kui sellisest.

Mõisted on alati mingil määral arbitraarsed ehk suvalised: saab ju igaüks abstraherimisel valida just talle vajalikuna tunduvaid tunnuseid olulisteks ja ülejäänud kõrvale jätta. Esiteks tekivad nii suhteliselt vähetähtsad pisierinevused eri inimeste mõistete vahel. Kui näiteks võtta aluseks taldrik, hakata selle servi kõrgemaks tegema ja paluda inimestel märkida hetk, mil tulemus kausiks üle läheb, siis see piir on eri inimestel eri kohtades. Teine ja olulisem kategoriseerimise erinevuste allikas on spetsialistide võhikute omast kõrgem täpsusevajadus. Eelmise lõigu kajaka-näide paistis vähegi bioloogiat tundvale lugejale ilmselt üsna rumal, sest kajakas pole ju ometi linnuliik. Hästi sobib niisugune liigitus aga võhikule, kes ei oska kõigil neil valgetel merelindudel mingit vahet näha ja kellel tegelikult puudub selleks vajaduski. Hoolimata spetsialistide korduma kippuvast kurjustamisest sel teemal („te kasutate meie eriala termineid valesti”) ei ole mõistete arbitraarsus tegelikult kuidagi ei kahjulik ega välditav. Kõiki erialasid peensusteni tunda ei saa keegi, mis ju ometi ei takista meid igapäevatasemel võõraste alade tulemusi kasutamast ja ka neist mõtlema ja rääkimast.

Väike mõttepaus tekib abstraktsete mõistete juures. Kas demokraatia või armastus või korrutise kommutatiivsuse seadus on olemas ka „päriselt” või ainult inimeste peades, või paigutuvad nimetatud nähtused koguni mingile inimsõltumatuse skaalale (nt et jalgpallireeglid sõltuvad inimese suvast rohkem kui loogikareeglid), on filosoofiliselt huvitav, kuid praktilise oskuskeeletoõ seisukohalt ükskõikne. Kui lähtuda valitsevast kombest lugeda ka abstraktsed nähtused kõige tajutava või kujuteldava hulka, siis on nad kirjeldatavad tavalisel viisil: on demokraatia kui niisugune (objekt), siis on inimese ettekujutus demokraatiast (mõiste) ja siis sõna *demokraatia*. Isegi kui paigutada abstraktsed (või kujuteldavad) nähtused tervenisti inimteadvusse ehk pidada neid mõistetest eristamatuks, siis on kolmnurgast vaid objekt puudu, kuid mõiste ja selle seos sõnaga töötavad endistviisi.

Termini poolt vaadates (ja märkigem veelkord selle perspektiivi kummalisust mõistekeskse mudeli kirjeldamisel) võib mõistet nimetada ka selle termini kõneleja- või kuulajatahenduseks, mõtteks, tähistatavaks või designaadiks.

Laiemas mõttes, kui rääkida üksikterminite asemel tervetest tekstidest ja nende kasutamisest suhtluses, vastab mõistele kõneleja poolt vaadates suhtlustaotlus ja kuulaja poolt vaadates kuulaja arusaam kõneleja suhtlustaotlusest – ehk siis suhtlusega seostuv sisu kummagi suhtleja teadvuses.

Täpne või udune?

Nagu öeldud, on mõisted klassikalises terminoloogias täpsemalt piiritletud kui tähendused üldkeeles.

Ühest küljest võimaldab seda mõiste primaarsus sõna suhtes – põhimõtteliselt on võimalik kõigepealt täpselt kokku leppida, millest räägime, ja alles seejärel kokkulepitud mõistele termin leida.

Teisest küljest on see soovunelm – oleks ju tore, kui vähemalt oskuskeele vastutusrikkamates registrites (seadused, ravimipakendid, reisilennukite juhendid vms) oleks alati täpselt teada, millest jutt käib. Paraku ei ole see nii. Näiteks juba viidatud asjaõiguseaduse keskse termini *omand* kolm eri tähendust (Mereste 2000: 338-340).

Rita Temmerman (2000) on mõiste asemel pakkunud terminoloogia alusena kasutada mõistmisüksust (*unit of understanding*). Traditsioonilisest selgepiirilisest, muutumatust ja kontekstisõltumatust mõistest erineb mõistmisüksus järgmiselt:

- Mõistmisüksustel on enamasti prototüübistruktuur nagu üldkeele sõnade tähendustelgi, st nad ei ole selgepiirilised ja neid pole ka võimalik täpselt defineerida.
- Mõistmine on ajaline protsess, mis võib sisaldada mh mõistete täpsustumist eriala arengu käigus.
- Mõistmisüksust võib vaadelda rohkem kui ühest perspektiivist, saades tulemuseks erineva arusaama.
- Mõistmisüksuse mõistmisel on oluline ka kõneleja suhtlustaotlus – kõneleja räägib, millest soovib, ja kuulajad nii mõistavadki, mitte pole suhtlus piiratud üksnes üldteada ja mittevaieldavatest mõistetest rääkimisega.

Mõiste mõistest

Terminoloogia eriala põhiterminil *mõiste* on eesti keeles kaks tähendust. Terminoloogiatöö terministandardi (Standardikeskus 2002a), muude

teatmeteoste (nt EE) ja õpikute (nt Erelt 2007) järgi kuulub mõiste inimese teadvusse, olles tunnuste ühese kombinatsiooniga määratud ettekujutus mingist nähtusest. Nagu muudki ideed, on mõisted keelesõltumatud: neid saab küll väljendada mitmesugustes keeles, aga ise nad mingis keeles ei ole. Ka sõnastikus või tekstis saab neid tähistada terminitega, selgitada selgitustega või illustreerida näidetega, aga nende endi sisaldumist sõnastikus või tekstis kuidagi saavutada ei õnnestu.

Samas võib oskuskeele üle arutledes ka muidu pädevana näivatelt inimestelt kogu aeg kuulda järgmiste sarnaseid ütlisi:

- (1) Mida tähendavad järgmised mõisted?
- (2) .. eesti keeles paljusid toodud mõisteid pole ..
- (3) Käesolevas seaduses kasutatakse mõisteid järgmises tähenduses: ..

Selliseid asju ülalkirjeldatud mõttes mõiste kohta öelda ei saa, ehk ütlejad on ilmselt silmas pidanud midagi muud. Väga hästi tundub sobivat tõlgendus, et nad mõtlevad tegelikult terminit, sest tõepoolest, terminite tähendust sobib küsida, terminid võivad keeles olla või mitte, ja seaduses kasutatakse termineid.

Veel kõnekamaid tulemusi saab inimeste käest otse küsides, mis on mõiste. Tervelt kolmveerand terminoloogiakursusele sattunutest on vastanud, et mõiste on midagi keelde kuuluvat – kas termin, määratlus või mõlemad korraga.

Selle vastu võib ju proovida võidelda, selgitades sealsamas terminoloogiakursusel või siin õpikus, mida meie mõisteks nimetame, aga sõnatähenduste niisugusel keelamisel erilist perspektiivi ei ole. Lihtsam on kohe leppida asjaoluga, et sõnal *mõiste* ongi kaks tähendust, esiteks teatmeteostes määratletu ja teiseks on ta sama mis termin. Sama olukord on veel vähemalt saksa ja tšehhi keeles, kus mõistet tähistav sõna (vastavalt *Begriff* ja *pojem*) võib lisaks tähistada ka terminit.

Suhtluse seisukohalt siin midagi valesti polegi, sest tegelikke suhtlusraskusi on ikka üsna raske kujutleda, eriti kui arvestada ka üleküsimise võimalusega. Küll aga võib probleem tekkida keele kognitiivse funktsiooni juures.

Inimesel, kelle jaoks mõiste on ühemõtteliselt sama mis termin, mõiste jaoks ju sõna polegi. Nii on võrdlemisi keeruline metatasandil mõistetest mõelda, või vähemalt illustreerib sõna puudumine, et mõiste

mõiste leksikaliseerimine ei ole inimese jaoks olnud oluline. Kogu rõhk on olnud sõnade ja keele ehk vormi peal ja sisust pole tarvis olnud rääkida.

Nagu aga üritame näidata sõnastikukoostamisest ja tõlkimisest rääkivates peatükkides, ei ole vormi tasandiga piirdudes kuidagi võimalik saavutada veakindlaid tulemusi. Seetõttu oleks praktika seisukohalt kasulik teadvustada mõistete olemasolu, ükskõik kuidas neid siis nimetada või mida nimetamiseks kasutatav sõna veel tähendab. Peaasi et kuidagi nimetada. Võiks ju selguse huvides kaaluda „meie” mõiste ümbernimetamist, näiteks laenates *kontsepti*, mida spontaanses kasutuses juba ka näha on. Julgeksime selle otstarbekuses aga kahelda, sest primaarne on ikkagi soov midagi väljendada, küll vajadusel ka need terminid leitakse. *Mõiste* selline mitmetähenduslikkus vaid illustreerib keelekeskse maailmapildi laia levikut, mitte ei põhjusta seda. Kui maailmapilt ei sisalda termini ja mõiste vahel vahetegemist, siis ei sisalda ta seda ka pärast terminite väljavahetamist, mida konkreetselt *kontsepti* puhul samuti juba näha on (et ka kontseptil on tähendus nagu terminil):

- (4) E. Benveniste kasutab funktsiooni kontsepti bioloogiast inspireeritud tähenduses.

10.3 Termin

Mõistete keelelist tähist nimetatakse terminiks, sõnaks, väljendiks, keelendiks, fraasiks, tähistajaks, termini väliskujuks või vormiks. Terminite üldise käitumise seisukohalt on need kõik täpselt üks ja seesama. Kui üldise ettekujutuse kohaselt sõna tühikuid sisaldada ei või, siis terminoloogia seisukohalt ei ole see oluline – termin käitub täpselt ühtemoodi olenemata selles sisalduvate tüvede arvust ja nende kokku- või lahkukirjutusest ning ka mitmesõnalist terminit sobib nimetada terminiks.

Eristada tuleb terminit vaid pikematest tekstidest, peamiselt määratlusest ja kasutusnäitest. Lihtne test on proovida vaadeldavat tekstijuppi lauses kasutada – kui õnnestub, siis sobib ta tõenäoliselt terminiks, kui ei, siis tõenäoliselt mitte.

Üleminek termini ja üldkeele sõna vahel on sujuv. Kummastki võib nii spontaanselt kui ka teadliku keelekorralduse tulemusena saada

teine – üldkeele sõna võidakse võtta kasutusele terminina (terminologiseerimine) ning koos vastava mõiste jõudmisega mittespetsialistide teadvusse võib termin saada üldkeele osaks (determinologiseerimine). Mõlemal juhul jäävad alles nii üldkeele sõna kui ka termin, kusjuures erinevate tähendustega. Õigemini, kui järjekindel olla, siis terminiga tähistatav mõiste ei lange kokku sõna tähendusega. See on nii täiesti vältimatult ja alati iga samakujulise sõna-termini paari korral. Spetsialistide pahandamisel, et võhikud kasutavad nende terminit „valesti”, ega võhikute pahandamisel, et spetsialistid on üldkeele sõnale uue tähenduse andnud „meelevaldselt”, ei ole lihtsalt mõtet.

Lühidalt

- Looduses leidub mitmesuguseid objekte, näiteks kajakaid.
- Inimene abstraherib neist mõisted, näiteks kajaka mõiste on inimese ettekujutus kajakast.
- Kõige lõpuks otsustab inimene tähistada oma kajaka mõistet tähejadaga (terminiga, sõnaga, väljendiga vms) *kajakas*.

Küsimused

12. Terminid kui keelenähtused on sõnastikes kirjas igasuguse kahtluseta. Samamoodi vaieldamatult on objektid sõnastikest puudu – kuidas neid mere kohal lendavaid kajakaid ikka sõnastikku panna. Kahtlusi on aga mõiste puhul: kas mõisted saavad sõnastikus, terminibaasis või muus tekstis kirjas olla, nagu inimesed sageli ütlevad?

Lugemist

- Siinsest oluliselt põhjalikuma, kuigi teistsugustest eeldustest lähtuva termini ja mõiste käsitluse annab Kasak 2014.

Mõiste- ja tähenduseseosed

Kuna terminoloogias on pidevalt juttu mitmesugustest seostest sõnade ja mõistete vahel, siis lepime parem kohe kokku, mida igapäevaga neist silmas peame.

11.1 Tähenduseseosed

Tähenduseseosed ehk semantilised seosed on seosed sõnade vahel nende tähenduse alusel.

Sünonüümia

on seos sama tähendusega samast sõnaliigist sõnade vahel. Rangelt võttes täissünonüüme ehk täpselt sama tähendusega sõnu ei esinegi, ikka on mingi nüanss erinev. Isegi algselt täissünonüümidenä mõeldud terminipaarikute vahel kipuvad inimesed aja jooksul tähendusvahet nägema hakkama – tegelikult ongi ju neist üsna loogiline arvata, et mingi sisuline põhjus kahe sõna kasutamiseks peab ikka olema, muidu piisaks vast ühestki.

Osasünonüümia

on seos peaaegu sama tähendusega sõnade vahel. Praktilise terminoloogiatöö seisukohalt on need kõige ebamugavam materjal, sest esiteks on „peaaegu” kvantifitseerimata ja teiseks võib seda osalisust olla mitut sorti. Üks tähendus võib olla teisest kitsam, tähendustel võib olla üksnes ühisosa, tähendused võivad kuuluda naabererialadele või väljendada eri vaatenurki samale nähtusele.

Antonüümia

on seos mingis olulises aspektis vastandlike tähendustega sõnade vahel, kusjuures ülejäänud tähenduskomponendid langevad kokku. Nende juures tasub tähele panna, et vastandlikud võivad tähendused olla kas mingis selgelt määratletud mõttes (*valge* vs *must* valguse peegeldamise võime alusel, kusjuures mõlemad tähistavad värvusi) või ka palju udusemalt (*koer* vs *kass*). Viimase sarnaseid vastandusi traditsiooniliselt sõnastikes antonüümidenä ei esitata, kuid nende edukus sõnaseletusmängude strateegiana viitab nende tegelikule olulisusele inimesta ja keele toimimispõhimõtete seisukohalt.

Hüponüümia

on seos soomõistet ja liigimõistet väljendavate sõnade vahel. *Koer* on *puudli* hüperonüüm, *puudel* seevastu *koera* hüponüüm. Hierarhia jätkub mõlemas suunas, nt võib *koer* ise olla *imetaja* hüponüüm.

Meronüümia

on seos osamõistet ja tervikumõistet väljendavate sõnade vahel. *Koer* on *saba* holonüüm, *saba* seevastu *koera* meronüüm. Puhtpraktilisest seisukohast võivad tähelepanu väärida veel kaashüponüümid ja kaasmeronüümid ehk kaasalluvaid mõisteid tähistavad sõnad – näiteks võib osutada otstarbekaks nende ühetaoline käsitlemine tõlkimisel või sõnastikukoostamisel.

Paronüümia

on eelloetletutest lõdvemalt määratletud ja sõnastikes harva esitatav seos sõnade vahel, mis sarnanevad üksteisele nii väliskujult kui ka tähenduselt. Paronüümid võivad oma sarnasuse tõttu inimesel segi minna ja sageli lähevadki, andes tööd keeleteimetajatele ja -pahandajatele ning lõpuks mõnikord ka Emakeele Seltsi keeleteoimkonnale, kes on sunnitud sedastama tähendusvahe kadumise fakti.

11.2 Polüseemid ja homonüümid

Olukorrad, kus ühele vormile vastab mitu sisu, jagatakse leksikoloogias polüseemiaks ja homonüümiaks. Erinevus nende vahel on seal keeleajalooline: kui tähendused on seotud, siis on üks polüseemne sõna, vastasel korral kaks omavahel homonüümset sõna. Terminoloogias ei tarvitse selline lähenemine produktiivne olla.

Terminotöö seisukohalt ei peeta sõnade ajalugu kuigi tähtsaks, mistõttu oskussõnastikes enamasti ei tehta polüseemidel ja homonüümidel vahet. Küll aga on otseseid praktilisi järeldusi sellel, kumb neist valida, kuidas ühe vormi ja mitme sisuga olukordi kontseptualiseerida: kas sõnu on seal üks või mitu?

Ühe polüseemse ehk mitmetähendusliku sõnana käsitlemise eelis on harjumuspärasus kasutaja jaoks: peetakse ju pikemalt mõtlemata loomulikuks, et *tee* on ikka üks sõna, hoolimata mitmest tähendusest, hoolimata isegi leksikoloogide kinnitusest nende tähenduste omavahe- lise seose puudumise kohta.

Teine võimalus on inimestele sageli ootamatu: *tee* võib olla ka kaks sõna. Esiteks tee kui liiklemiseks mõeldud rajatis ja teiseks tee kui teepuu lehtedest valmistatud jook. Eelis terminotöö seisukohalt on võimalus neid kaht teineteisest täiesti lahus käsitleda. Teeseadus ja liikluseadus räägivad ainult esimesest, ja sel alal saab siis *teega* teha kõiki pähetulevaid operatsioone – sõnastikus esitada, eri keelte vasteid pakkuda, tõlgetes kasutada, aga vajadusel ka terminit asendada või sünonüümi lisada.

11.3 Mis on sõna?

Sõnade arvu küsimus tekitab kohe mõtte sõna definitsioonist. Kas siis ei võiks olla teada, mis on sõna, et siis need sõnad lihtsalt kokku lugeda?

Selgub, et mitte. Isegi kui jätta kõrvale kõik muud kaalutlused (tekstisõna vs lemma jms), on siin vähemalt kaks võrdvõimalikku viisi sõna määratleda: kas ainult häälikkuju või häälikkuju koos tähendusega.

Kui sõna on ainult häälikkuju, siis on ühest küljest loomulik rääkida polüseemidest, aga teisest küljest osutuvad sõnadeks ka (seni) tähenduseta häälikuühendid, mis enam nii loomulik ei tundu. Siiski, kui

mõelda näiteks olukorrale, kus erialast teksti tõlgib spetsialiseerumata tõlkija, siis võivad seal paljud sõnad tõlkija jaoks tähendusetud olla; neid ei kõhkle vist küll keegi sellepärast sõnadeks pidamast.

Kui sõna on häälikkuju koos tähendusega, siis järeldeb sellest homonüümia. Et ühe mõiste tähistamiseks kasutatav häälikkuju teise omaga kokku langeb, on täiesti juhuslik ning kuulub käsitlemisele ainult sellisel määral, mida kasutaja nõuab (nt et sama väliskujuga terminid oleksid sõnastikus samas artiklis või vähemalt järjest).

Siin näib nüüd olevat vastuolu. Kui ühest küljest eelistada Fregel põhinevat lähenemist, kus mõiste ei ole märgi osa, Saussure'il põhinevale, kus märk koosneb tähistajast ja tähistatavast, aga teisest küljest pidada ühe vormi ja mitme sisuga olukordi pigem homonüümiaiks kui polüseemiaks, siis tundub sõna olevat määratletud kord koos tähendusega ja kord ilma.

Määratluse udusus on „pehmetes” teadustes üks tavapäraseid toimetulekumeetodeid, kuid seekord proovime vastuolu siiski lahendada. Nimelt saab lisaks sõnale ja tähendusele tuua mängu ka seose sõna ja tähenduse vahel. Homonüümia ja Frege lepitamiseks peaks siis sõna definitsioon sisaldama küll selle sõna seost vastava mõistega, aga mitte toda mõistet ennast.

Ühtlasi tuletame meelde eelduste peatükki: ei sõna tähendust ega sõna seost tähendusega ei saa kuidagi otseselt uurida. Uurida saab inimeste (ja ka uurija ise on inimene) arvamusi nende tähenduste või seoste kohta, ehk rangelt võttes ei saa väita, et tähendus on sõna omadus. Tähendus on nende inimeste omadus, kes arvavad midagi sõna tähenduse kohta.

11.4 Sünonüümid ja polüseemid

Seoses sõna määratlusega peaks korraks läbi mõtlema ka sünonüümia ja polüseemia vahekorra. Kas *tass* ja *kruus* võiksid olla sünonüümid, kui väga peen lauanõude diferentseerimine ei ole vajalik? Või oleksid nad osasünonüümid, kuna kruus on lisaks ka väikestest kividest koosnev materjal, ehk selle sõna tähendus on materjali-tähenduse võrra laiem kui teisel? Kui *kruus* lugeda üheks sõnaks kahe tähendusega, siis tõepoolest nii olekski kiusatus mõelda. See aga viiks pea ületamatute raskusteni tulemuse esitamisel sõnastikus.

Lihtsam on lugeda ta kaheks sõnaks, *kruus 1* ja *kruus 2*, esimene neist (osa)sünonüümne *tassiga* ja teine *killustikuga*. Iga sõna saab käsitleda eraldi, mh lisada vajadusel igaihe kohta erinevaid andmeid. Praeguses näites lahkneks juba muutvormidki.

11.5 Aga see tähendab ju hoopis ..

Terminivaidlustes kipuvad mitmetähenduslikkust taunima ka muidu igati soliidsed inimesed. Kaks näidet IT-alalt, esimene homonüümia ja teine polüseemia kohta:

- (5) Sõna *paan* ei tohi IT-terminina kasutada, kuna see on tegelikult kreeka karjuste jumal.
- (6) Sõna *manustama* ei tohi IT-terminina kasutada, kuna manustatakse teatavasti ainult arstimeid.

Ega siia ei olegi suurt midagi vastu väita peale meeldetuletuse, et mitmetähenduslikkus on küll keeles olemas. Veelgi enam, nagu selgitab kognitiivne metafoorteooria, aitab mitmetähenduslikkus (sedakorda küll ainult seotud tähenduste ehk polüseemia puhul) just mõistmisele ja uute terminite omandamisele kaasa.

Näiteks kui inimesel tuleb arvutikursustel ära õppida sõna, millega tähistada kahjulikku ja iselevivat arvutiprogrammi, siis mitmetähenduslik *viirus* on mõnest ühetähenduslikust intuiitiivselt arusaadavam, sest kasutaja oskab uude valdkonda üle kanda oma varasemad teadmised viiruse kui organismi kohta. Samamoodi töötavad kontseptuaalsed metafoorid, mille järgi me elame (Lakoff ja Johnson 2003) ehk mis on keeles üldlevinud, näiteks ROHKEM on ÜLES („hinnad tõusevad”, mis ju samuti suurendab selle verbi tähenduste arvu). Seega ei saa ühe tähenduse kasutamine argumendina teise tähenduse vastu kuidagi olla põhjendatud, vaid sellise mitmetähenduslikkuse abil keel just töötabki.

11.6 Seos mõiste ja seda tähistava termini vahel

Termin tähistab ehk disigneerib vastavat mõistet, ja mõiste kaudu lisaks denoteerib vastavat objekti. Kui mõiste asemel või kõrval

rääkida tähendusest, siis on arusaadav ka lihtsustatud väide, et termin tähendab [koostaja arvates] seda tähendust – kus tähendus on väljendatud mingi määratlusetaolise vahendiga. Mis ei ole rangelt võttes korrektne, on öelda, et üks (võõrama keele) termin tähendab teist (tuttavama keele) terminit. Termin, eriti tuttava keele oma, on küll harjumuspärane vahend mõistele viitamiseks, kuid neist mõistetest või tähendustest endist rääkivas metadiskursuses võiks siiski ilmutatumalt rääkida tähendustest, et ei jääks muljet, nagu aetaks segi eri maailmu: disainimist termini ja mõiste vahel ja ekvivalentsi või samatähenduslikkust kahe termini vahel.

11.7 Mõisteseosed

Mõisteseosed on seosed mõistete vahel. Nende tüüpilised kasutusvaldad on mõistesüsteemide joonistamine, klassikaliste intensionaalsete või ekstensionaalsete määratluste kirjutamine ja masinloetavate teesauruste koostamine.

Ülemmõiste ja alammõiste

ehk laiem mõiste ja kitsam mõiste on vastavalt laiema ja kitsama mõistesisisuga mõisted. Hierarhiline mõistesüsteemi on kõige harjumuspärasem ehitada soomõiste-liigimõiste seostega, kuid mõeldav on kasutada ka osa-terviku seost.

Soomõiste ja liigimõiste

on mõisted, millest ühe mõistesisu sisaldub teise omas. Näiteks puudel on koera liik. Kui võrrelda tähendusseostega, siis liigimõistet tähistav termin on soomõistet tähistava termini hüponüüm.

Tervikumõiste ja osamõiste

on mõisted, millest esimest peetakse tervikuks ja teist mingiks osaks sellest. Näiteks saba on koera osa. Osamõistet tähistav termin on tervikumõistet tähistava termini meronüüm.

Muud

Vastavalt vajadusele on täiesti vabalt võimalik moodustada ja tähistada ka mitmesuguseid muid mõisteseoseid, näiteks põhjus-tagajärg, dimensioon-mõõtühik, vahend-eesmärk, tegija-tegevus, vahend-tegevus, klass-eksemplar, tootja-toode vms. Inimestele mõeldud sõnastikes seda vabadust eriti massiliselt ei kasutata. Küll aga on kõikvõimalike mõisteseoste üksikasjalikust märkimisest kasu keeletehnoloogias, kus teksti semantilise analüüsiga tegelevad programmid vajavad formaliseeritud infot sõnatähenduste kohta. Et pruut on kuidagi abiellumisega seotud, on inimesele ilmselge, aga masinale tuleb selline info mõisteseoste kujul eksplitsiitselt teada anda.

11.8 Keeltevahelised seosed

Siiani on olnud juttu ainult ühe keele sõnadest. Kas teis(t)e keel(t)e lisamine teeb olukorra kuidagi keerukamaks?

Üldkeeles tuntakse ekvivalentsiseoseid, mis on põhimõtteliselt nagu sünonüümia, ainult eri keelte sõnade vahel. Ekvivalendid on samatähenduslikud erikeelsed sõnad. Sama kehtib ka terminoloogias, ainult veel markeeritumalt – mõistet võib tähistada mitmesuguste sõnadega, mis võivad olla ühes või mitmes keeles, ja ekvivalents ei erine sünonüümiast millegi märkimisväärse poolest. Veelgi enam, terminoloogia mõistekeskne lähenemine annab võimaluse koos sünonüümiaga jätta ka ekvivalentsiseosed näitamata, märkides üksnes disigneerimisseoseid termini ja mõiste vahel.

Kui keeli on kaks ja kummaski pole eriti sünonüüme, siis nende seosenäitamise meetodite produktiivsus suurt ei erine. Kui aga lisada mõned sünonüümid, näiteks ühes keeles kolm ja teises neli, rääkimata suuremast keelte arvust, siis ilmneb mõistepõhise lähenemise lihtsus. Disigneerimisseoseid on alati täpselt sama palju kui termineid; sünonüümia- ja ekvivalentsiseoste hulk kasvab terminite arvu kasvades kiiresti, mistõttu ei ole mõtet endale võtta nende sisestamise ülesannet – niikuinii jääb mõni kahe silma vahele.

11.9 Denotaatsamasus ja designaatsamasus

Sünonüümia sai üldkeele eeskujul siingi defineeritud kui samatähenduslikkus, mis ei tarvitse siiski olla piisavalt täpne: kokku võib langeda kas designaat või denotaat või mõlemad. Kõige levinumal juhul, kui mõlemad langevad kokku, ei olegi mingit muret. Huvitav on aga olukord, mida Henn Saari (1980: 666) on nimetanud denotaatsamaseks mõttelahkseks sünonüümiaks, kus sama objekti on võimalik tajuda kuuluvana mitmesse mõistesüsteemi. Saari näide on N_2O_5 , mida saamisviisi järgi nimetatakse lämmastikhappe anhüdriidiks ja koostise järgi dilämmastikpentoksiidiks. Objekt (denotaat) on üks, mõisteid (designaate) kaks ja termineid samuti kaks.

Kas need terminid on sünonüümid? Kui mõelda denotaatsamasust, siis jah. Kui mõelda designaatsamasust, siis ei. Kui proovida sünonüümsust uurida empiiriliselt, näiteks küsitleda inimesi või vaadata vastendust sõnastikes ja erialatekstides, siis pigem mitte. Saari (ibid.) on seda nimetanud mõttelahksuse ainealaseks relevantsuseks: aine on küll sama, kuid keemikutel on ikkagi tarvis vahet teha koostiste mõistesüsteemil ja saamisviiside mõistesüsteemil, mistõttu enamasti sobib konkreetseesse kasutusolukorda vaid üks neist terminitest. Veel näiteid: *kuup* ja *korrapärane kuustahukas* või *okulist*, *oftalmoloog* ja *silmaarst*.

Mida sellistega sõnastikus või tõlkes teha? Ilmselt sõltub see olukorrast (nt sõnastiku täpsusastmest), aga kindlasti tasuks asuda mingile läbimõeldud ja selgele seisukohale. Ei ole kuigi informatiivne panna sõnastikku kirja, et kaks sõna on sünonüümid ja samas ei ole ka.

Lühidalt

- Sõnade vahel on tähenduseseosed: sünonüümia, ekvivalents, osasünonüümia, antonüümia, hüponüümia, meronüümia. Näiteks sõnad *must* ja *valge* on antonüümid.
- Mõistete vahel on mõisteseosed: ülem- ja alamõiste seos, soomõiste ja liigimõiste seos, tervikumõiste ja osamõiste seos. Näiteks *must* ja *valge* kui värvid on vastandid.
- Sõnadest rääkides on oluline omada seisukohta, millest räägime: kas häälikujust, häälikujust koos tähendusega või häälikujust koos selle ja tähenduse vahelise seosega.

Küsimused

13. Kui kaks sõna on antonüümid, siis kuidas võiks nimetada mõisteseost nende sõnade tähenduste vahel?

14. Mis on sünonüümia vastand? Esimene kandidaat tundub olevat antonüümia, mis kahtlemata ka sobib. Aga vähemalt üks võimalik aspekt on veel: kui sünonüümia on olukord, kus mitmele sõnale vastab üks tähendus, siis kuidas nimetatakse olukorda, kus ühele sõnale vastab mitu tähendust?

15. Kumba on lihtsam terminibaasis esitada, kas mõiste- või tähenduseseoid, ja miks?

Sõnastikus antav info

12.1 Sõnad

Märksõnad

Traditsiooniliselt on sõnastikke lausa koostatud paberil või vähemalt on nad olnud mõeldud paberile trükkimiseks või muul fikseeritud viisil avaldamiseks. Sõnastiku keeled on nii olnud jäigalt jagatud lähte- ja sihtkeelteks. Sellel tehnilisel piirangul on ilmselt olnud oma osa ka leksikograafia traditsioonilise mõtteviisi kujundamisel, et sõnastikud on üldiselt ühesuunalised, keelesuund on sõnastiku oluliste parameetrite hulgas ja vastassuunalise sõnastiku saamiseks tuleb koostamise protsessi korrata või vähemalt teha märkimisväärne jõupingutus sõnastiku keelesuuna pööramiseks. Seega nimetatakse traditsioonilises sõnastikus märksõnadeks sõnastiku lähtekeele sõnu. Olgu igaks juhuks selgelt öeldud, et märksõna võib sisaldada tühikuid ehk koosneda mitmest ortograafilisest sõnast.

Nagu allpool näeme, võimaldavad tänapäeva paindlikumad koostamis- ja esitusviisid loobuda keelesuuna fikseerimisest. Sõnastiku lähtekeel kasutaja jaoks on see keel, mille kasutaja oma päringute keeleks valib – seega osutuvad märksõnadeks sõnad keeles, mis on parajasti valitud sõnastiku lähtekeeleks.

Teine traditsiooniline nähtus on alammärksõnad. Pabersõnastiku juurdepääsetavuse huvides on kombeks olnud infot esitada pesatähestikulises järjestuses ehk anda põhimärksõnade artiklite sees veel alammärksõnu, nt põhimärksõnast moodustatud liitsõnu või tuletisi. Mingis e-vormis esitamise korral sellest kasu ei ole, sest kasutaja ei pea

enam otsimise tööd käsitsi tegema, vaid saab oma päringule niikuinii vastuseks kõik artiklid, kus otsitav esineb.

Vasted

Vasted on terminid keel(t)es, mis parajasti on valitud sõnastiku sihtkeel(t)eks. Koostamismeetodite mõttes on neid võimalik jagada kolme rühma.

1. Kinnistunud terminid on terminiks sobiva pikkuse jm omadustega keelendid, mida vastavas keeles reaalselt kõnealuse mõiste väljendamiseks kasutatakse. Neid sobib vasteks kirja panna alati.
2. Uudisterminid on muidu terminiks sobivad keelendid, mis kinnistunud ei ole ja mis sõnastikus on mõeldud kas koostaja või muu keelekorralduslikult ambitsioonika isiku soovitusena, kuidas erialast suhtlust selles keeles parandada. Vasteks sobib neid samuti alati esitada, eeldusel muidugi, et erialal ei juhtu olema midagi paremat juba kasutusel. Kahtlane on nende esitamine märksõnadena, kui sõnastiku keelesuunda vahetades satub korraldatav keel lähtekeeleks, sest alles pakutavat terminit ei oska ju keegi sõnastikust otsida.

Samuti on veidi kahtlane ilmutada keelekorralduslikke ambitsioone võõrastes keeltes. Ainus legitiimne koht selle tegemiseks on Eesti-spetsiifiliste asjade (seadustiku, rahvakultuuri elementide vms) nimetamine mõnes olulises võõrkeeles. On tõesti meie juristide ja mitte prantsuse keelekorraldajate öelda, kuidas nimetada osaühingut prantsuse keeles, sest sealseid keelekorraldajaid see küsimus lihtsalt ei huvita ja nende otsust Eesti osaühingu kohta võiks seetõttu ootama jäädagi. (Prantslaste endi vastav ettevõtlusvorm on pisidetailides teistsugune, mistõttu esimene pähetulev lahendus, sealset osaühingut märkiva sõna kasutamine ka meie oma kohta, oleks eksitav.)

3. Ümberjutustused: Tiiu Erelt on ümberjutustusteks nimetanud terminina pakutud, kuid terminiks selgelt liiga pikad keelendid. Neid pole baasis üheski keeles mõtet esitada terminitena, pigem sobivad nad selgitusteks. Vaste kohta võiks ausalt tunnistada, et seda pole olemas, koostaja ei tea seda või ei soovi ta olemasolevat vastet millegipärast esitada (nt kuna see läheb vastuollu tema keelekorralduslike tõekspidamistega).

12.2 Selgituste liigid

Kuna tähendust või mõistet kui inimese mõttemaailma kuuluvat nähtust ei saa kuidagi otseselt sõnastikus esitada, siis on tarvis mingeid meetodeid selle kommuniqueerimiseks kasutajale. Selgituseks nimetatakse kõiki tähenduste ilmutatud edasiandmise meetodeid.

Järgneb nende liigitus. Esimesed kaks on määratlused ehk definitsioonid (ehk paronüümia ka seletused) – kõige paremad selgitused selles mõttes, et eristavad ammendavalt defineeritava teistest valdkonna mõistetest, samas muu info andmisega tegelemata.

Intensionaalne ehk sisumääratlus

See kõige klassikalisem selgitus kirjeldab mõiste intensiooni ehk sisu, nimetades lähima üldmõiste ja loetledes eristustunnused. Teiste sõnadega – ütleb, kuhu määratletav kuulub, ja mille poolest ta erineb muust sinna kuuluvast.

(7) ookean: maailmamere suurim, mandreid eraldav osa

Nii sisumääratlus kui ka allpool kirjeldatav mahumääratlus on seotud eriala mõistesüsteemiga ja neid saab sellest vahetult tuletada. Sisumääratlust võib kujutleda hierarhias „üles” ehk juure poole vaatamisena – ta viitab hierarhia kõrgemale tasemele ja annab teistest sama taseme mõistetest eristamise meetodi.

Kuna mõistesüsteemi kuju on erialainimeste otsustada ja üheaegselt võib eri otstarveteks käibida ka mitu erinevat mõistesüsteemi, siis tasub määratlemisel jälgida, et eri jaotusalused tarbetult segi ei läheks.

Võimalike mõistesüsteemide paljusus koos mõne tuletusmalli suure produktiivsusega tingib mõistesüsteemiga arvestamise tegelikult juba märksõnade valimisel: enamasti võib vabalt võtta kas verbi või tegevusnime, protsessi või tulemuse, aine oleku või selles olekus aine vms; seda tuleks vaid teha ühtlaselt. Ei ole näiteks mõtet võtta aine olekutest rääkides märksõnadeks *aine gaasiline olek*, *amorfne aine*, *tahkis* ja *vedelik*, sest esimene on olek ja ülejäänud on ained. (Süsteematiseerimise täiendava sammuna võiks selles näites kaaluda ka sarnast vormi ainete nimetamisel, st kui juba *amorfne aine*, siis ka *tahke aine* ja *vedel aine* koos võimalike sünonüümidega.)

Ekstensionaalne ehk mahumääratlus

Kirjeldab mõiste ekstensiooni ehk mahtu, loetledes kõik ta alammõisted ühe jaotusaluse järgi. Et tulemus annaks välja määratluse mõõdu, on oluline anda tõesti täielik loetelu, mitte peaaegu täielik. Loetelu, mis lõpeb lühendiga *jne* või *vms*, on rida näiteid, mitte määratlus. Hierarhilises mõistesüsteemis vaatab mahumääratlus „alla” ehk lehtede poole, loetledes kõik järgmisel madalamal tasemel olevad mõisted.

(8) ookean: Atlandi, Vaikne ja India ookean ning Põhja-Jäämeri

Teoreetiliselt saab terve mõistesüsteemi ühtmoodi hästi ära kirjeldada kas sisu- või mahumääratlustega, viidates mõistesüsteemi hierarhias igalt mõistelt vastavalt kas üles või alla. Tegelikult on sisumääratlused märksa levinumad, ilmselt kuna spetsiifilisemaid asju üldisemate abil seletada on lihtsam kui vastupidi. Samuti on mahumääratlustes raske tagada loetelu täielikkust, ja iga muutus tingib muutmisvajaduse vähemalt kahes kohas: tegelikult muudetavas mõistes ja selle lähimas üldmõistes.

Kui tahta kõik sõnastiku mõisted korralikult määratleda, siis sisu- ja mahumääratlusi segamini kasutada ei saa. Küll aga saab mõlemat kasutada sõnastikus, kus polegi eesmärk kõigile mõistetele määratlusi anda, piirdudes selle asemel muud liiki selgitustega.

Entsüklopeediline kirjeldus

Määratlused peaksid koosnema ühest lausest. See pole mingi käsk ega ammugi mitte seotud selle lause sõnastuse kvaliteediga, vaid enesekontrolli rusikareegel – kui tekib soov panna kirja mitu lauset, siis pole tulemus tõenäoliselt enam määratlus, vaid entsüklopeediline kirjeldus.

Entsüklopeediates on lisaks mõiste koha määratlemisele mõistesüsteemis (või ka selle asemel) kombeks esitada mitmesugust lisainfot kirjeldatava nähtuse ajaloo, tekkepõhjuse, kasutusviiside jms kohta, samuti rääkida ühe mõiste artiklis muudest sellega seotud mõistetest.

(9) Ookean on maailmamere suurem osa. Ookeanid moodustavad maakera pinnast üle 70%. Kuigi tegelikult on see üks suur veekogu, lahutavad ookeane tinglikult mandrid. Et nad katavad proportsionaalselt suurema osa lõunapoolkerast (81%) võrreldes põhjapoolkeraga (61%), siis esineb märkimisväärseid erinevusi poolkerade ilmastikus.

Kontekstuaalne selgitus

John Sinclairi töödega korpuslingvistika alal ja eriti tema uut tüüpi Cobuildi sõnastikuga sai üldkeeles populaarseks tähenduste esitamine autentsete kasutusnäidete abil. Lugejale ei öelda, mis määratletav on, vaid esitatakse vastava termini hästivalitud kasutusnäide, mille põhjalt kasutaja mõtleb tähenduse ise välja. Kui ehk kõige rangemad standardimise ülesanded välja arvata, siis pole mingit põhjust, miks neid ka oskuskeeles rakendada ei võiks.

- (10) osuti: kellal on tundideks ja minutiteks jagatud numbrilaud, mille kohal liiguvad osutid

Piirdeseligitus

Seni mainitud selgituseliikide kirjutamine on küllaltki töömahukas ja nõuab sisulist üksmeelt koostajate vahel, mida mõnel erialal ei tarvitse olla põhimõtteliseltki võimalik saavutada. Äärmuslikul juhul on mõne sõnastiku koostamine lausa katki jäänud, kui koostajad on praktikas ära proovinud esimeste käsilevõetud mõistete määratlemise keerukuse. Teine korralike määratluste puudus peale ekspertarvamuste erinevuse on nende kiire vananemine – elu ju muutub. Mida täpsem määratlus, seda lühem säilivusaeg, eriti uutel või muutuvatel erialadel.

Lihtne ja üsna veakindel lahendus sellisel puhul on piirdeseligitus, mis ei üritagi öelda, mis määratletav on. Selle asemel antakse üksnes vihjeid, mille abil asjatundjad tunnevad õige mõiste ära ja ülejäänud saavad vähemalt aimu, millisesse valdkonda mõiste kuulub. Piirdeseligitustega võib üsna vabalt ümber käia – tehes neid pikemaid või lühemaid, andes neid ainult vajadusel mõne üksiku mõiste kohta, arendades neid kohati (peaaegu) korralikeks määratlusteks vms.

- (11) ookean – teatud veekogu

Ostensiivne selgitus

Lisaks senimainitud verbaalsetele vahenditele on mõistet võimalik selgitada joonise, videoklipi või lausa objektile endale osutamise abil. Raskesti määratletavate, kuid kergesti visualiseeritavate mõistete puhul (võimlemisharjutused, meremehesõlmed, seeneliigid vms) võib nii olla märgatavalt ökonoomsem.

Parafraas

Üldkeelesõnastikes võidakse selgituse kohal esitada parafraas, mis muudab sõna saamisviisi läbipaistvamaks, kuid olulist lisainfot ei anna. Oskussõnastikes on parafraas oma vähese informatiivsuse tõttu üsna ebapopulaarne.

(12) suurendamine: suuremaks muutmine

12.3 Selgituste sõnastamisest

Selgitusele esitatavaid nõudeid

Järgneb loetelu soove, milline selgitus peaks olema või võiks olla, umbes tähtsuse kahanemise järjekorras.

Selgitus peaks vastama tõele ehk olema piisavalt kitsas. Alustame vigasest näitest:

(13) jalgratas – kaherattaline inimjõul liikuv sõiduk

Näite 13 määratlus ei vasta tõele, kuna on liiga kitsas, jättes välja ühe- ja kolmerattalised jalgrattad. Proovime laiendada:

(14) jalgratas – ühe- või enamarattaline inimjõul liikuv sõiduk

Määratlus 14 tundub küll hakkama saavat kõikmõeldavate jalgrataste hõlmamisega, kuid säilinud või isegi tugevnenud on teine algse määratluse puudus: ta on liiga lai ega suuda seetõttu määratletavat naabermõistetest eristada. Selle määratluse alla mahuvad ka tõukerattad, rulluisud, rulad, ratastoolid, vesijalgrattad jms. Proovime kitsendada:

(15) jalgratas – ühe- või enamarattaline sõitja(te) jalgadelt otse või ülekande vahendusel ühele või enamale rattale rakendatava jõu abil käitatav maismaasõiduk

Selle täiendusega said suhteliselt paljud mittejalgrattad loodetavasti välistatud, kuid tekkis uus mure: tekst hakkab oma keerukuse tõttu tasapisi loetamatuks muutuma.

Ei ole olemas üht ideaalset selgitust, vaid kasutajale antava info hulk ja iseloom peaks lähtuma lugeja vajadustest. Kui jalgratast tuleks selgitada lasteentsüklopeedias, siis võiks ju põhimõtteliselt näidet 15 edasi arendades konstrueerida täpselt õige laiusega sisumääratluse, mis

suudaks jalgratast igas olukorras edukalt mittejalgatatest eristada. Paraku läheks see sõnastiku sihtrühma jaoks lootusetult ja ka tarbetult keeruliseks. Lastele piisaks täiesti näite 13 sarnasest selgitusest, olgugi see jalgratta-asjatundja jaoks formaalselt vigane.

Järgmiseks peaks määratlus sobivalt suhestuma ala mõistesüsteemiga või vähemalt sellest mitte tarbetult erinema.

(16) jalgratas – kahe rattaline inimjõul liikuv sõiduk

(17) maastikujalgratas – teedeta maastikul liikumiseks mõeldud spordivahend

Näib tõenäoline, et üsna paljude selle alaga tegelejate jaoks on maastikujalgratas jalgratta liik. Siin aga on ta defineeritud kui spordivahendi liik, mis iseenesest vale ei ole, kuid süsteemi tõenäoliselt eriti hästi ei sobi.

Et olla arusaadav, peaks määratluses kasutama üldtuntud või mujal defineeritud termineid.

(18) jalgratas – pedaalide abil käitav sõiduk

Kui koostame sõnastikku sellisele sihtrühmale, kes vajab jalgratta kohta selgitust, siis üsna kindlasti vajab ta selgitust ka pedaali kohta, ehk sihtrühma hulgas üldtuntuks ei saa seda mõistet ega tema kohta käivaid termineid pidada. Proovime lisada pedaali määratluse:

(19) jalgratas – pedaalide abil käitav sõiduk

(20) pedaal – jalgratta osa, millele jalaga surutakse

Näited 19 ja 20 võiksid ühekaupa võetuna ehk sobidagi, kuid kahepeale kokku on nad tsirkulaarsed: jalgratast on seletatud pedaali kaudu ja pedaali jalgratta kaudu. Sellest võiks proovida hoiduda, kuna tsirkulaarsed definitsioonid annavad infot ainult defineeritud mõistete omavahelise suhte kohta, ja sedagi tarbetult dubleerituna.

Mõnikord juhtub ka teistpidi – veana tunduv asi sõnastikus ei olegi viga. Üks korduma kippuv selline teema on märksõna ja määratluse väline sarnasus, mida kiputakse tsirkulaarsuseks pidama.

(21) ühend – hulkade A ja B ühend ehk summa on hulk, mille moodustavad kõik kas hulka A, hulka B või mõlemasse kuuluvad elemendid

Siin on määratluses märksõna lihtsalt korratud, ta tähistab endiselt määratletavat ega ole selles mõttes määratluse osa, et ühend oleks iseenda kaudu määratletud.

(22) hindamismeetod – hindamiseks kasutatav meetod

Näide 22 on täiesti ilus sisumääratlus, kus lähimaks üldmõisteks on meetod ja eristustunnuseks selle kasutamine hindamiseks. Määratlusega on kõik korras, üksnes termin on väga hästi motiveeritud. Teise termini kasutamise korral kaoks teema kohe päevakorralt. Siiski tasub meeles hoida, et sõnastikust otsivad lugejad paraku siiski vastust küsimusele „mida see sõna tähendab” ja neile näib niisugune määratlus ikkagi väheinformatiivse parafrasina.

Vormilt võiksid määratlused omavahel sobida. Peamine otsustuskoht sisumääratluste juures on lähima soomõiste paigutamine algusse (näide 23) või lõppu (24).

(23) mootorratas – kaherattaline sõiduk, mis liigub mootori jõul

(24) jalgratas – inimjõul liikuv kaherattaline sõiduk

Selgitused, nagu muudki lugemiseks mõeldud tekstid, võiks olla kirjutatud loetavalt, ja seda just sõnastiku sihtrühma silmas pidades. Loetavust mõjutavad lisaks lause pikkusele mitmesugused tegurid, näiteks keskmisest pikemad sõnad, sidendid, abstraktse tähendusega sõnad, harvaesinevad sõnad, nominalisatsioonid, üksikest eemal asuvad seotud sõnad jms. Paljude keelte kohta on olemas ka loetavusindeksite arvutamise algoritmid, eesti keele kohta esialgu mitte.

Määratlus peaks kuuluma terminiga samasse grammatilisse kategooriasse, mille vastu eksitakse kõige rohkem juhul, kui termin ei ole nimisõna.

(25) kantserogeenne – tekitab vähki

Siin on termin omadussõna, määratlus aga verbifraas. Parandada seda on lihtne:

(26) kantserogeenne – vähki tekitav

Ja lõpuks võiks selgitus põhineda olemasolevatel, mitte puudevatel tunnustel.

(27) maanteejalgratas – jalgratas, mis ei ole mõeldud maastikusõiduks

Kuni sõnastikus ongi ainult kaht tüüpi jalgrattaid, näite 27 määratlus tõenäoliselt sobib. Iga järgmise tüübi (linna-, matka-, triki- vms) lisamisel aga tuleks peale uue kirje lisamise ka maanteejalgratta määratlust kitsamaks ümber kirjutada. See on tarbetu lisatöö, mis pealegi läheb koostajal üsna kindlasti meelest ära.

Sõnade või mõistete määratlemine

Üks tunnustatud erinevusi leksikograafia ja terminoloogia vahel on tegevuse objekt. Leksikograafias tegeldakse sõnade ja nende tähendustega, vastates küsimusele „mida see tähendab?” või „kuidas seda kasutatakse?” ja uurides selleks tähendussuhteid ehk semantilisi suhteid sõnade vahel. Terminoloogias tegeldakse mõistete ja nende nimetustega, vastates küsimusele „mis see on?” ja uurides selleks mõistesuhteid mõistete vahel.

Siit justkui järelduks ka erinevus määratlemise objektis, mida metadiskursuses ongi märgata. Tavakujutluses, millele ka leksikograafia otseselt vastu ei vaidle, määratletakse sõnu, terminoloogias mõisteid. Ehtsad seletused nii oskus- kui ka üldsõnastikes käivad siiski enamasti mõistete kohta, nt (28). Sõnamääratlus sama asja kohta oleks (29) või (30), mida samuti esineb, kuid väga harva ja üldsõnastikes üldse mitte rohkem kui oskussõnastikes. Sellised sõnamääratlused on puhtpraktiliselt tarbetud, erinedes vastavatest mõistemääratlustest vaid ühe lisatud sõna võrra (ja selle sõnaga peaksid siis algama ja lõppema eranditult kõik määratlused sõnastikus, sest kui meeter polegi mõõtühik, vaid selle nimetus, siis pole ka kass mitte loom, vaid looma nimetus).

(28) meeter – SI-süsteemi pikkuse põhiühik

(29) meeter – SI-süsteemi pikkuse põhiühiku nimetus

(30) meeter – tähistab SI-süsteemi pikkuse põhiühikut

Nagu muudki keele vahendusel tehtavad asjad, kaasa arvatud määratlemisest rääkimine, põhineb ka määratlemine eeldusel, et verbaalne suhtlus toimib. Tegelikult teame, et ta alati ei toimi, aga lihtsuse mõttes mängime, nagu toimiks. Mõistete määratlemisel on see eeldus või mäng defineeriva ja defineeritava jaoks ühesugune: näites 28 sisuliselt ütleme, et nähtus, mida tähistame tähejadaga *meeter*, on meie jaoks ekvivalentne nähtusega, mida tähistame tähejadaga *SI-süsteemi pikkuse põhiühik*. Eelmise lõigu sõnamääratlused ei ole selles mõttes järjekindlad, et mäng on kriipsu kummalgi poolel erinev: tähejada *meeter* ise oleks nagu ekvivalentne nähtusega, mida tähistame tähejadaga *SI-süsteemi pikkuse põhiühik*.

Siit paistab ilmselt läbi veel üks võimalus määratlemisest mõelda: kui käsitleks mõlemal pool kriipsu olevaid asju tähejadadena. Mää-

ratlus ise jääb vormilt samaks kui mõistemääratlemise puhul (näide 28), aga metakirjeldus on erinev: tähejada *meeter* tähistab meie jaoks sama nähtust mis tähejada *SI-süsteemi pikkuse põhiühik*, ehk need on tähejadadena meie jaoks ekvivalentsed. Sellist lähenemist pooldab näiteks Enn Kasak (2014), kuna nii on tal lihtsam loogika formaalseid süsteeme üles ehitada. Pandagu siis palun tähele, et see ei ole sama mis ülalkirjeldatud sõnamääratlemine, vaid igati korrektne tegevus.

12.4 Viited

Sünonüümiviited

Need on selgesõnalised ütlused sõnade samatähenduslikkuse kohta, enamasti täpsustamata, kas on mõeldud denotaatsamasust, designaatsamasust või mõlemat, samuti enamasti vahet tegemata täis- ja osasünonüümide vahel. Vormistamise variante:

(31) organ on sama, mis elund

(32) organ – vt elund

(33) organ = elund

(34) organ (ehk elund) – [määratlus või vasted]

Sünonüümiviited on ainult sõnastike asi, terminibaasis sünonüümiviiteid olla ei saa. Terminibaasis, kui see õigesti tehtud on, asuvad kõik sünonüümid samas kirjes, nende vahele käsitsi viiteid lisada pole mõtet ja korrektse andmestruktuuri korral pole selleks sobivat kohtagi. Kui terminibaasist on tarvis saada traditsioonilist sõnapõhist sõnastikku, siis selleks vajalikud selgesõnalised sünonüümiviited tekivad terminibaasi sõnastikuks teisendamise käigus.

Muud sõnadevahelised viited

Nagu sünonüümiviiteid, ei saa terminibaasis praktiliselt olla ka muid viiteid ühelt sõnalt teisele. Kõik viited, mis valmis sõnapõhises sõnastikus näevad välja nagu viited sõnade vahel, on terminibaasis tegelikult registreeritud mõistekirjete vahelisena, ja sõnastikuks teisendamise käigus vormistatakse viide vastavate mõistete põhiterminite abil. Selline viide kehtib alati: põhitermini muutmisel viide terminibaasis ei muutu, vaid üksnes teisendamisel saab vormistatud uue termini abil.

Viite teise poole kirje tervikuna kustutamisel oleneb kasutatavast andmebaasitehnoloogiast, kas viide kustub automaatselt (relatsioonilised baasid) või on selle kustutamist lihtne automatiseerida (XML).

Üht erandit võiks siiski kujutleda, kus sõnadevahelist viidet on mõtet esitada: viited paronüümide vahel eesmärgiga juhtida lugeja tähelepanu kahe sõna segimineku ohule. Siis on tarvis viidata just sõnale, mitte vastavale mõistele ega selle muudele terminitele.

Mõistetevahelised viited

Otse mõistete vahel võib viiteid olla ainult terminibaasis ja need esitavad mõisteseoseid, näiteks et must ja valge on vastandid. Sõnastikuks teisendamise käigus esitatakse see viide ikkagi tähendusseosena sõnade vahel, nimelt et *must* ja *valge* on antonüümid.

Antonüümidele või antonüümisarnastele nähtustele (kass vs koer) viidatakse sõnastikes tavaliselt tähistusega *vrđ*. Teine levinud viitetüüp on *vt ka*, millega antakse üsna täpsustamata iseloomuga lisainfot viitava artikli kohta.

Lähim üldmõiste on asi, millele viidata oleks põhjalikult tehtud terminibaasis või eriti süstemaatilise terminitöö korral vägagi ootuspärane, aga mida reaalselt ilmunud sõnastikes esineb üsna harva. Kui, siis määratluse osana.

Viited määratlustes

Üsna sarnaselt eraldi väljakirjutatud viidetele käitub ka selliste sõnade märkimine määratlustes, mis on ise sama sõnastiku märksõnad. Elektronkujul saab neid esitada hüperlinkidena, trükis on kombeks kursiiv, tärn sõna ees, viidatava artikli mõistenumbr sõna taga vms. Selliseid viiteid saab tekitada poolautomaatselt, kuid tulemuse käsitsikontrollist pole pääsu.

12.5 Näited

Esmapilgul võib tunduda, et näide on näide, mis neist ikka rääkida. Terminibaasi ja korralikult struktureeritud sõnastiku seisukohalt on aga olemas kaks omavahel oluliselt erinevat näiteliiki.

Terminite kasutusnäited (et *elundi* näide on „esimene elund, mis loomadel evolutsioonis tekkis, oli nahk”) kuuluvad termini omaduste hulka. Mõiste juurde neid registreerida ei saa, sest sealsete muude terminite (nt *organ*) kohta nad ei käi kuidagi.

Sisulised näited (et elundi näited on süda ja juur) aga just mõiste juurde kuuluvadki. Süda ja juur on organi näited täpselt samal määral kui nad on elundi näited, eeldusel et elund ja organ selles sõnastikus ikka üks ja seesama asi on.

Veel võiks näidete puhul mainida autentsuse teemat. Eriti kasutusnäited võiksid vähimagi võimaluse korral olla autentsed, st ehtsast spontaanselt kõnest leitud, mitte koostaja „kabinetivaikuses pastakast välja imetud”. Vähemalt koostamise ajal võiks nende juures registreerida ka allikad, kust nad saadud on, kasvõi hilisema kontrolli võimaldamiseks. Kasutajale allikaid näidata poleks samas ehk mõtet – see peaks mingi väga spetsiifiline sõnastik olema, kus kasutajat näidete allikad huvitaksid.

Lühidalt

- Sõnastikes ja terminibaasides on peamiselt kolme liiki infot:
 - terminid, mis mõisteid tähistavad,
 - selgitused, mis mõisteid kirjeldavad,
 - kasutusnäited, mis kirjeldavad terminite kasutust.
- Selgituste kirjutamine vajab kompromissi ammendavuse, loetavuse ja koostaja töömahu vahel.
- Viited on terminibaasis mõistete, sõnastikus sõnade vahel.

Küsimused

16. Miks ei saa korralikult tehtud terminibaasis olla sünonüümi- viiteid?
17. Millises olukorras sobib Eestis tegeleda prantsuse keele korraldamisega?
18. Millal peaks näide olema mõiste ja millal termini parameeter?
19. Kas sõnastikku võiks kirjutada taotluslikke kordusi? Millisel juhul oleks viitamise asemel mõtet infot mitmel pool korrata?
20. Miks esineb intensionaalseid ehk sisumääratlusi reaalses sõnastikes harva?
21. Kui otsida määratlustest sama sõnastiku märksõnu ja teha kõik sellised sõnad määratlustes linkideks vastava märksõna juurde, miks siis peab tulemust käsitsi kontrollima? Mis sorti vigu niimoodi tõenäoliselt tekib?

Lugemist

- Erelt 2007 eristab mõiste määratlemist (lk 48-59) ja avamist (lk 376-384). Avada saab mõistet lisaks ülejäänud siinloetletud selgituseliikidele ka muude keelte vastete abil ning õpiku või käsiraamatu vormis, kas nii et sõnastik ise ongi sidusa õpikutekstina kirjutatud, mitte märksõnaartikliteks jaotatud, või et ta selgituste asemel viitab mõnele eriala käsiraamatule. Lisaks mainib Tiiu Erelt mõiste avamise peatükis ka terminiloomeandmeid, mis küll käivad termini, mitte mõiste kohta.
- Terminitöö terministandard Standardikeskus (2002a,b) kirjeldab terminibaasides kajastatavaid andmeid ning on täiesti rakendatav ka sõnastikele.
- Sager 2000 on esseekogumik määratlemisest.

Sõnastiku sihtrühm ja eesmärk

Ilmselt tunnistavad paljud oskussõnastike tegijad vähemalt endale, et nende motivatsioon ongi meeldiva erialaga tegelemine ning valmiv sõnastik ei olegi eriti kellelegi ega millekski mõeldud. Keskne on koostamise rõõm ja tunne, et olen midagi enda arvates vajalikku ära teinud. Kui aga mingi praktiline rakendatavus kasvõi kõrvalmõjuna siiski kõne alla tuleb, siis tasub koostaja eelistuste asemel või vähemalt nende kõrval silmas pidada ka tulevaste kasutajate vajadusi.

13.1 Sihtrühm

Kommertskaalutlustel välja antud sõnastike reklaamtekstidesse on kombeks kirjutada, et sõnastik on suunatud erialaspetsialistidele, üliõpilastele, ametnikele, tõlkijatele ja kõigile teistele selle alaga kokku puutuvatele inimestele, ehk sihtrühm on sisuliselt määratlemata. Milliste parameetrite järgi saaks potentsiaalseid sõnastikukasutajaid rühmitada, nii et neile rühmadele erinevaid sõnastikke tuleks teha?

Sõnastike kasutamise oskus

Kas lugeja tuleb toime rõhu- ja vältemärkide, lühendite, morfoloogiainfo ja etümoloogia sellise interpreteerimisega, mis koostaja kavatsustega vähemalt natukene kooskõlas oleks? Kas ta saab aru vaste ja selgituse või sisulise näite ja kasutusnäite erinevusest? Kui sõnastikus on näidatud mittesoovitavaid termineid, kas ta saab sellest tähistusest aru või ütleb ikka, et „aga sõnastikus on ju niimoodi kirjas“?

Terminivaidluste kogemus näitab, et isegi üldtuntud sõnastike (nt ÕSi) tähistuste lugemine käib üle jõu isegi kogenud keeleteimetajatele. Ikka loetakse sõnastikest väiteid, mida koostaja sinna oma teada kirjutanud ei ole, näiteks peetakse häälduse transkriptsiooni alternatiivseks kirjapildiks, etümoloogiat seletuseks või transitiivse verbi tähist (*vt*) sünonüümiviiteks – kõigi nende elust võetud näidete tekkepõhjus on olnud lugejale arusaamatu vormistus.

Sõnastikes on seega mõtet esitada ainult asju, mida plaanitav lugeja põhimõtteliselt tahab ja oskab vastu võtta. Aga lisaks tuleb need asjad esitada arusaadaval viisil. Mida laiematele rahvahulkadele sõnastikku teha, seda lihtsamad peaksid tähistused olema, ja igal juhul peaksid nad sihtrühmale olema mõistetavad ka ilma eessõnaga tutvumata. Ei saa ju eeldada, et inimene sõnastikust midagi järele vaadates vaataks kõigepealt eessõnast tähistusi. Mõelge kasvõi enda sõnastikukogemuse peale – millal viimati lugesite mõnd eessõna, kui arvustamise eesmärgil lugemist mitte arvestada?

Keeleoskus

Mitmekeelses sõnastikus võib plaanitavale lugejale tuttavam olla lähtekeel või üks sihtkeeltest. Metainfo (tähistused, lühendid, aga ka selgitused) võiksid võimaluse korral ikka arusaadavamas keeles olla. Keelelist infot (morfoloogiat, kasutusnäiteid jms) tasuks aga anda just võõrama keele kohta, olgu see siis lähte- või sihtkeel.

Erialateadmised

Kui võhik ootab sõnastikult lihtsust ja arusaadavust, siis asjatundja pigem just täpsust ja peensuste eristamist. Viimasteta võib spetsialisti usalduse kergesti kaotada – kui ta leiab sõnastikust ühegi väite, mis tema teada ei vasta tõele või vähemalt ei ole piisavalt täpne, siis pole tal ju alust uskuda ka ülejäänute paikapidavust.

Märksõnavalikus läheb võhikul tarvis üldisemaid, lihtsamaid mõisteid. Spetsialistile seevastu on nende esitamine pigem kahtlane, sest just põhimõistete määratlemisel ja tähistamisel kipub tekkima kõige rohkem koolkondlikke eriarvamusi ehk tekib oht, et lugeja seniste teadmistega vastanduv väide sõnastikus seab tema jaoks kahtluse alla kogu sõnastiku usaldusväarsuse.

Spetsialist saab aru ka lakoonilisematest, näiteks piirdeselgitustest, samuti võib talle kirjutades julgesti viidata selgitustes muudele sõnastiku märksõnadele, eeldades kas nende tundmist või järelevaatamist. Võhikud vajavad põhjalikumaid selgitusi ning kipuvad pahandama selgitustes viitena tähistatud tundmatute sõnade peale – miks ma pean sõnastikku nii palju lappama, kas ei võiks kogu info siinsamas anda?

See võib kõlada kurjalt, aga võhikule tohib sõnastikus otseselt valetada, täpsemini teha olulisigi lihtsustusi sisus. Lugeja rõõmustab selgituste arusaadavuse üle ega märka midagi valesti olevat, isegi kui ajada segi täiesti erinevad mõistesüsteemid, näiteks omadused nende kandjatega või tehnoloogiad neil põhinevate toodetega, mida sõnastikes muuseas pidevalt tehakse.

13.2 Eesmärk

Kui sihtrühma kohta sõnastike tutvustustekstides veel midagi öeldakse, siis eesmärgi kohta üksnes väga harva. Millised eesmärgid ühe sõnastiku puhul üldse võiksid kõne alla tulla, peale selliste ilmsete nagu koostaja eneseteostus, mure emakeele pärast, kuulsusejanu ja rahateenimise lootus?

Lugemiseks

Passiivne ehk lugemiseks mõeldud sõnastik pakub tuge lähtekeelse teksti dekodeerimisel, kui keeleoskusest muidu mõistmiseks ei piisaks. Seega on sõnastiku ülesanne teha lähtekeele terminid lugejale kuidagimoodi arusaadavaks. Kuidas, pole eriti oluline: sobivad näiteks selgitused, joonised, kasutusnäited, mõne tuntuma keele vasted vms, arvestades muidugi sihtrühma võimete ja varasemate teadmistega.

Kõige mainimisväärsemad neist on vasted, mida mitmekeelsetes sõnastikes üldiselt oluliseks peetakse või mis ongi lausa ainus märksõna kohta antav info. Arusaadavuse saavutamiseks aga pole vasted ei piisavad ega vajalikudki.

Vastetest ei piisa selles mõttes, et ainult vaste andmisel jääb mõiste endiselt avamata. Kui juhtub nii, et sihtkeele termin on ühetähenduslik ja see tähendus on kasutajale lähteteksti konteksti arvestades kindlalt teada, siis saab vajadus küll rahuldatud. Näite 35

sarnased sõnastikuartiklid aga ei täida lugemiseesmärki mitte mingil määral, sest kes teab, mis on adaptatsioon, teab sama hästi, mis on *adaptation*.

(35) adaptation – adaptatsioon

On veel hea variant, kui lugeja ei tea, mis on adaptatsioon. Halvem on olukord, mida Alain Rey on nimetanud pseudomõistmiseks – lugeja arvab end sõna tähendust teadvat, aga tegelikult teab viisil, mis erineb teksti autori kavatsust või vähemalt mille kohta pole teada, kas see erineb kavatsust või mitte.

(36) pedestrian – jalakäija

Paljud eesti keele kõnelejad teavad, et jalakäija on inimene, kes käib (st tõstab jalga jala ette) jalgsi (st kiirust tõstvate abivahenditeta). Eesti liiklusseaduses aga on jalakäija määratletud kui „isik, kes kasutab teed liiklemiseks jalgsi või ratastooliga. Jalakäijaks loetakse ka isikut, kes kasutab liiklemiseks rula, rulluiske, -suuski, tõukeratast, -kelku või muid nendesarnaseid abivahendeid.” Väga tõenäoliselt ei tea lugeja, kellele näites 36 antakse ainult vaste *jalakäija*, kas mõeldud on jala käivat isikut või jalakäijat liiklusseaduse mõttes. Eriti halval (selle näite puhul lausa eluohtlikul) juhul ei oska lugeja isegi kahtlustada, et kõnealuse mõiste ekstensiooni võiks kuuluda ka see liibuvas kostüümis tüüp, kes talle parajasti läheneb uiskudel kiirusega 40 km/h ja praktiliselt ilma pidurdamise võimaluseta, ja kellele ta liiklusseaduse järgi peab teed andma.

Vajalikud ei ole vasted aga selles mõttes, et lähtekeele terminit arusaadavaks teha saab ka muul viisil. Kui eesmärk on tõesti ainult lugemine, siis piisab näiteks selgitusest nagu näites 37. Tuleb vaid tähelepanu pöörata andmete paigutusele sõnastiku mikrostruktuuris – peamiselt et mitte pakkuda selgitust vaste pähe, vaid ausalt tunnistada vaste puudumist ja anda selgitus ikka selgitusena.

(37) dawn raid – suure väärtpaberipaki ostmise kohe pärast turu avamist

Kirjutamiseks

Aktiivne ehk kirjutamiseks mõeldud sõnastik aitab teadaoleva mõiste jaoks valida sihtkeelset väljendusvahendit.

Selleks on kõigepealt vaja mingit mõiste juurde pääsemise meetodit. Oma lühiduse ja konkreetsuse tõttu sobib hästi mõne lugejale paremini tuntud keele termin; nii saadaksegi tavaline tuttavamalt keelelt võõramale suunatud sõnastik.

Teine, samuti mõnikord rakendatav võimalus on paigutada mõisted terminite tähestikjärjestuse asemel mingisse sisulisse järjestusse. Tehakse vahet mõistelise ja temaatilise järjestuse vahel, mis erinevad oma ranguse poolest: esimene peaks suutma kuidagi täpselt kajastada kogu eriala mõistesüsteemi struktuuri, teine lihtsalt rühmitab materjali temaatilistesse jaotistesse, mille sees enam edasist jaotust pole või on see tähestikuline.

Häda sisuliste järjestustega on mõistesüsteemide vähemalt osaline arbitraarsus. Jaotusaluste paljususe ja pehmematel või muutlikematel erialadel ka mõistepiiride hägususe tõttu võib lugeja mitte osata ära arvata, kuhu koostaja otsustas otsitava mõiste paigutada.

Kui lugeja on kuidagi juhatatud õige artikli juurde, siis kirjutamise eesmärgi täitmiseks on talle tarvis anda täpselt kaks asja: sihtkeelne termin ja kindlustunne selle sobivuse kohta.

Termini vajalikkus näib triviaalne; mainimist väärrib see üksnes selgitusest eristamise mõttes. Vasteks pakutav keelend peab terminina kõlbama, st mitte olema liiga suures vastuolus termini headuse kriteeriumidega. Korduma kippuv mure on keelendi pikkus. Kui koostajal terminit käepärast pole (ei tea olemasolevat ega soovi või oska ise uut välja mõelda), siis lihtsama vastupanu teed minnes kirjutatakse terminiväljale ümberjutustus: selgitav tekst, mis oma pikkuse tõttu terminina kasutada ei kõlba. Hea lihtne katse terminite äratundmiseks on proovida neid lauses kasutada. Kui õnnestub, siis see küll veel ei taga termini headust ega käibeleminekut, aga kui kõlab võimatult, siis tõesti ongi võimatu.

Vasted on küll ainsad sõnastikust leitavad asjad, mis otseselt jõuavad kirjutatavasse teksti, aga see ei tähenda, nagu aktiivses sõnastikus selgitusi üldse ei peaks olema. Neid läheb tarvis vaste sobivuse kontrollimehhanismina. Ühe vaste korral tahab lugeja teada, kas koostaja mõtles vastet kirjutades sama tähendust, mida tema soovib sihtkeeles väljendada. Mitme mittesünonüümse vaste korral aga läheb vaja mingit meetodit nende vahel valimiseks.

Muud eesmärgid

Mõned sõnastikud on mõeldud erialaõppe abimaterjaliks. Hästi koostatud, määratlusi sisaldav ja mingil moel mõisteseoseid näitav sõnastik sobib selleks suurepäraselt, kuna aitab materjali lühidalt ja ülevaatlilikult süstematiseerida. Ilmse eeldusena peab süsteem kõigepealt olemas ja koostajale teada olema, et seda esitada saaks; mõnel erialal on see üsna võimatu.

Neile, kes usuvad teadvustatud keeleõppesse (et võtan sõnastiku ette ja õpin sõnad pähe), sobivad keeleõppeks ilmselt igasugused sõnastikud. Tasub aga meeles pidada, et sõnastikust saab infot selle kohta, mida koostaja soovis sõnastikku kirjutada; mitte sõnade tähenduste, kasutuse ega muu sellise kohta. Ideaaljuhul muidugi on need omavahel mingil määral sarnased, aga nagu allpool kirjeldatud, ei ole praktiliselt võimalik koostada isegi sisemiste vastuoludeta sõnastikku. Absoluutse tõe esitamine keele kohta pole sõnastikuvormis isegi teoreetiliselt võimalik.

Väikese kõnelejaskonnaga keele puhul võib koostaja jaoks arvestatav motivaator olla ka keele korraldamise või arendamise soov. Nagu kirjutamiseks mõeldud sõnastikus, on ka siin vastete andmine vältimatu.

Vihjesõnastik

Sõnastikku, mis kasutab vastete kuhjamise tehnikat, st annab palju vasteid, kuid ei aita nende hulgast õiget leida, on Enn Veldi nimetanud vihjesõnastikuks. Oma kasutusviisi poolest sarnanevad vihjesõnastikud sünonüümisõnastikele – aitavad kasutajal meelde tuletada sõna, mis on tema leksikonis tegelikult juba olemas, „keele peal”.

Vihjesõnastiku kasutamine on nagu ajurünnak, kus lastakse fantaasial vabalt lennata ja pakutakse igasuguseid, ka esmapilgul äärmiselt kummalisi lahendusi, lootuses et mõni uitmõte juhib õigele teele. Kritiseerimine on ajurünnaku selles järgus (st sõnastiku koostamise ajal) täiesti keelatud. Saadud fantastilisi ideid tuleb aga kasutajal mõne täpse sõnastiku abil kritiseerida, nagu ongi soovitatud näiteks „Eesti-inglise majandussõnastiku” eessõnas. TEA ja Festarti eesti-inglise majandussõnastikud koos suurte inglise seletavate majandus- ja õigussõnastikega annavad tõepoolest kokku üsna töökindla tulemuse –

võhikul endal ei tule otsitav võõrtermin pähe, sõnastik pakub suunavaid vihjeid, ja nende põhjal saab suurest seletavast leida sobiva termini. Mõnikord sobib lausa üks vihjetest endist, mõnikord viib selleni suure sõnastiku korralik viitesüsteem, mõnikord leidub sobiv termin lihtsalt tähestikulisest naabrusest.

Seageli on vihjesõnastik ainus koht, kust vajaliku vaste või selle juurde viiva vihje leida võib, niisiis on ta parema puudumisel asendamatu. See aga ei vähenda ettevaatliku suhtumise vajadust ega võimalda läbi ajada saadud vastete kontrollimiseta mõnest usaldusväärsest allikast. Ja paraku näitab keelenõu kogemus, et asjatundlikke sõnastikukasutajaid on väga vähe.

Kas emakeeles kirjutamisel võib abi tarvis minna?

Siin loetletud sihtrühma ja eesmärgi dimensioonid on omavahel sõltumatud, nt võib ka võõrkeele-emakeele suunalist sõnastikku kujutleda nii passiivsena kui ka aktiivsena. Neist esimene, mis aitab emakeele abil võõrkeelt mõistetavamaks teha, on küll harjumuspärasem, aga märkimist väärib ka teine tegelikult üsna levinud tüüp, kus uue või areneva eriala sõnastiku lähtekeel on parajasti populaarne dominantkeel (nt inglise) ja sihtkeel mõni kohalikuma tähtsusega keel (nt eesti). Isegi kui sõnastik antakse välja ja levitatakse Eestis ehk üsna ilmselt pigem eesti kui inglise emakeelega lugejatele, võib erialainimeste peamiselt ingliskeelne lugemus tekitada olukorra, kus tuttavamad on just võõrkeelsed terminid, nende mõistmiseks abi vaja pole ja nende kaudu vaadatakse järele just emakeelseid, kui millegipärast tekib vajadus emakeeles väljenduda.

Lühidalt

Sõnastikku tegema hakates oleks hea kõigepealt läbi mõelda, kellele ja milleks seda tehakse, ja siis ka valitud sihtrühma ja eesmärgiga arvestada.

- Sihtrühmade lõikes võivad varieeruda vähemalt lingvistika-teadmised, keeleoskus ja erialateadmised.
- Eesmärk võib olla pakkuda abi loetava teksti mõistmisel (passiivne sõnastik) või oma mõtete väljendamisel (aktiivne sõnastik).
- Valitud sihtrühmast ja eesmärgist oleneb, millist infot ja kuidas on mõtet sõnastikus pakkuda.

Küsimused

22. Millises olukorras võiks lugeja olla rõõmus selle üle, kui talle sõnastikus valetatakse?

23. Miks võib passiivses kakskeelses sõnastikus mõnel märksõnal vaste puudu olla, ilma et see mingeid probleeme tekitaks?

24. Miks kasutatakse temaatilist järjestust tähestikulise asemel reaalsetes sõnastikes harva?

Lugemist

- Kaks ülevaade sõnastike kasutust käsitlevatest empiirilistest uuringutest: Welker 2010, Lew 2011. Teine neist järeldab selleteemaliste artiklite ilmumissageduse järgi, et on hakanud kasvama leksikograafide huvi uurida, kuidas lugejad nende sõnastikest aru saavad.

Sõnastike sisevastuolud

Järgneb sõnastikes esinevate formaalsete sisevastuolude klassifikatsioon koos oletatavate põhjustega ja meetoditega nende vältimiseks. Siia ei kuulu küsimused, mis nõuavad mingisugustki erialast või keelelist otsustamist, näiteks määratluste liigid, sõnastus või olemasolu üldse, märksõnade või vastete valik. Sõnastiku plaanitud kasutuseesmärk ja sihtrühm on arvesse võetud ainult sedavõrd, et on eeldatud sõnastiku sisevastuolude sobimatust ükskõik millise eesmärgi ja sihtrühmaga. Vaadeldavad nähtused puudutavad seega ainult sõnastiku koostamise ja esitamise tehnikat.

Pärast sõnastikest leitud vastuolude klassifitseerimist jõuame järgmises peatükis nende vältimise meetoditeni, millest peamised on tehniline mõistelisus (sõnastik saadakse mõistepõhise terminibaasi teisendamisel sõnapõhiseks) ja mitmesugused kontrollitööriistad.

14.1 Rippuvad viited

Kõige lihtsam, ka kõige lihtsamini leitav ja välditav mure seisneb selles, et üks artikkel viitab teisele, aga teist sõnastikus pole. Võimalikud põhjused: koostajal on viite lisamise ajal ebaadekvaatne info viidatava termini olemasolu kohta sõnastikus; ta plaanib viidatava hiljem lisada, kuid unustab; või muutub viidatav pärast viite lisamist ja viidet pole kellelgi enam meeles muuta. Vältimine: sünonüümi viited peavad tekkima (või vähemalt muutuma) automaatselt koos vastavate terminite lisamise või muutmise. Tehniliselt mõistelise koostamise puhul sünonüümi viited ühe mõiste eri terminite vahel nii tekivad kui ka muutuvad automaatselt, koostaja isegi ei näe neid enne kui valmis-

sõnastikus; mõistetevahelised viited (*vt ka, vrd vms*) tuleb luua käsitsi, kuid nad muutuvad automaatselt. Ka sõnapõhise koostamise puhul leidub tööriistu, mis viidatava termini muutmisel või kustutamisel viiteid automaatselt muudavad ja kustutavad; luua tuleb kõik viited siiski käsitsi, st sünonüümi viidete algse tekitamise juures on erinevalt tehnilisest mõistelisusest siin inimliku eksituse võimalus olemas.

Kui terminid jäävad küll samaks, aga muutub nende kohta antav info või nende olek näiteks põhiterminist mittepõhiterminiks, võivad tekkida viidete ahelad, kus viidatav artikkel viitab edasi järgmisele ilma omalt poolt mingit infot lisamata. Viide on küll olemas ja põhimõtteliselt töötab, aga jooksub kasutajat liigselt. Siia rubriiki oleme ahelad paigutanud nende kokkulangeva tekkepõhjuse tõttu.

14.2 Sünonüümiavastuolud

Kaks või enam terminit, mille sünonüümsus on nõrgemal juhul tuvastatav lugeja maailmateadmiste põhjal või tugevamal juhul ka sõnastikus endas selgesõnaliselt kirjas (artiklite vahel on mõni sünonüümi viide olemas), annavad vastuolulist infot: erinevaid vasteid, definitsioone või sünonüümiavasteid.

- (38) 1001. käpuli roomamine I hands and knees crawl, high crawl P rampement m sur les genoux R krypning en på alla fyra S Gleiten n, Kriechen n Sm konttaaminen V переползание с на четвереньках
1610. neljakäpukil e käpuli roomamine I on all fours, on hands and feet P rampement m sur les genoux R krypning en på alla fyra S auf alle fieren (Kriechen n) Sm ryömiminen nelikontin V переползание с на четвереньках

Näite 38 koostaja on mõelnud, seejärel mõelnud uuesti, ja saanud teisel korral esimesest erineva tulemuse. Sõnastiku kasutajal ei ole alust arvata, milliseid vasteid oleks tulemuseks andnud veel üks mõtlemine kas selle või teiste märksõnade üle; viidatu sarnaste vastuolude põhjal on teada üksnes praegusest erineva tulemuse saamise põhimõtteline võimalus. Kasutaja seisukohalt tähendab see lihtsalt antud vastete juhuslikkust ja terminoloogiatöö asendamist semasioloogiaga.

Vastuolu sünonüümiartiklite vahel võib olla ka üksnes mikrostruktuuri vormi tasemel. Näites 39 on kasutusel järgmised variandid: põhitermin viitab sünonüümile ja vastupidi; kui sünonüüm viitab, siis

kas tärniga või ilma; kui põhitermin viitab, siis *e* on paksus kirjas või mitte; põhitermin mainib sünonüümi, aga sellel oma kirjet pole; sünonüüm viitab põhiterminile, aga vastupidi mitte; ja lausa mõistelise baasi reklaamina mõjuv organi ja elundi esitus – mõlemad viitavad, aga määratlused on ikkagi erinevalt sõnastatud.

- (39) elund *e* organ – kindla asendi, kuju, ehituse ja ülesannetega osa organismist; koosneb mitmest koest, nt süda, juur
 embrüo vt *loode
 ganglion vt närvisõlm
 glükogeen – energiarikas süsivesik (polüsahhariid), mis..
 glükoos – viinamarjasuhkur, osaleb..
 loode – viljastatud munarakust areneva organismi varajane arengujärk, mis..
 loomne tärkelis vt glükogeen
 närvisõlm *e* ganglion – närvi teel asetsev väike ümar moodustis, mis..
 organ *e* elund – hulkrakse looma (ka inimese) või taime osa, millel on eripärane kuju, asend, ehitus ja mis täidab organismis kindlaid ülesandeid; koosneb kahest või enamast erinevast *koest
 [viinamarjasuhkur märksõnana puudub]

Vahelduseks erialaasjatundjate koostatud sõnastikele olgu toodud mõned näited täpselt samade probleemide kohta ka keele- või lausa leksikograafiaasjatundjate tööst. Vene-estli tervishoiu ja sotsiaaltöö sõnastik (näide 40) on pesatähestikuline, pakub grammatikainfot mõlema keele kohta ja jätab vormistuselt asjatundliku mulje. Vastuolude repertuaar on siiski lai – mittepõhiterminitel võib olla oma artikkel või mitte, selle olemasolu korral võivad sünonüümid üksteisele viidata või mitte, ja viitamisest sõltumatult võivad vasted olla samad või erinevad. Kui omavahel mitteviitavate artiklite vasted langevad kokku, võib põhjus muidugi olla sihtkeele polüseemias, aga vähemalt uurida tuleks ka lähtekeele sünonüümia võimalust.

- (40) лечени/*e* ravi, -, -, ravimi/*ne*, -se, st, arstimis/*ne*, -se, -st
 терапи/*я* teraapia, -, -t, ravimi/*ne*, -se, st, ravi, -, -
 глазник, -а разг. silmaarst, -i, -i, -e; син. офтальмолог, окулист
 окулист okulist, -i, -i, -e, silmaarst, -i, -i, -e; син. офтальмолог, разг.
 глазник
 офтальмолог oftalmoloog, -i, -i, -e, silmaarst, -i, -i, -e; син. окулист,
 разг. глазник
 прыщ, -а vinn, -i, -i, -e; vistrik, -у, -ку, -ke
 угорь, -ря vinn, -i, -i, -e, vistrik, -у, -ку, -ke
 яичко munand, -i, -it, -eid; син. семенник
 [семенник märksõnana puudub]

Teises samasuunalises sõnastikus (näide 41) on üldiselt viited üsna hästi korras, kuid vastuolu leidmiseks ei kulu siiski rohkem kui tavalised paar minutit (siin lisaks sünonüümide ebaühtlasele esitusele veel vastevaliku erinevus).

- (41) мир maailm, -a, -a; животный ~ (=фауна) loomarii/k, -gi, ki, loomastik, -u, -ku, fauna, -, -t;
 фаун/а (= животный мир) loomastik, -u, -ku, fauna, -, -t;
 [животный мир märksõnana puudub, kuigi üldiselt on sellisel puhul kõik märksõnad olemas]

Kõiki selliseid sünonüümvastuolusid, kus mingi formaalne seos kas pakutava info vähemalt osalise kokkulangemise või ühe või mitme artiklitevahelise viite kujul on olemas, saaks lisaks tehniliselt mõistelisele koostamisele kergesti vältida ka kontrollides kõigi keelte samakujulisi termineid või lisades koostamistarkvarale sellise funktsiooni, mis termini lisamisel hoiataks, kui samakujuline termin on juba olemas. Koostaja saaks siis otsustada, kas see on ehtne polüseemia või tarbetu duplikaat. Valmistoodetest pakub niisugust hoiatust näiteks Multiterm, kus olemasolevatega võrreldakse tervet terminivälja sisu. Veel rohkem oleks kasu võrdlemisest kõigil väljadel ja ka osalise kokkulangevuse teatamisest – enamasti tähendaks see koostajale küll tüütut kviteerimist, et jah, nii peabki olema, kuid mõnikord võiks see funktsioon ehk muidu märkamata jääva vastuolu üles leida.

Näite 42 artiklite sünonüümsus seevastu on kokkulangevuste täieliku puudumise tõttu tuvastatav üksnes maailmateadmiste põhjal, mistõttu selliste vigade otsimist on keeletehnoloogia arengu praeguse seisu juures praktiliselt võimatu automatiseerida, kui just mitte tahta usaldada juba olemasolevate sõnastike väiteid sõnade samatähenduslikkuse kohta (tesaurusepõhine semantiline analüüs). Ainus kindel abi oleks süstemaatiline terminitöö, mille puhul need kaks artiklit asuksid mõistesüsteemis ühe ja sama koha peal ja teise lisamise soovi tekkimisel näeks koostaja seal juba esimest.

- (42) Benutzeroberfläche* – lõpptarbija töökeskkond (kuvarimenüüd, dialoogrežiim, palettmenüü jt)
 user interface – kasutajaliides

Ka näites 43 võiks ju oletada kavalat polüseemiat (et *salesi* ja *turnoveri* samatähenduslikkus oleneb sellest, kas nähtus on *annual* või

yearly) ja osa tähenduste kokkulangemist, kuid tõenäolisem on jälle lihtsalt semasioloogia ehk antud vastete juhuslikkus.

- (43) aastakäive annual turnover, yearly sales
 aastamüük annual sales, yearly sales
 annual sales aastamüük
 annual turnover aastakäive
 yearly sales aastakäive, aastamüük

14.3 Ebajärjekindlused

Sarnaste mõistete artiklid sõnastikes ei ole sarnased. Näites 44 on lisaks aineolekute ebajärjekindlale märksõnavalikule, vastendamisele ja määratlemisele omavahel segi läinud olek ise (nt vedel olek), selles olekus aine (vedelik) ja selle oleku nimetus (*vedel olek*) – täiesti erinevatesse mõistesüsteemidesse kuuluvad asjad.

- (44) aine gaasiline olek SOOJUSÕPETUS (=gaasiline olek, =gaas) oleku tunnused: aine ei oma kindlat ruumala ja on lenduv. • газ; газовое состояние вещества
 amorfne aine SOOJUSÕPETUS (=tahke vedelik) väliselt *tahke aine, kuid puudub *tahkisele omane kristallstruktuur. Amorfset ainet ei ole kindlat *sulamistemperatuuri, on voolav, nt pigi, klaas. • аморфное вещество
 tahkis SOOJUSÕPETUS (=tahke aine, =kristalliline aine) aine, milles *aineosakesed paiknevad kindla korra järgi, iseloomulik on kindel *sulamistemperatuur. • твердое вещество; кристаллическое вещество
 vedelik МЕНААНИКА aine vedela oleku nimetus. • жидкость

Kui koostaja otsustab märkida (nt tärniga nagu entsüklopeediates, või elektronkuju korral hüperlingina) definitsioonides sõnu, mis on ise sama sõnastiku märksõnad, siis seda on küll lihtne formaalselt automatiseerida. Nii tehti näiteks põhikoolisõnastike projektis, kus selgitustes esinevad sõnad lemmatiseeriti, võrreldi märksõnaloendiga ja kontrolliti käsitsi (Kaalep ja Mikk 2008: 797-798). Viimane on vajalik ja, nagu näitest 45 *vastaskülje* juures näha, isegi mitte piisav, kuna üllatavalt sageli osutub märksõna olevaks sõnastikus mingi teise tähendusega.

- (45) kolmnurga mediaan GEOMEETRIA *lõik (või selle *lõigu pikkus), mis ühendab *kolmnurga tippu ja *vastaskülje *keskpunkti; *kolmnurga

kolm *mediaani lõikuvad ühes *punktis. Vt ka *kolmnurga mediaanide lõikepunkt • медиана треугольника
 vastasküljed GEOMETRIA *nelinurga kaks *külge, millel puudub ühine *tipp. Vt ka *lähisküljed • противоположащие стороны

Sarnaste mõistete kooskõlalist esitamist saab täielikult tagada ainult süstemaatilise terminitöö abil, kus näiteks aine olekud või ettevõtlusvormid on mõistesüsteemi pildi peal kõrvuti ja koostajal korraga silma all, mis aitab neid korraga ja ühtmoodi käsitleda. Kui (või kuna) koostaja terve sõnastiku kohta mõistesüsteemi joonistada ei jaks, siis palju on kasu ka kahtlasematel juhtudel (näiteks ettevõtlusvormide kohta) väikeste kohalike mõistesüsteemide joonistamisest, nagu sageli teeb oma sõnastikes soomlaste Sanastokeskus TSK (nt „Internetipuhelusanasto 2007“). Veidi aitab siiski ka lihtsalt mõistete olemasolu tunnistamine, st mõtteviisiline mõistelisus – vähemalt ei saa siis tekkida soovi määratleda vedelikku nimetuse liigina või seada omavahel vasteteks kahest erinevast õigussüsteemist pärinevaid juuratermineid.

14.4 Osasünonüümid

Sõnastikueessõnades ja -käsitlustes räägitakse sünonüümiast üsna enesestmõistetavalt kui defineerimist mittevajavast nähtusest, samas ei tundu selle olemus kuigi põhjalikult läbi mõeldud olevat isegi koostajate endi jaoks.

- (46) глазник, -а разг. silmaarst, -i, -i, -e; син. офтальмолог, окулист
 окулист okulist, -i, -i, -e, silmaarst, -i, -i, -e; син. офтальмолог, разг.
 глазник
 офтальмолог oftalmoloog, -i, -i, -e, silmaarst, -i, -i, -e; син. окулист,
 разг. глазник

Võtmata seisukohta teemal, kas näite 46 terminite designeeritavad mõisted ja/või denoteeritavad objektid langevad ka tegelikult kokku või mitte, tundub neist ilusti korrapärastest sõnastikuartiklitest välja paistvat koostaja selge seisukoht, et окулист ja офтальмолог on küll sünonüümid, nagu öeldud viidetega, aga päriselt siiski ei ole ka, nagu öeldud vastetega. Окулист ei ole oftalmoloog ja офтальмолог ei ole okulist, kuigi nad on sünonüümia- ja vasteseostest tulenevalt üks ja seesama. Nähtavasti on koostaja vasteid kirjutades sünonüümia enda

jaoks defineerinud designaatsamasusena (need terminid ei ole sünonüümid, kuna disigneeritavad mõisted kuuluvad eri mõistesüsteemidesse) ja viiteid tehes denotaatsamasusena (on sünonüümid, sest arst on tegelikult sama).

Ei ole ju kujuteldav alternatiivne seletus, et põhjus ongi tähttähele vastendamine, üldse mõtlemata ei denotaatidele ega designaatidele. Või siiski? Igal juhul tundub sellise vastendamise soov olevat levinud laiemalt kui ühe sõnastiku autorite hulgas ja võiks sellisena ehk olla huvitav uurimisobjekt iseeneses: kui levinud selline seisukoht tegelikult on, miks inimesed niimoodi arvavad ja mida sellest keele kohta järeldada võiks? Sõnastikukoostamise tehnoloogia seisukohalt aga saab teema üldistada igasugusele osasünonüümiale olenemata selle põhjusest, olgu selleks siis denotaatsamane mõttelahksus ja selle ainealane relevantus (Saari 1980: 665-666), termini häälikulise koostise ületähtsustamine, ala terminisüsteemi loomulik ebasüsteemsus ja muutlikkus, soov katta sõnastikuga mitu omavahel veidi erineva terminikasutusega naaberala vms.

Lühidalt

- Ilmunud sõnastikes esineb ohtralt tarbetuid sisemisi vastuolusid:
 - viited ei tööta,
 - sünonüümide kohta saab vastuolulist infot,
 - sarnased mõisted on esitatud erinevalt.
- Neid on lihtne vältida järgmistes peatükkides kirjeldatud meetodite abil.

Küsimused

25. Miks on ootuspärane, et sõnastikukoostajad soovivad sünonüümikandidaatide kohta sõnastikku kirjutada, et need üheaegselt on ja ei ole sünonüümid?

26. Miks vähendab sõnastiku usaldusvärsust ka selline vastuolu, mille põhjus on ka lugeja jaoks ilmselge ja mille lugeja oskab mõttes isegi ära parandada?

27. Kui selgub, et sõnastikku ei saa usaldada, kas siis sellest tegelikult on midagi halba? Kas sõnastik üldse peab usaldusväärne olema?

Lugemist

- Viimasel ajal ilmunud eesti keelt sisaldavate oskussõnastike loend koos arvustustega, mida igaüks saab täiendada, on Vikipeedias aadressil et.wikipedia.org/wiki/Kasutaja:Bioneer1/Oskuss%C3%B5nastikud_valdkonni.

Ühtluse parandamise meetodeid

15.1 Hoolikusel põhinevad meetodid

Toimetamine

Traditsiooniline meetod eelmises peatükis kirjeldatud sisevastuolude vältimiseks on hoolikas toimetamine. Vastuolude hulka see kindlasti vähendab. Paraku näitab sõnastikuprojektide kogemus ja ilmunud sõnastike reaalsus, et vigade täielik vältimine ei õnnestu isegi kõige kogenumatel ja põhjalikumatel toimetajatel. Tekib kiusatus järeldada, et sõnastiku vigade vältimine toimetamise teel ületabki inimvõimete piire. Märksõnadevaheliste vastuolude tulemuslikuks toimetamiseks peaks toimetaja üksikasjalikult peast mäletama kogu sõnastikku – see ülesanne aga tundub tõepoolest oma mahukuse ja mehaanilisusega olevat jõukohane pigem masinatele kui lihtsurelikele inimestele.

Sõnastikusüsteemides võidakse kasutada vähemalt järgmisi ühtsuse tagamise vahendeid.

Viidetööriistad

Olenemata andmebaasi struktuurist võib baasisüsteemil olla mingi vahend viidete lisamise hõlbustamiseks ja/või käsitsi lisatud viidete kontrollimiseks. Viidete kehtivust on tarvis tagada kolmes olukorras, ja eri baasisüsteemidel on siin erinevad võimed.

- Viite lisamisel on tarvis kontrollida, et viidatav oleks olemas ja õiges tähenduses. Kuna sõnapõhises baasis võib sõnal olla mitu tähendust, siis tuleb kuidagi korraldada nii, et viide saaks õigele

neist. Tavaliselt ei ole pääsu sellest, et viidet lisavale koostajale näidata kogu või peaaegu kogu sihtartiklit, et ta saaks teadlikult valida. Lisaks võiks koostajal olla võimalus viidatav kohe ka baasi lisada, kui seda seal varem ei ole.

- Viidatava kustutamisel on tarvis kustutada talle viitavad viited, võibolla selleks ka koostaja nõusolekut küsides. Näiteks võib koostaja loobuda viidatava artikli kustutamisest, kui saab teada selle sissetulevatest viidetest.
- Viidatava muutmisel on tarvis koostajalt üle küsida, kas viited endiselt kehtivad. Võib ju viidatav muutuda sellisel viisil, et viide pole enam asjakohane. Samuti võib muutuda viidatav märksõna ise, näiteks näpuvea parandamisel või koostaja eelistuse muutumisel – sel juhul tuleb muuta ka viidet.

Duplikaadikontroll

Lihtne ja levinud funktsioon on sõna sisestamise puhul tehtav kontroll, ega samakujulist sõna juba varem baasis pole. Kui on, ja kui süsteem seda koostajale ütleb, siis saab koostaja otsustada, kas lisatav on ehtne homonüüm või tarbetu duplikaat, ehk kas lisatav info läheb olemasoleva artikli täienduseks või siiski uueks omaette artikliks. Veidi võimekam duplikaadikontroll võiks otsida ka osalisi kokkulangevusi, hoiatades näiteks kui koostaja lisab *võibolla*, aga *võib-olla* on varem baasis olemas, või kui ta lisab *elund*, aga baasis on olemas märksõna *organ* selgitusega „elund”. Samuti peaks duplikaadikontroll rakenduma märksõnade muutmisel, et ega muutmise tulemus ei lange kokku mõne teise märksõnaga.

15.2 Lähemissuunal põhinevad meetodid

Viidetööriistad ja duplikaadikontroll vaatavad sõnastiku pindmist kihti, otsides formaalseid vastuolusid valmis materjalist. Selle õpiku üldisest sisu-vormi eristusest lähtudes aga tahaks tegelikult sisulisemat lahendust, mis vastuolud algusest peale ära hoiaks, mitte ei aitaks neid tagantjärele siluda. Terminoloogiale omane mõisteline ehk mõistepõhine ehk onomasioloogiline lähenemine sisu ja vormi omavahelisele seosele ongi üks niisugune lahendus. Kui leksikograafias on harjumuspärane rääkida sõnade tähendustest, siis terminoloogias

mõistete nimetustest. Mis mõttes mõisteline võiks üks sõnastik siis olla?

Mõiste ja termini segiajamisel põhinev mõistelisus

Kõigepealt võib sõnastik mõisteline olla üksnes väidetavalt, mitte tegelikult. Nii tundub olevat juhtunud näiteks järgmises eessõnas: „Sõnaraamat on mõistekeskne – mõisteid selgitavad artiklid moodustavad valdava osa selle mahust. [...] Kui artiklis esineb mõiste, mille kohta leidub raamatus eraldi artikkel, siis on see termin väikesuurtähtedes.” See on seda kummalisem, et tegu on ikkagi filosoofia sõnaraamatuga (Meos 2002), mis ise sisaldab märksõna „mõiste. Mõiste on mõte, mis väljendab teatud objekti olulisi tunnuseid. Mõistet tähistab sõna või sõnaühend, kuid puudub üksühene vastavus.” Semasioloogilise keelekontseptsiooni järgi on sõnad oma tähendustest ehk oskuskeele puhul terminid mõistetest praktiliselt eristamatud. Küsitlustulemused (Tavast 2005) näitavadki, et mõistet peab keelenähtuseks tervelt kolmveerand terminoloogiakursusele sattunutest, kuigi enamikul neist on keelealane kõrgharidus. Mõiste on sellise lähenemise puhul sama mis termin; mõisteline sõnastik, mõistepõhine sõnastik või mõistete sõnastik pole aga muud kui termineid sisaldav sõnastik ehk oskussõnastik.

Kui ollakse kuulnud, et oskussõnastikke tuleks koostada mõisteliselt, aga ei olda samas valmis kaalumagi keele primaarsusest loobumist, siis on käepärast väga lihtne lahendus: koostada harjumuspärasel sõnapõhisel viisil, aga nimetada tulemust mõistepõhiseks.

Vormiline mõistelisus

Vormiliselt mõisteline valmissõnastik on järjestatud eriala mõistesüsteemi alusel või esitatud mingis muus temaatilises järjestuses. See kõige lihtsamini tuvastatav variant on hästi teada leksikograafiaski (nt Bergenholtz ja Tarp 1995), kus ainult valmissõnastikest ja mitte nende koostamisest rääkides seda õigustatult ainsaks mõeldavaks mõistelisuseks peetakse. Oma mõju võib avaldada ka keelekeskne maailmapilt, Sõnastik kirjeldab siis muidugi keelt, üksnes mõni sõnastik teeb seda mittetähestikulises järjestuses. Maailma ja selle tajumise keelesõltumatu eksisteerimine ega keele vahendistaatus selle

kirjeldamisel ei tule kõne alla. Eestis viimastel aastatel välja antud sõnastike hulgas leidub vormiliselt mõistelisi paar protsenti.

Kui lisaks valmissõnastikele rääkida ka nende koostamisest, ja eriti kui keel on vahend mingi valdkonna kirjeldamiseks, mitte eesmärk iseeneses, siis tulevad kõne alla veel vähemalt järgmised mõistelisuse liigid.

Süstemaatiline terminitöö

Süstemaatilise terminitöö puhul lähtutakse sõnastiku koostamisel ala mõistesüsteemist (nt Suonuuti 2001, Wright ja Budin 2001). Korpuseajastul ei ole liigne rõhutada, et muidugi algab tänapäeval iga sõnastiku tegemine sõnade otsimisega korpusest. Süstemaatiline töö aga seisneb selles, et esiteks lisatakse terminiloendisse ka vaadeldava valdkonna kõik ülejäänud terminid, mitte ainult need, mis juhtusid kasutadaolevas korpuses esinema, ja teiseks kaardistatakse kõigile nendele terminitele vastavate mõistete omavahelised suhted.

Mõistesuhete kaardistamine põhineb eeldusel, et vaadeldava eriala mõisted saab paigutada mingisse arusaadavasse, enamasti hierarhilisse süsteemi. Hierarhiline peaks mõistesüsteem olema, et aidata kaasa ülevaate omandamisele valdkonnast ja lihtsustada määratluste kirjutamist: lehtede poolt juure poole vaadates saab süsteemist otse välja lugeda sisumääratlused, juure poolt lehtede poole vaadates aga mahumääratlused. Selleks peaks hierarhilise mõistesüsteemi ühel tasemel oleval mõistele täitma järgmisi tingimusi:

- kasutama sama jaotusalust,
- olema vastastikku välistavad,
- olema kollektiivselt ammendavad.

Näiteks inimeste jaotamine jaapanlasteks, jalgratturiteks ja üliõpilasteks ei täida ühtki neist tingimustest, sest jaotusalused on erinevad (rahvus, liikumisviis, abiraha taotlemise põhjus), nad ei ole vastastikku välistavad (nii mõnedki jaapani üliõpilased sõidavad jalgrattaga) ega ammendavad (rulluisutav korea pensionär ei mahu ühtegi nendest kategooriatest).

Seejärel, kui protsess väga lühidalt kokku võtta, kirjutatakse saadud pildi alusel sõnastik. Selliselt saadavas sõnastikus on küll garanteeritud nii valdkonna ühtlane katmine kui ka kogemata tekkinud

sisemiste vastuolude täielik puudumine, aga meetodil on ka kaks suurt praktilist puudust.

- Töömaht kasvab mõistete arvu kasvades eksponentsiaalselt ja muutub ebarealistlikuks juba 1000 mõiste juures, sedagi juhul kui kogenud terminoloogi käsutuses on hästikoolitatud meeskond (Picht ja Draskau 1985: 166).
- Mõistete hierarhiasse paigutamiseks on vaja, et valdkond seda sisuliselt võimaldaks – et oleks sisuliselt ja koolkondlike eriarvamuseta võimalik öelda, mis on mille liik. See tingimus on lõpuni täidetud väga vähestes valdkondades.

Kui mitte arvestada klassifikaatoreid ja eriti hierarhilise struktuuriga valdkondi nagu keemilised ühendid, elusorganismide liigid või sõjaväelised auastmed, on maailmas teada ainult üksikuid juhtumeid (nt Wüster 1968), kus terve mittetriviaalse mahuga sõnastik oleks tehtud süstemaatilisel viisil. Eestis viimastel aastatel välja antud sõnastikest ükski ei jäta muljet, nagu ta võiks olla niimoodi koostatud. Pealegi on süstemaatiline koostamine nii suur töö, et vaevalt selle tegija oleks oma saavutusega vähemalt eessõnaski uhkustamata jätnud.

Süstemaatilise terminitöö harjutus

Proovige teha jupike süstemaatilist terminitööd. Sobivad vahendid on pliiats ja paber, võite ka sõnad sedelitele printida või kirjutada, et neid lihtsam ümber paigutada oleks. Kui arvutis rohkem meeldib, võite kasutada mõnd joonistamise vahendit (Visio või analoogid) või mõistekaartide (*mind map*) tegemise vahendeid.

Kõigepealt kogume korpusest vaadeldava valdkonna terminid, mis praeguse harjutuse jaoks on juba tehtud:

tolmuimeja, pealtlaetav pesumasin, sügavkülmik, pump, triikraud, absorptsioonkülmik, automaatpesumasin, külmik, pesumasin, eestlaetav pesumasin, kompressioonkülmik, kahekambriine külmik, mikser, nõudepesumasin, aurutriikraud, integreeritav köögitehnika, toitejuhe, toitelukili, pesuvahendi dosaator, klaasriiul, metallriiul, pesukuivati, kondenskuivati, korpus, külmutuskapp, külmkapp

Seejärel proovime moodustada nendele terminitele vastavatest mõistetest hierarhilise mõistesüsteemi. Paigutage neid sõnu sisaldavad sedelid kuidagi niimoodi omavahel seostesse, et see aitaks kaasa

lõppeesmärgile, mis on parema (ühtlasema, katvama) sõnastiku tegemine. Vajadusel vaadake meeldetuletuseks peatükki „Mõiste- ja tähenduseseosed”.

Kui reaalses elus on selle tegevuse mõte parema sõnastiku saamine, siis praeguse harjutuse mõte on võimalike probleemide nägemine. Et saaksite neid näha, siis mõned täpsustused:

- Ühtki sõna ei tohi ära kaotada.
- Sõnu tohib lisada; ärge nähke vaeva kõige alumisele hierarhiatasemele lisamisega, küll aga võib teil tarvis minna lisamist vahepealsetele tasemetele, kui mingi kategooria on puudu, kuhu alumisi sooviksite paigutada.
- Rõhutame, et hierarhia koostamine ise ei ole tegelikult eesmärk, vaid eesmärk on parem sõnastik; hoidke seda meeles mõistete paigutamise raskustega kohtudes.

Mõned lisaselgitused selles näitematerjalis olevate mõistete sisu kohta. Neid asju on seni küsitud; olgu märgitud et mõned neist küsimustest ja järelikult ka vastustest ei ole tegelikult mõistesüsteemi ehitamise seisukohalt olulised.

- Integreeritav köögitehnika on köögitehnika, mis on mõeldud mööblisse sisse ehitamiseks. Nt külmikuid on olemas nii integreeritavaid kui ka eraldiseisvaid. Integreeritavat miksrüt ei ole veel nähtud.
- Kompressioonkülmik teeb külma nii, et surub külmutusagendi kokku ja paisudes see jahtub; absorptsioonkülmik saavutab sama tulemuse katalüsaatori abil. Pump on mõlemal olemas.
- Kahekambriine külmik on see levinud külmikuliik, kus on kaks ust, ühe taga +5 ja teise taga -18 kraadi.
- Nii kahekambriine kui ka sügavkülmik võib kasutada ükskõik kumba ülalmainitud tehnoloogiast.
- Kondenskuivati on pesukuivati, mis veeldab pesust saadud niiskuse ja saadab kanalisatsiooni.
- Ekspertide arvamused lahknevad küsimuses, kas triikraua peal olev ratas ja miksrü peal olev viie asendiga nupp kuuluvad toitelülitite hulka või mitte.
- Integreeritaval tehnikal ei ole korpust.

Päris terminitöös järgneb nüüd tulemuse kandmine andmebaasi.

Mõtteviisiline mõistelisus

Võib kujutleda ka nõrgemat mõistelisuse varianti, kus mõisteline on ainult koostaja mõtteviis: ta küll ei pea süstemaatilist terminitööd nimetatud praktilistel põhjustel võimalikuks, aga eelistaks tegelda siiski oma erialaga, mitte filoloogiaga, ja kirjeldada eriala mõistesüsteemi keele abil, mitte vastupidi. Leksikograafial, mis on pahatilti ainus inimesele teadaolev sõnastike koostamist käsitlev distsipliin, ei ole sellise eelistuse jaoks meetodeid pakkuda ja nende asemel pakutavad, koostaja valitud otstarbeks sobimatud sõnapõhised meetodid ongi üsna tõenäoliselt üks praeguse vastuoluderohke sõnastikutoodangu põhjusi. Sellise eelistusega koostajatel oleks eriti abi tõdemusest, et leidub ka teistsuguseid koostamismeetodeid.

Tehniline mõistelisus

Tehniliselt mõistelise koostamise korral on sõnastiku aluseks olevas andmebaasis üks kirje iga mõiste, mitte iga lähtekeele sõna kohta, st sünonüümid on ühes kirjes ja nii homonüümid kui ka polüseemid eraldi kirjetes.

Selline andmebaas, mille näidiseid allpool ka kirjeldame, sisaldab infot mõistete ja nende tähistamise viiside kohta (onomasioloogia), mis ei ole harjumuspärane ei sõnastiku kasutajate ega ka paljude koostajate jaoks – harjunud ollakse nii sõnastikust lugema kui ka sinna kirjutama infot sõnade ja nende tähenduste kohta (semasioloogia).

Kasutajate puhul ongi see loomulik ja peaaegu vältimatu, kuna tähestik on tõhusaim teadaolev meetod sõnastikus navigeerimiseks; mõistesüsteemi järgi esitatud sõnastiku töökindlus põhineks kahtlase võitu eeldusel, et koostaja ja kasutaja arvamused mõistesüsteemi struktuuri kohta langevad vähemalt umbeski kokku. Kasutajatele tuleb sõnastik seetõttu esitada semasioloogilisel kujul.

Küll aga pole mingit ratsionaalset põhjust sedasama harjumust järgida koostamisel, kui ainult väikese mõtteviisimuutusega ja täiesti ilma lisatööta on onomasioloogia abil võimalik saavutada märgatavalt paremaid tulemusi. Kui onomasioloogiline ehk tehniliselt mõisteline baas on valmis, siis saab selle täisautomaatselt teisendada täpselt niisuguseks sõnastikuks nagu parajasti vaja. Kui hiljem on vaja teistsugust, näiteks vastupidise keelesuunaga sõnastikku, siis saab ka

selle üksnes teisendusmehhanismi parameetrite pisimuutuse teel, ja uue sõnastiku kvaliteet on ikka täpselt samasugune kui algsel baasil ja esimesena valminud sõnastikul. Ainus tundemärk, mille järgi kasutaja (või ka arvustaja) sellisel juhul näeb koostamisprotsessi mõistelisust, on lihtsate sisemiste vastuolude puudumine.

Tehniline mõistelisus tagab ainuüksi oma mõistepõhise baasistruktuuriga mõnede vastuoluliikide puudumise materjalis. Üldmainitud kontrollimehhanismidega saab sõnastikukoostamise tarkvara koostajat sisestamise ajal täiendavalt aidata. Mõistelise terminibaasi mõte on, et iga mõiste oleks esitatud ühe kirjega, mis loetleb kõik seda tähistavad terminid. Teadmatusest või tähelepanematuses on aga koostajal täiesti võimalik sisestada ühe mõiste kohta mitu dubleerivat kirjet. Kui nende kirjete sisu on täiesti erinev, siis ei ole midagi teha, sest keeletehnoloogia praegune tase ei võimalda usaldusväärselt tuvastada erinevalt sõnastatud tekstide sisulist kokkulangevust. Mingite formaalsete kokkupuutepunktide leidmisel saab aga koostamisprogramm koostajat hoiatada. Mitmekeelse sõnastiku puhul võiks kontroll töötada kõigi sõnastiku keelte peal, st hoiatada alati, kui ükskõik millise keele termin langeb kokku tolles keeles varem baasis olnud terminiga.

Tabelis 15.1 on käsitletud meetodite ülevaade. Terminibaasi andmestruktuurist ja tulemuste esitamisest räägime järgmises peatükis.

Tabel 15.1. Ühtluse parandamise meetodite mõju: ● tagab korrektsuse, ● võib aidata, ○ mõju pole.

		Süste- maatiline terminitöö	Tehniline mõiste- lus	Viite- tööriistad	Dupli- kaadi- kontroll
Viited	Viidatavat pole	●	●	●	○
	Viidatav teistsugune	●	●	●	○
	Viidete ahel	●	●	○	○
Süno- nüümid	Erinev info, viiteid on	●	●	○	○
	Sama info, viiteid pole	●	○	○	● ¹
	Erinev info, viiteid pole	●	○	○	○
Ebajärjekindlused		●	○	○	○
Osasünonüümide eristamatus		●	● ²	○	○

¹ Märksõnade täpse kokkulangemise välistab, muid kokkulangevusi mitte.

² Töötab, kui baasis on vahendid denotaat- ja designaatsamasuse eristamiseks.

Lühidalt

Sõnastiku maksimaalse kvaliteedi saavutamiseks koostaja mõistliku jõupingutusega võiks proovida järgmist lahenduste komplekti.

- Tehniliselt mõisteline koostamine: sõnastiku aluseks on mõistepõhine terminibaas, mis kasutajale esitamiseks teisendatakse automaatselt sõnapõhiseks ja järjestatakse tähestikuliselt. Sünonüümide asumine koostamise ajal ühes kirjes garanteerib nende ühtlase esituse ja nendevaheliste viidete kehtimise.
- Probleemsetes kohtades (mitu lähedast mõistet, mille omavahelised suhted pole koostajale esmapilgul selged) süstemaatiline terminitöö: enne terminite sisestamist baasi joonistatakse üles vastav väike osa mõistesüsteemist, et mõistesuhted selgeks mõelda ja seeläbi tagada terminite ühtlane esitus.
- Duplikaadikontroll: termini lisamisel või muutmisel kõigi väljade sisu kontrolliv funktsioon, mis aitab vältida kogemata mitme kirje sisestamist sama mõiste kohta.
- Viidetööriistad: mõistetevaheliste viidete (st muude peale sõnapõhiseks teisenduse käigus automaatselt tekkivate sünonüümi viidete) tegemiseks võib olenevalt kasutatavast andmebaasitehnoloogiast olla tarvis täiendavaid vahendeid viidete kehtivuse tagamiseks nii viite lisamisel ja muutmisel kui ka viidatava kirje muutmisel või kustutamisel.
- Osasünonüümidega toimetulek: kui seada latt päris kõrgele ja soovida adekvaatselt esitada mitut omavahel ristuvat mõistesüsteemi ehk teha vahet sünonüümide denotaat- ja designaatsamasuse vahel, siis peaks baasi andmestruktuur suutma lisaks terminitele ja mõistetele esitada infot eri mõistesüsteemidest pärinevate mõistete kokkukuulumise kohta.

Küsimused

28. Kui head sõnastikku koostada ei jaks, siis kumb on vähem halb, kas koostada vastuoluline sõnastik või jätta sõnastik koostamata?

29. Kui eelmisele küsimusele vastates valisite vastuolulise sõnastiku koostamise, siis kuhu tõmbaksite piiri, millist liiki vastuolusid soovite oma sõnastikus taluda ja milliseid mitte?

30. Oletame, et peate korda tegema sõnapõhiselt koostatud sõnastiku, kus vähemalt osa sünonüüme on vastuoluliselt esitatud. Mida teeksite, et võimalikult kerge vaevaga üles leida võimalikult paljud sünonüümvastuolud?

31. Proovige läbi teha süstemaatilise terminitöö peatükis kirjeldatud harjutus. Omal nahal proovimine annab väga head infot selles töös ettetulevate raskuste kohta.

Lugemist

- Hea käsiraamat terminoloogia praktiliste aspektide kohta on Wright ja Budin 2001.
- Väga korralikult tehtud sõnastike (st kohati süstemaatilise terminitöö) näidiseid leiab Sanastokeskus TSK veebist (www.tsk.fi).

Tehniline mõistelisus

Eelmises peatükis käsitletud vastuolude vältimise meetoditest üks lihtsamini realiseeritavaid on tehniline mõistelisus – seda muidugi eeldusel, et kogu siinse õpiku keskseks teemaks olev mõistete primaarsus sõnade suhtes tundub usutav. Algav peatükk kirjeldab tehnilist mõistelisust praktilisemalt: missugune ikkagi tuleks teha baasi andmestruktuur, et ta mõistepõhine oleks, ja kuidas saadud tulemusi pärast lugejale esitada.

Nagu kogu see raamat, on ka käesolev peatükk suunatud praegustele ja tulevastele keeleala inimestele. Kuigi programmeerimisoskus kulub tänapäeval väga marjaks ära ja soovitame vähimagi võimaluse korral seda õppida, ei ole selle õpetamine siin ei realistlik ega meie eesmärkide hulgas. Me ei looda, et selle peatüki lugemise ja terminoloogiakursuse vastava kodutöö tegemise järel varasema programmeerimiskogemusega inimene ise kogu terminibaasisüsteemi ehitamisega hakkama saaks. Küll aga võiks siinsest käsitlusest ehk veidi abi olla järgmiste ülesannete juures.

- Terminibaasisüsteemi valimine. Paljud turul pakutavad süsteemid on fundamentaalselt kõlbmatud; kuidas häid ära tunda?
- Valmis süsteemi kohandamine. Keerukamatel süsteemidel on hulgaliselt võimalusi; milliseid neist valida?
- Arendajaga suhtlemine. Kui otsustate oma terminibaasisüsteemi päris nullist arendada (mis pole üldse haruldane) või tellite arendajalt olemasoleva süsteemi kohandamist, siis milline ülesanne arendajale püstitada?

16.1 Andmestruktuur

Kõigepealt veidi andmebaasinduse termineid, üsna lühidalt ja lihtsustatult. Baas koosneb kirjetest, mis omakorda jagunevad andmeelementideks ehk väljadeks, milles asuvad andmed. Kirjed võivad omavahel seotud olla seoste ehk relatsioonide abil. Ja võimalikest seoseliikidest huvitavad meid praegu järgmised:

- Üks-mitmele-seos ($1:n$). Ühes riigis saab olla üks või mitu linna. Üks linn ei saa asuda korraga mitmes riigis.
- Mitu-mitmele-seos ($n:m$). Ühes riigis võidakse kõnelda üht või mitut keelt. Ka üht keelt võidakse kõnelda ühes või mitmes riigis.

Seoseliike on muidugi veel, mh võib neid eristada lubatavate väärtuste hulga järgi (riigil on üks kuningas või ei ole ühtegi, riigil on täpselt üks pealinn, riigil on rohkem kui üks kodanik), mis kõik tegelikult ka sõnastikes kasutust leiavad, aga põhimõttelisest struktuurist rääkides ei ole nad esialgu olulised.

Lisaks oleks hea täita andmebaasinduse rusikareegleid:

- ühele väljale ei kirjutata mitut andmeelementi ega mitut eri sorti andmeelemente,
- üht andmeelementi ei kirjutata mitmesse kohta.

Esimene neist tagab andmete leitavuse: kui eesnimi on alati eesnimeväljal ja perekonnanimi perekonnanimeväljal, siis on neid sealt lihtne lugeda. Kui nimeväljal on mõnikord eesnimi, mõnikord perekonnanimi ja mõnikord mõlemad, siis on üsna võimatu näiteks järjestada inimesi perekonnanimede tähestikjärjestusse, kui seda peaks vaja olema. Sõnastikuandmete leidmisega samamoodi. Teine, andmete dubleerimise keeld ei tule mitte salvestusruumi vähesusest nagu vanasti, vaid pigem inimliku eksituse võimalusest andmete hilisemal muutmisel ja kustutamisel. Kui sama info on kirjas mitmes kohas, ja ühes kohas ei ole viidet teis(t)ele, siis on praktikas väga lihtne viia muutus sisse ainult ühte neist, tekitades täiesti tarbetu ebahühtluse.

Sõna- ja mõistepõhised struktuurid

Tehnilise mõistelisuse idee on selles, et terminibaasi koostamise ajal dokumenteeritakse baasis mõisted ja nende terminid, ehk andme-

struktuuris vastab ühele mõistele üks kuni mitu terminit (mitte ühele sõnale üks kuni mitu tähendust nagu sõnastikus).

Kohe alguses tasub tähele panna, et intuiivselt tundub sõnade ja mõistete vahel tegelikult olevat mitu-mitmele seos. Ühel mõistel võib olla mitu tähistajat (sünonüümia) ja üks sõna võib tähistada mitut mõistet (polüseemia või homonüümia). Sisulise mitu-mitmele seose esitamiseks üks-mitmele seoste abil on kaks võimalust:

- Kasutada veidi keerukamaid tehnilisi lahendusi, mis mõnel platvormil võivad olemas olla, nt tsüklilisi graafe või vahetabeleid.
- Korrata seose mitme-poleel olevaid andmeid.

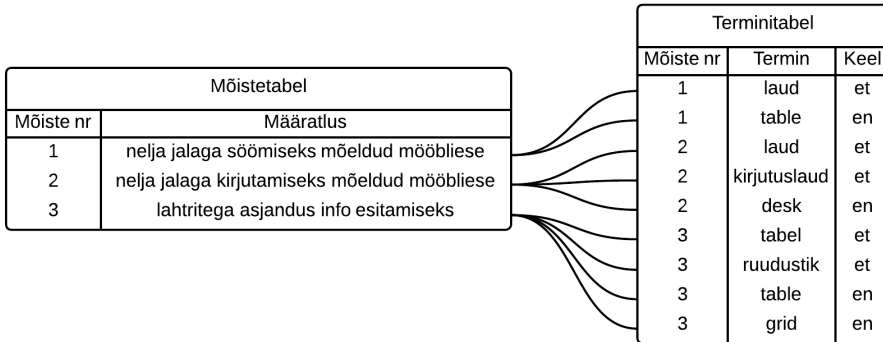
Nagu öeldud, ei ole andmete kordamine baasis tegelikult ilus. Põhinevad ju kõik sõnastike sisevastuolude peatükis kirjeldatud vead sellel, et sõnastiku üht sõna mitmele tähendusele vastendav andmestruktuur tingib sünonüümidel kogu artikli sisu kordamise, mis on üsna veaohklik käsitöö. Ka ideoloogiliselt on kogu artikli kordamine kahtlane, kuna implitseerib, et need sünonüümid tegelikult siiski ei ole sünonüümid.

Terminibaasis on seose suund vastupidine ja korrata tuleb termineid. Ideoloogiliselt tähendab see seisukohta, et need samakujulised sõnad siiski ei ole üks ja seesama sõna, mis ongi terminoloogias üsna levinud seisukoht – kuna vahetegemine polüseemide ja homonüümide vahel ei ole tänapäeva keele seisukohalt huvitav, siis käsitletakse samakujulisi eritähenduslikke sõnu alati homonüümidenä. *Laud 1* ja *laud 2* on kaks eri sõna eri tähendustega, mitte üks mitmetähenduslik sõna. Ka inimliku eksituse seisukohalt on terminit korrata palju ohutum kui ülejäänud artiklit, kuna ta on lühem ja varieerub vähem.

Andmebaasitehnoloogia valik

Seoste konkreetne teostusviis oleneb valitud andmebaasitehnoloogiast. Traditsiooniliselt levinuimas relatsioonilises andmebaasis on eri liiki andmed eri tabelites ja omavahel seotud võtmeveergude abil. Veidi lihtsustatuna seisneb meetod ühe mõiste ja mitme seda tähistava termini esitamiseks selles, et mõistetel on numbrid, ja iga termini juures näidatakse temaga tähistatava mõiste number (joonis 16.1).

Relatsioonilise andmebaasi tegemiseks on olemas lugematu hulk eritasemelisi tööriistu, ja midagi samal põhimõttel töötavat saab

Joonis 16.1. Relatsioonilise andmebaasi lihtsustatud näide. Mõistetabelis on mõiste kohta käivad andmed (siin ainult määratlus), terminitabelis termini kohta käivad andmed (siin ainult termini väliskuju ise ja keelekoode). Tabelid on omavahel seotud mõistenumbriga kaudu.

ehitada ka tabelarvutussüsteemiga (mis on sageli üks esimesi tööriistu, mis inimestel sõnastikku plaanima hakates pähe tuleb).

Veidi uuem ja just sõnastikusüsteemides levinum on XML-tehnoloogia. XML-fail on tegelikult tekstifail, kus on kõigepealt noolsulgude vahel näidatud algava andmevälja nimi, siis tuleb välja sisu ja siis jälle noolsulgudes ja kaldkriipsuga väljanimi, mis lõpetab selle välja (näide joonisel 16.2; kõigis näidetes on sama materjal). Süsteemi mõte seisneb selles, et andmeelemendid tohivad üksteises sisalduda, ja ühe mõiste ja mitme seda esitava termini esitamiseks tuleb ühe mõiste-elementi sisse paigutada mitu termini-elementi.

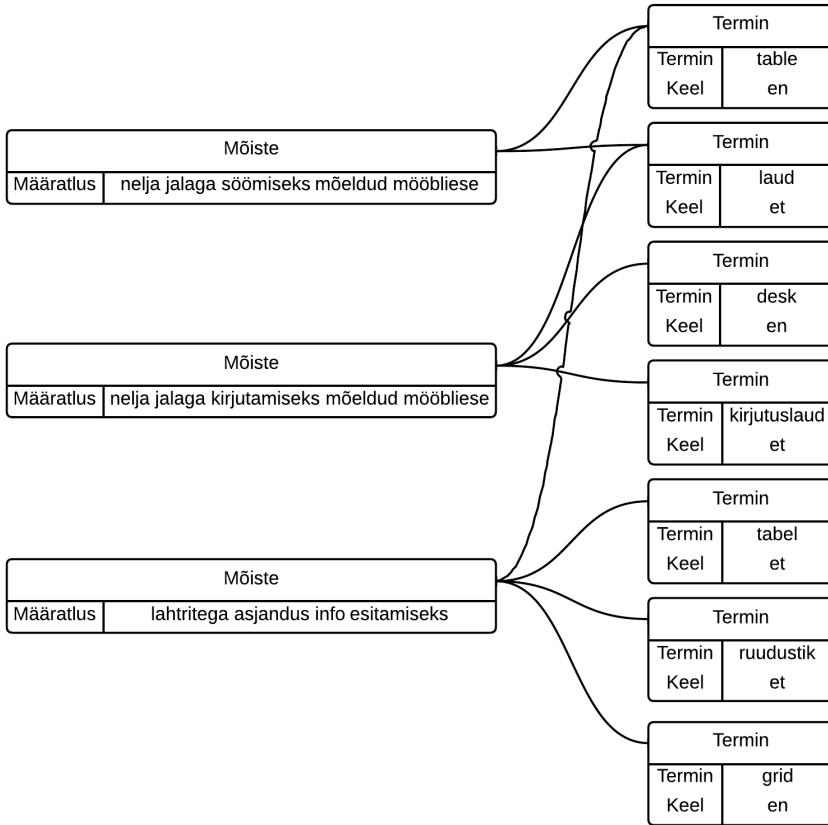
Ka XML-andmebaasi tegemiseks on olemas rohkesti üldotstarbelisi tööriistu. Lisaks salvestavad pea kõik arvessetulevad valmis terminibaasisüsteemid (vt loetelu allpool) oma andmeid XML-kujul ja paljud neist lubavad kasutajal ka baasi struktuuri oma vajadustele kohandada. Kuid XML-i saab põhimõtteliselt kirjutada ka lihtsalt tekstiredaktoriga (mis on teine sageli esimeste hulgas pähetulev tööriist sõnastiku tegemiseks).

Üsna vähe on nii andmebaasides üldse kui ka konkreetselt terminibaasides kasutatud graafstruktuure, kuigi sisuliselt tunduvad just need

```
<moiste>
  <keel id="et">
    <def>nelja jalaga söömiseks mõeldud mööbliese</def>
    <termin>laud</termin>
  </keel>
  <keel id="en">
    <termin>table</termin>
  </keel>
</moiste>
<moiste>
  <keel id="et">
    <def>lahtritega asjandus info esitamiseks</def>
    <termin>tabel</termin>
    <termin>ruudustik</termin>
  </keel>
  <keel id="en">
    <termin>table</termin>
    <termin>grid</termin>
  </keel>
</moiste>
<moiste>
  <keel id="et">
    <def>nelja jalaga kirjutamiseks mõeldud mööbliese</def>
    <termin>laud</termin>
    <termin>kirjutuslaud</termin>
  </keel>
  <keel id="en">
    <termin>desk</termin>
  </keel>
</moiste>
```

Joonis 16.2. XML-andmebaasi lihtsustatud näide. Mõisteplokk sisaldab keeleplokki kummagi keele jaoks, need omakorda määratlusi ja termineid.

kõige rohkem sarnanevat praeguste teadmistega inimese mentaalse leksikoni tegelikust organiseeritusest. Graaf koosneb tippudest ja servadest, ja mõlemaid võib olla üht või mitut sorti. Levinud on küll graafi (või selle erijuhtu – hierarhia) kasutamine seoste näitamiseks kas mõistete vahel (nagu süstemaatilises terminitöös), sõnade vahel, või ka mõlemat samas baasis, kuigi eraldi võetuna (nt visualthesaurus.com). Üsna uurimata aga on sõnastiku ja/või terminibaasi salvestamine

Joonis 16.3. Mitu-mitmele seosega graafiandmebaasi lihtsustatud näide. Oma tipud on nii terminitel kui ka mõistetel ning servad nende vahel esitavad tähistamist.

graafina, kus tipud esitaksid mõisteid ja termineid ning servad tähistamise seost termini ja mõiste vahel (joonis 16.3). Graafi üks eelis võrreldes eelmainitud tehnoloogiatega oleks mitu-mitmele-seoste esitamise lihtsus: üks mõiste-tipp võib tähistamise-servade kaudu olla seotud mitme termini-tipuga ja vastupidi.

16.2 Terminibaasi esitus sõnastikuna

Terminibaasi teisendamine sõnastikuks

Olenemata valikust paber- ja e-sõnastiku vahel oleks andmeid mõtet sõnastikus esitada viisil, mis lugeja ootustele kõige paremini vastab. Lugejad on aga harjunud semasioloogiaga, ehk alustavad sõnadest ja otsivad nende tähendusi. Kui terminibaas on vastassuunaline, rääkides mõistetest ja nende nimetustest, siis tuleks ta enne lugejale näitamist sõnapõhiseks teisendada. Õnneks on see lihtne ja täisautomaatne protsess.

Sõnapõhise sõnastiku saamiseks tuleb selle artikli plaanitud komponendid terminibaasist kokku otsida. Esiteks on mõistete ja terminite info seal eri kohtades. Näiteks märksõna kasutusnäide on tõenäoliselt kirjas sealsamas märksõna juures (samas tabelis, andmemelemendis, graafi tipus vms), aga määratlus vastava mõiste juures. Kõigil kirjeldatud andmebaasiplatvormidel on olemas päringuvahendid, mille abil saab näiteks terminist lähtuvalt kätte sellise mõiste definitsiooni, mida see termin tähistab: tabelis mõistenumbri järgi, XML-is samasse mõistekirjesse kuulumise järgi, graafis nende tippude vahelise serva kaudu. Konkreetset tehnilised lahendused ei ole siinse käsitluse teema, siin on oluline meelde jätta ainult kaks asja: igasugused teisendused on võimalikud, ja terminoloog peab lihtsalt teadma, mida ta tahab.

Teiseks tuleb sõnastiku saamiseks termineid veidi ümber paigutada ja vajadusel viidetege varustada. Mõistepõhises baasis on kõik sünonüümid ehk üht mõistet tähistavad erikujulised terminid ühes mõistekirjes. Sõnastikus peaksid nad jõudma igaüks oma tähestikulisele kohale ja viitama ülejäänud sünonüümidele koostaja valitud viisil. Seni on sõnastikes kasutatud vähemalt järgmisi viitamisviise koos oma eeliste ja puudustega:

- Kõigi sünonüümide juures kogu info, sh teiste sünonüümide loetelu. Eelis on info kiire leidmine olenemata valitud otsingusõnast ja selle info täielikkus. Puudusi muid polegi peale sõnastiku mahu kasvu, see aga oli oluline ainult pabersõnastikes, mis teeb tänapäeval niisuguse infoesituse üsna ülekaalukalt eelistatuks.

(47) elund (ehk organ) – kindla asendi, kuju, ehituse ja ülesannetega osa organismist

organ (ehk elund) – kindla asendi, kuju, ehituse ja ülesannetega osa organismist

- Ühe märksõna (põhitermini) juures kogu info, ülejäänutelt viited sinna. See lahendus, mis pabersõnastike ajal oli oma ruumisäästlikkuse ja kasutuslihtsuse kompromissi tõttu üsna levinud, võimaldab lisaks üsna selgelt väljendada ühe sünonüümi eelistamist teistega võrreldes. Näitest 48 peaks olema üsna intuiitiivselt mõistetav, et koostaja eelistab terminit *elund*.

(48) elund – kindla asendi, kuju, ehituse ja ülesannetega osa organismist

organ – vt elund

- Viiteid pole, muu info on korratud. See on põhimõtteliselt hea lahendus lugemiseks mõeldud sõnastikus. Viidete lisamine on mõistepõhise koostamise korral siiski nii lihtne, et tundub mõttetu jätta sünonüümsuse info lugejale andmata.

(49) elund – kindla asendi, kuju, ehituse ja ülesannetega osa organismist

organ – kindla asendi, kuju, ehituse ja ülesannetega osa organismist

- Sünonüümid viitavad koos osa info kordamisega. Veidi pikemate artiklitega sõnastikus võib tekkida kiusatus otsida kompromissi ainult viitamise ja kogu info kordamise vahel, andes lugejale kõige olulisema kõigi sünonüümide juures ja täisinfo ainult põhitermini juures. See on siiski ohtlik lahendus, kuna olles osalise info kätte saanud, ei lähe lugeja tõenäoliselt enam tervikartiklit vaatama, vaid piirdub pigem oletustega selle kohta. Seda on Alain Rey nimetanud pseudomõistmiseks – lugeja arvab, et on vastuse oma küsimusele kätte saanud, aga tema lühiartikli põhjal tehtud oletus tegelikult siiski erineb täisartiklis kirjasolevast. Eriti käib see (ainult) vastete andmise kohta lühiartiklis. Kui näiteks anda vastena ainult *organ* ilma seletuseta, siis ei saa sõnastiku koostajal mõjutada, kas lugeja loeb sealt välja elundi või endisaegse julgeolekuasutuse.

Eri mõisteid tähistavad samakujulised terminid (polüseemid ja homonüümid) seevastu on terminibaasis eri kirjetes ja nad tuleks sealt samasse tähestikulisse naabruse kokku tuua. Kas sealjuures teha vahet polüseemide ja homonüümide vahel või mitte, on koostaja otsustada.

- Traditsiooniliselt on neid eristatud, pannes polüseemid (üks sõna mitme omavahel seotud tähendusega) ühte sõnastikuartiklisse ja homonüümid (juhuslikult kokkulangeva väliskujuga eritähenduslikud sõnad) eraldi artiklitesse. Viimastele on kombeks lisada ka homonüüminumbrid.

(50) tee I – rajatis sõidukite liiklemiseks
tee II – 1) teepuu lehtede puru, 2) sellest purust valmistatud jook

- Nagu öeldud, on terminoloogias rohkem kombeks seda vahetegevust ignoreerida, eriti kuna tähenduste seotuse väljaselgitamine näitest 50 vähem ilmsetel juhtudel võib nõuda keeleajaloo alaseid eriteadmisi ja olla subjektiivne. Sel juhul saavad kõik samakujulised eritähenduslikud sõnad eraldi artiklid ja homonüüminumbrid.

(51) tee I – rajatis sõidukite liiklemiseks
tee II – teepuu lehtede puru
tee III – sellest purust valmistatud jook

Teisendusmehhanismi plaanides tasub mõelda, kas koostaja soovib homonüümide omavahelist järjestust määrata või mitte. Kui jah, siis peaks juba baasis termini juures olema kirjas kas otse homonüüminumber või midagi muud, millest saab homonüümide omavahelise järjekorra tuletada. Asuvad ju homonüümid terminibaasis laiali, *tee I* on liiklusseaduse rubriigis ja ülejäänud *teed* kokanduse vms omas ja kokku satuvadki nad alles sõnapõhiseks teisendamise ajal. Arvestada tuleb ka homonüümide kustutamise ja ümberpaigutamise võimalusega sõnastiku koostamise käigus, nt kui koostaja otsustab liiklusseadusega siiki mitte tegeleda, siis tuleb *tee II* ja *tee III* numbreid muuta.

Teine koht, kus võiks arvestada võimalike tulevaste muutustega, on selgituste sõnastamine. Praeguses näites muudaks *tee II* ja *tee III* järjekorra vahetamine viimase selgituse kõlbmatuks.

Sõnastiku teisendamine terminibaasiks

Vastupidises suunas teisendamine ei ole automaatne, vaid üsnagi tömahukas käsitöö. Mõistepõhises terminibaasis ei ole lihtsalt võimalik esitada arvamust, et kaks sõna on sünonüümid (või ekvivalendid) ja ei ole ka, mida sõnapõhiselt koostatud sõnastikest tihti leida võib.

Terminibaasi saamiseks tuleb võtta seisukoht kõigis sünonüümia- ja ekvivalentsusküsimustes, mille lahendamine sõnastiku algse koostamise käigus lugejale sai delegeeritud. See aga võib olla suuremgi töö kui algne sõnapõhine koostamine üldse oli.

16.3 Olemasolevaid terminibaasisüsteeme

Pea kõik tarkvaratooted, mille kirjeldus räägib midagi terminoloogiast, on sõnapõhised ja seega kõlbmatud. Siin on loetelu mõistepõhistest (või kohandatava andmestruktuuriga) tööriistadest, mida ehtsa sõnastikuprojekti alustamise korral tasuks kaaluda. Andmed ja aadressid on kontrollitud 28.11.13; kuna elu läheb edasi, siis palun suhtuge kiirelt vananevatesse andmetesse kriitiliselt.

Suur kompromissivajadus terminibaasisüsteemi projekteerimisel on kohandatavuse ja kasutuslihtsuse vahel. Kohandatavust on tarvis, sest sõnastikuprojektide vajadused ja nõuded tarkvarale on väga erinevad ja uue projekti alustamisel ei tasu loota, et õnnestub leida täpselt oma soovidele vastav tööriist. Näiteks Termeki kohandamisvõimalusi on teadlikult piiratud, et mitte uputada kasutajat funktsioonide paljususse, vaid pakkuda talle teoreetiliselt head lahendust, mis üsna paljude, eriti väiksemate projektide vajadused peaks väikeste mõõndustega ära rahuldama.

Teises äärmuses asuvad väga universaalsed ja kohandatavad süsteemid (nt iLex), mille saab küll täpselt oma soovide järgi seada, aga selleks tuleb terminoloogil tõenäoliselt kõigepealt paar uut programmeerimiskeelt ära õppida. See ei ole suur mure, sest need keeled ei ole tegelikult üldse keerulised, pealegi saab vajadusel alati arendust teenusena sisse osta, kasvõi valitud süsteemi arendaja enda käest. Suurem mure on sisuline ja puutub siinsesse õpikusse: kui kõik teed näiteks andmestruktuuri otsustamisel on lahti, siis peab terminoloog sisuliselt väga hästi teadma, mida ta teeb. Kogemus näitab, et üldiselt ei teata, vaid lisaks terminoloogile ja arendajale läheb tarvis ka vahendajat nende vahel, kes oskaks andmestrukture soovitada, umbes nagu käesolevas peatükis kirjeldatud.

Termeki

Algselt termbases.eu nime all arendatud süsteem, mida EKI saab tänu Eesti Keeleressursside Keskusele pakkuda tasuta kõigi eesti keelt sisaldavate terminibaaside tegemiseks.¹

Töötab brauseris, st kliendiplatvormist sõltumatu. Baasi struktuur on mõistepõhine ja kolmetasemeline (mõiste, keel, termin). Taseme piires võimalik andmevälju kohandada.

- ✓ Tasuta (kui baas sisaldab eesti keelt)
- ✓ Mõistepõhine
- ✓ Impordib ja ekspordib standardvorminguid
- ✓ Mitme kasutaja tugi olemas
- ✓ Terminibaasi lihtne avalikustada
- ✗ Ei väljasta küljendust pabersõnastiku jaoks
- ✗ Kasutajaliides pole moodsaim võimalik

Multiterm

Peaaegu standard terminibaasisüsteemide maailmas.² Olemas nii serveril töötav ja brauseri kaudu kasutatav kui ka klientarvutisse installitav versioon, mis samuti oskab serveril oleva baasiga suhelda. Kasutatud näiteks ESTERMi tegemiseks.

- ✓ Kaua turul olnud, asjatundjate tehtud toode
- ✓ Mõistepõhine
- ✓ Kohandatav baasstruktuur
- ✓ Kohandatav küljendusvaade pabersõnastiku tegemiseks
- ✓ Tootjal palju muud keeletarkvara, millega saab Multitermi integreerida
- ✗ Eriti serveriversioon kallivõitu
- ✗ Klient ainult Windowsil

tITerm

Lõuna-Aafrikas sealse keelepajususega toimetulemiseks tehtud tootekomplekti osa.³ Komplektis on eraldi sõnapõhise sõnastiku tööriist

¹<http://term.eki.ee>

²<http://www.sdl.com/products/sdl-multiterm/desktop.html>

³<http://tshwanedje.com/terminology/>

(TschwaneLex) ja mõistepõhise terminibaasi tööriist (tlTerm). Andmeid saab nende vahel üle kanda, sh terminibaasi paberil avaldamise eesmärgil sõnapõhiseks teisendada Lua skriptikeele abil.

- ✓ Baasistruktuur piiranguteta kohandatav (sh sõna- ja mõistepõhised)
- ✓ Arendajal on ka muid kasulikke tooteid
- ✗ Ainult Windows ja Mac

iLex

Sõnastike ja muude struktureeritud dokumentide kirjutamiseks mõeldud süsteem, mida saab kõikvõimalikel viisidel kohandada.⁴ Koosneb moodulitest, millest saab osta ainult endale vajalikud.

- ✓ Baasistruktuur põhimõtteliselt piiranguteta kohandatav, ka mõistepõhiseks
- ✓ Teistest siinmainitutest oluliselt paindlikum ja võimalusterohkem kasutajaliides
- ✓ Ainsana võimaldab korraga ekraanil näha otsingutulemuste loendit ja mitut üheaegselt redigeeritavat sõnastikuartiklit
- ✗ Mõistepõhisena reaalselt üheski projektis kasutatud ei ole
- ✗ Eriti mitme kasutaja versioon keerukas üles seada
- ✗ Kasutaja peab üsna hästi teadma, mida tahab
- ✗ Ainult Windows

EELEX

Eesti Keele Instituudi algselt sõnapõhiste üldkeelesõnastike tegemiseks mõeldud vahend.⁵ Võimaldab ka mõistepõhist baasistruktuuri ja isegi sellest küljendatud pabersõnastikku, aga endiselt mõistepõhisena, st pole teisendust sõnapõhiseks. Üsna keerukas ja võimalusterohke, sisaldab palju lisafunktsioone, mida leksikograafid aastate jooksul soovinud on. Kasutajakontot saab, kui EKIs küsida.

- ✓ Tasuta
- ✓ Baasistruktuur piiranguteta kohandatav, ka mõistepõhiseks
- ✓ Palju profile leksikograafile vajalikke lisavõimalusi

⁴<http://www.emp.dk/>

⁵<http://eelex.eki.ee/>

- ✓ Kohandatav küljendusvaade pabersõnastiku tegemiseks
- ✗ Nõuab kasutajalt üsna tehnilisi teadmisi
- ✗ Kohati veidi aeglasevõitu
- ✗ Kasutajaliides väga keeruline
- ✗ Väike osa funktsionaalsust ainult Internet Exploreriga (st ainult Windowsil)

16.4 Vastuväiteid

Järgnevas loetelus on nii kogenud leksikograafidelt kui ka terminoloogiakursuse kuulajatelt pärinevad sagedasemad vastuväited ja küsimused tehniliselt mõistelise koostamise kohta, ja vastused neile.

Vaja on ikka nii onomasioloogiat kui ka semasioloogiat

Jah, onomasioloogiat ehk mõistepõhisust sõnastike koostamiseks ja semasioloogiat ehk sõnapõhisust nende esitamiseks kasutajale. Praeguses olukorras, kus praktiliselt kõik tähelepanuväärsed sõnastikud Eesti sõnastikuturul on nii koostatud kui ka esitatud semasioloogiliselt, vajab koostamisaegne onomasioloogia eraldi rõhutamist.

Kasutaja otsib sõnastikust sõnade tähendusi, mitte mõistete nimetusi

Nõus. Selleks ongi tarvis tulemus enne avaldamist sõnapõhiseks teisendada. Kasutaja ei pea mõistelisest koostamisest midagi teadma; see jõuab temani üksnes sõnapõhise tulemuse suurema ühtluse kujul.

Keel on keeruline süsteem ja sõnade tähendusi ei saa niimoodi kastidesse panna

Jälle nõus. Iga sõnastik kirjeldab keelereaalsust alati lihtsustatult, muuhulgas piirdudes koostajale teadaoleva infoga ja koostamisaegse seisuga, ning ei suuda isegi selle seisu kõiki nüansse kunagi lõpuni formaliseerida. Onomasioloogia aitab koostajal seda lihtsustamisvajadust teadvustada, ühtlustada lihtsustuse määra sõnastiku ulatuses ja teha läbimõeldud otsuseid iga konkreetse keerukuse paigutamisel valitud sõnastikuvormi. Või, kui töö käigus ilmneb senitundmatuid keerukusi, siis aitab teha valitud sõnastikuvormi samuti vastavalt keerukamaks.

Mõisteline koostamine on liiga töömahukas

Mitte töömahukam kui samasuguse sõnastiku koostamine sõnapõhiselt. Pärast siinkirjeldatud mõtteviisi omandamist ja mõne sobiva töövahendi kasutuselevõttu on mõistelise koostamise rutiintöö maht koguni väiksem, kuna näiteks sünonüümiiviteid pole vaja käsitsi moodustada. Mida vastuväitega ilmselt tegelikult silmas peetakse, on rohkem infot sisaldava sõnastiku koostamise suurem töömaht võrreldes vähem infot sisaldava sõnastiku omaga. Onomasioloogia sunnib koostajat enda jaoks otsustama ja ka kasutajale ütleva, kas kaks sõna on selle sõnastiku täpsuse piires tema arvates sünonüümid või mitte: kui on, siis ühte kirjesse, kui ei ole, siis erinevatesse, viimasel juhul koos tähenduserinevuse eksplitsiitse väljendusega.

Muidugi on lihtsam jätta sõnade sünonüümsus otsustamata ning öelda kasutajale, et nad on sünonüümid ja ei ole ka, nagu võib ülaltoodud näidete sarnaselt leida pea kõigist sõnastikest. Täpselt sama käib vastenduse kohta: väita, et üks sõna on teise vaste ja ei ole ka, on palju lihtsam mingi vähegi selgema vastendusteemalise seisukoha väljamõtlemisest ja avaldamisest.

Kasutajale ei pea kõike üksipulgi ära seletama, vaid võib usaldada tema arusaamis- ja otsustusvõimet

See on huvitav argument, kuna tundub vastupidi kavatselule toetavat just keele vahendistaatust ja koostamise mõtteviisidest seetõttu onomasioloogiat. Loomulikult saab pädev kuulaja aru kõigest arusaadavast, mis talle räägitakse, ka võõravõitu keeles, ka juhul, kui sealjuures kasutatakse mõnd täiesti uut sõna või kõneleja eksib sõnavalikul või läheb mõni sõna kanalimüra tõttu kaduma, ja muidugi ka juhul, kui sõnastikud selle sõna kohta midagi öelda ei oska või ütlevad midagi asjakohatut, nt kirjeldavad selle sõna mõnd muud tähendust. Kui arusaadav saakski olla ainult see, mis on juba kunagi varem arusaadav olnud, kuidas siis saaks põhimõtteliseltki võimalik olla keele ajaline muutumine, sh keele algne tekkimine evolutsiooni käigus ja omandamine indiviidi arengu käigus? Kasutajate varasemast suurem usaldamine tundub olevat praegu üsna laialt aktsepteeritud seisukoht, mida väljendab muuhulgas piiri hägustumine (et mitte öelda kadumine) semantika ja pragmaatika vahelt: keelevahendite ja kasutajate seos

muutub üha olulisemaks. Aga mis on sel juhul sõnastiku koostamise mõte? Sõnastikku, nagu iga muudki teksti, on mõtet kirjutada ainult juhul, kui on selle tekstiga midagi öelda. Selle täiesti mõistliku seisukoha teatamiseks, et autoril puudub sõnatähenduste teemaline arvamus ja ta usaldab sel teemal kasutaja arusaamis- ja otsustusvõimet rohkem kui muid võimalikke allikaid, ei ole ju vaja tervet raamatut välja anda, eriti mitte sõnastikku, mis traditsiooniliselt ju ongi just sõnatähenduste kirjapanemise ja otsimise koht olnud.

Kokkuvõte kolme viimase vastuväite vastuväidetest: sõnastiku koostamisele saab leida teoreetilise põhjenduse ainult juhul, kui selleks oluliselt lihtsustada nii keelefilosoofiat, semantikateooriat (jättes selle pragmaatikaga ühendamata) kui ka konkreetsete sõnade tähendusi ja omavahelisi tähendussuhteid. Siinkirjeldatav onomasioloogia ehk tehniline mõistelisus ongi just sellel otstarbel tehtud teoreetiline lihtsustus, mis aitab koostajal ära teha vajalikke praktilisi lihtsustusotsuseid.

Mul on sõnapõhine sõnastik juba valmis, mis ma nüüd teen?

Soovitame teisendada sõnastiku mõistepõhiseks, tulevased parandused ja täiendused teha ainult selles vormis, ja avaldamiseks teisendada tagasi sõnapõhiseks. Mõistepõhiseks teisendamine eeldab selliste vastuolude kõrvaldamist materjali hulgast, mida mõistepõhises baasis olla ei saa (st kõigi siinkirjeldatud vastuolutüüpide peale vormiliselt täiesti erinevate ja vastastikku mitteviitavate sünonüümide ning mõistetevahelise ebajärjekindluse). See on töömahukas ja mõnel humanitaarsemal erialal võib tunduda lausa võimatu, kuna sealne väljendusviis ongi vastuoluline. Väärrib aga kordamist, et see töömahukas või võimatus ei ole mitte mõistelise baasi omadus, vaid sõnastikukoostamise kui sellise omadus. Head sõnastikku ongi väga raske teha. Tehniliselt mõisteline baas üksnes takistab mõne halva lahenduse sisestamist; ta ei mõtle koostaja eest paremat lahendust välja.

Lühidalt

- Tehnilise mõistelisuse mõte on pöörata terminibaasi andmestruktuur teistpidi:
 - sõnastikus on kombeks kajastada ühe sõna mitut tähendust, terminibaasis ühe mõiste mitut tähistajat,
 - sõnastikus tuleb seetõttu korrata kogu artiklit peale märksõna (sünonüümide puhul), terminibaasis aga üksnes märksõna (homonüümide puhul).
- Kasutajale näitamiseks saab mõistelise terminibaasi teisedada täiesti harjumuspäraseks sõnapõhiseks sõnastikuks, mis algusest peale sõnapõhiselt koostatutest erineb ainult lihtsate sisevastuolude puudumise tõttu.
- Sellist struktuuri saab realiseerida kõigil vähegi levinud andmebaasiplatvormidel.
- Leidub valmistooteid, millest paljud nõuavad üsna palju kohandamist, st leksikograaf peab oma soove hästi teadma.

Küsimused

32. Kui graafiandmebaasis teha tipud ainult sõnade jaoks ja servadega esitada sünonüümia- ja ekvivalentsiseoseid, nagu graafistruktuuriga sõnastikes enamasti tehakse, kus on siis selles baasis mõisted ehk tähendused? Nt kuhu saaks kirjutada definitsiooni või muud mõiste parameetrid?

33. Kuidas saaks täiesti traditsiooniliselt sõnapõhise andmestruktuuriga saavutada samasugust ühtluse tagamist nagu siin?

Lugemist

- Seekordse lugemissoovituse asemel soovitame hankida loetletud valmistoodete prooviversioonid või muul viisil juurdepääsu neile, ja omal käel eri lahendusi katsetada. Näiteks t|Termi prooviversioon ja Termeki on kaks üsna erinevat ja samas katsetamiseks üsna hästi kättesaadavat süsteemi.

Terminisaamisviisid

Seni oleme rääkinud sõnade või terminite kajastamisest sõnastikus või terminibaasis. Põgusalt on mainimist leidnud ka olukord, kus vaatlusaluse mõiste kohta ei ole koostajal teada sellist sihtkeelset terminit, mille ta sooviks kirja panna. Passiivse eesmärgi korral polegi sellest midagi, võib lähtekeelse sõna tähenduse lugejale pikemalt lahti seletada. Kui aga tahta lugejat aidata ka sihtkeelse teksti kirjutamisel, siis on termin vältimatu. Ja kui terminit seni (teada) ei ole, siis pole pääsu tema loomisest. Vaatame, milline on hea termin ja kuidas on eesti keeles kombeks termineid moodustada.

Kuigi aluspõhimõtted on ilmselt universaalsemad, piirdub sõnamoodustuse käsitlus siin ühest küljest eesti keelega ja teisest küljest niisuguste küsimustega, mis terminiarutelude kogemuse järgi kipuvad pidevalt jutuks tulema. Eesti sõnamoodustuse terviklikumaid käsitlusi on nimetatud lugemissoovituste jaotises.

17.1 Termini headus

Millist terminit tahaksime saada? Alates Valter Taulist (1968) on kirja pandud mitmeid termini headuse kriteeriume. Järgnevas loetelus on lühike kokkuvõtte omadustest, mis peaksid ühel heal terminil olema, et ta võimalikult hästi oma eesmärki täidaks.

Ühemõttelisus

Ideaaljuhul peaks terminid olema ühemõttelised, st üks termin peaks alati tähistama ainult üht mõistet ja üks mõiste peaks olema alati

tähistatud ainult ühe terminiga. See ideaal on ebarealistlik ja isegi mittesoovitav järgmistel põhjustel.

- Tähistamist vajavaid mõisteid on oluliselt rohkem kui häälduskõlbulikke (sh mõistliku pikkusega) häälikukombinatsioonid ükskõik millises loomulikus keeles.
- Inimeste eristusvajadused ja -võimed on erinevad, mistõttu juhtub väga harva, et suhtlejad tõesti räägiksid täpselt samast mõistest. Sel juhul põhjustab sama (ainsa) termini kasutamine mõistmise asemel pseudomõistmist.
- Nagu teada kognitiivsest lingvistikast, aitab tähendusülekanne (st sama sõna kasutamine mitme omavahel seotud mõiste tähistamiseks) mõistmisele just kaasa, mitte ei takista seda, nagu ühemõttelisuse pooldajad väidavad.

Samas täiesti ignoreerida ühemõttelisust ka ei saa, vähemalt mitte ühe mõistesüsteemi piires. Oleks ikka üsna keeruline suhelda, kui *roheline* tähistaks lisaks rohelisele värvile ka punast, või kui rohelist värvi tähistaks nii *roheline* kui ka *punane*. Peasi on mitte minna ühemõttelisuse taotlusega liiale, nt mitte keelata nende värvinimede kasutamist ülekantud tähenduses näiteks fooritulede või lausa poliitiliste suundade esindajate tähistamiseks.

Süsteemsus

Oleks ootuspärane, kui sarnaseid mõisteid tähistaksid sarnased sõnad. Niisuguse terminisüsteemi äärmuslik näide on keemia nomenklatuur, kus ühendite nimetamise reeglid on nii täpselt kokku lepitud, et isegi veel leiutamata ühendite jaoks on nimed ette teada. Vähemal määral on sama näha igal pool, alates korduvatest liitsõnakomponentidest kuni asjaoluni, et sageli on keerukamaid mõisteid tähistavad sõnad ka oma vormilt keerukamad.

Süsteemsuse puudusena tuleks mainida mittearvestamist keele loomuliku toimimisega, sh juba mainitud erinevate eristusvajadustega ja kasutussageduse mõjuga. Ainet, mille täiesti ühemõtteline ja süsteemne nimetus on *naatriumkloriid* ja sama ühemõtteline, kuid veidi vähem süsteemne nimetus on *keedusool*, ei ole restoranis kelneriga suheldes vähimatki mõtet tähistada kummagagi neist terminitest. Sobib *sool*, mis keemiku jaoks on lausa otseselt vale.

Senised kriteeriumid, ühemõttelisus ja süsteemsus, on omavahel üsna hästi ühitatavad; edasi läheb huvitavamaks.

Traditsioon

Mõnes mõttes süsteemsuse hulka kuuluvad traditsiooni põhimõtet võiks mainida ka eraldi, sest esineb juhtumeid, kus need kaks on omavahel vastuolus. Mõte on selles, et kui mingit nähtust on varem kuidagimoodi nimetatud, siis oleks mõtet tema samamoodi nimetamist ka jätkata, mitte nimetust muuta. Vastuolu võib tekitada kas traditsioonide paljusus, et nähtust on eri seltskondades varem nimetatud eri moodi, või ka teadlik terminikorrastus, mille käigus senised stiihiliselt kujunenud mittesüsteemsed nimetused üritatakse süsteemsemaks teha.

Ökonoomia

Et termineid kasutataks, peab neid olema võimalik kasutada – hääldada või kirja panna. Kui termin on liiga pikk või sisaldab keelele võõraid häälikukombinatsioone (kasvõi *infrastruktuur*), siis on mõistetat, et inimesed üritavad nende väljaütlemist vältida.

Ökonoomia on eelmise kahe kriteeriumiga vastuolus. Mida süsteemsem ja ühemõttelisem termin, seda pikem ta peab olema. Ja vastupidi: lühikeste hästikõlavate häälikukombinatsioonide arv keeles on üsna piiratud, st nende kasutamine uute mõistete tähistamiseks tekitab vältimatult mitmemõttelisi ja mittesüsteemseid termineid.

Motiveeritus

Termini meelespidamisele ja mõistmisele aitab kaasa, kui sellega tähistatav mõiste paistab termini väliskujust natukenegi läbi. Täielik läbipaistvus on põhimõtteliselt võimatu, kuna isegi pikavõitu termin on alati oluliselt lühem sellega tähistatava nähtuse ammendavast kirjeldusest, kuid osalisele motiveeritusele aitab kaasa seos inimese varasemate teadmistega.

Näiteks püsiühendid on tavaliselt üsna hästi motiveeritud, sest iga nende komponent, kui kasutaja selle tähendust teab, annab mingi vihje ühendi tähenduse mõistmise suunas. Samuti aitab kaasa sarnasus

teiste kasutajale tuntud keeltega (sada aastat tagasi eesti murretega, nüüd pigem inglise keelega).

Tasub rõhutada, et motiveeritus mingil juhul ei taga mõistmist, vaid võib seda üksnes veidi hõlbustada, kui inimesel mõistmiseks vajalikud teadmised niigi olemas on. Kui ei ole, siis on kerge juhtuma ka eksitav motivatsioon, näiteks *tõukefond* tundub asjatundmatu jaoks tähendavat midagi eemaletõukavat. (Et need fondid nimetati *struktuurifondidest* ümber *tõukefondideks* just esimese väidetavalt eksitava motivatsiooni tõttu, illustreerib veelkord asjaolu, et inimeste teadmised ja eelistused on erinevad ehk termini motiveeritus on tegelikult hindaja, mitte tolle termini omadus.)

Sobivus moodustusaluseks

Terminitest on sageli tarvis moodustada liitsõnu ja tuletisi, seega kuulub termini ihaldusväärsete omaduste hulka ka selle võimaldamine. Näiteks sobib paljuvaieldud ja -naeruvääristatud *raal*, mis on selles suhtes üsna ideaalne: kahesilbiline, algab ja lõppeb helilise kaashäälikuga, nimetava ja omastava käände vorm on erinevad. Nii sobib ta üsna hästi liitsõnadesse nii esi- kui ka järelkomponendiks ja kõlab hästi tuletistes. Nimetava ja omastava vormi erinevus lubab vahet teha nimetavalise ja omastavalise liitumise vahel, näiteks *raalitootmine* võiks olla see, kui toodetakse raale, ja *raaltootmine* see, kui raal juhib tootmisprotsessi. Levinum sõna *arvuti* on nimetavas ja omastavas käändes ühesugune, mis sellist vahetegemist ei võimalda.

Puudusi sellel kriteeriumil eriti ei paistagi olevat, peale ilmse piirangu, et sel viisil sobivaid sõnu on lihtsalt vähe.

Prestiiž

Seninimetatud kriteeriumid on küll sageli omavahel vastuolus, aga siiski üsna hästi põhjendatavad. Neist igauhe järgimisel peaks tõepoolest saama paremaid termineid. Siiski leidub juhtumeid, kus inimeste terminieelistus on vastuolus pea kõigi nendega. Markantne näide on mõne aasta tagune majandus- ja sideministeeriumi ümbernimetamine majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumiks. Uus termin on pikem, raskem hääldada, traditsioonilises mõttes vähem motiveeritud ja sellest on raskem moodustada edasisi liitsõnu ja tuletisi. Sellegipoolest

tundus uus termin selle kasutajatele nii palju parem, et nimemuutuse vaev ja kulutused tasusid end ära. Põhjust võiks seostada termini prestiižiga, mille hulka mahub ilmselt nii uue termini sarnasus prestiižse dominantkeele vastava terminiga kui ka vana termini sarnasus teatavat hügieenitoodet märkiva terminiga.

Õppetund sellest nimemuutusest võikski ilmselt olla, et ükskõik kui hea termin ka poleks, kui ta inimestele subjektiivselt ei meeldi, siis pole midagi teha.

Kui oleme kriteeriumid paika saanud, võime hakata otsima neile vastavaid termineid oma mõistete tähistamiseks.

17.2 Tsitaatsõnad

Kõige lihtsam lahendus: tsitaatsõnu tohib kasutada alati ja igasuguseid. Nende kasutamiseks ei ole vaja mingit eraldi luba ja näiteks ÕSist või keelenõuvakast ei ole mõtet otsida heakskiidetud tsitaatsõnade loetelu. Tsitaatsõna on lihtsalt suvaline võõra keele sõna eesti tekstis ja üks võõra keele sõna pole kuidagi parem kui teine.

Iseküsimus on, miks peaks keegi *tahtma* tsitaatsõnu kasutada (väljaspool ilmseid tsiteerimise, keelest rääkimise jms eesmärke). Saaks ju selle asemel luua ka omakeelse termini. Ka sõnastiku koostamisel ei ole tsitaatsõnu sinna vähemalt vasteteks tõenäoliselt mõtet lisada – see poleks muud kui ütlus, et head sihtkeelset terminit pole.

Tsitaatsõnad on kombeks muust tekstist visuaalselt eristada. Levinud eksiarvamuse järgi peavad tsitaatsõnad olema kursiivis – ei pea, kursiiv on kõigest levinuim eristamise meetod ja sobib ka ükskõik milline teine.

17.3 Sõnade ühendamine püsiühendeiks

Uue omakeelse termini loomisel tuleb spontaanselt esimesena pähe püsiühendite moodustamine (kui mitte arvestada parajasti populaarsest dominantkeelest laenamist, millest tuleb juttu allpool). Püsiühend on ühend, mille tähendus erineb tema komponentide tähenduste summast, nt *teise astme kohus*, *induktiivne järeldamine*, *generatiivne grammatika*, *tegelik parameeter*, *tehete järjekord*. Et teada, mis on teise astme kohus, ei piisa teadmisest, mis on teine, mis on aste ja mis on kohus.

Lihtsusest ja produktiivsusest hoolimata ei ole see meetod vältimatult parim, kuna annab tulemuseks üsna pikki termineid ehk on vastuolus ökonoomsuse põhimõttega. Motiveerituse poolest on püsiühendid seevastu parimate hulgas.

17.4 Sõnade liitmine

Järgmisena tekib mõte hakata ühendisse kuuluvaid sõnu kokku kirjutama ehk liitsõnu moodustama. Siin on sobiv koht kummutada üks järjekordne müüt – nimelt kannab kokku-lahkukirjutus eesti keeles tähendust ega kuulu seetõttu ortograafia valdkonda. *Sõnaraamat* ja *sõna raamat* tähistavad eri asju (vastavalt 'teatud liiki raamat' ja 'teatud kuuluvusega raamat') ja nende esinemissagedused on väga erinevad, aga mõlemad on igati võimalikud terminid, mille väliskuju järgi ei ole mingit alust otsustada nende ortograafilisuse üle.

Peamine sõnade liitmise juures ettetulevate lahkvarumuste allikas on täiendosa kääne. Praegu populaarses dominantkeeles sõnade liitmisel genitiivi ei kasutata, mis vähendab selle populaarsust meilgi. Keelte arengu pikas perspektiivis käänded küll kaovad ja tekivad taas üsna loomulikult, aga palju lühema mõjuga terminivalikute juures tasuks vähemalt kaaluda eesti keele senise traditsiooni järgimist.

Nimetavaline liitumine

Nimetavalise liitumise korral on liitsõna täiendosa nimetavas käändes, näiteks *plast+aken*, *ketas+lõikur*, *kuul+laager*, *detektor+vastuvõtja*, *tuletis+väärtpaber*. Sellise liitsõna täiendosa tähistab tavaliselt vahendit, tööpõhimõtet, materjali või koostist, aga tõesti ainult tavaliselt. See on üks neist paljudest kohtadest, kus paistab vastuolu traditsiooni ja süsteemsuse vahel, näiteks on süsteemne ja omal alal ka traditsiooniline ehitustermin *ahiküte*, kuid kinnisvarakuulutustes on täiesti traditsiooniline tähistada sama asja sõnaga *ahjuküte*.

Omastavaline liitumine

Omastavas käändes täiendosa (nt *keldri+aken*, *traadi+lõikur*, *piima+kari*, *lapse+vanker*, *raamatu+riiul*) tähistab tavaliselt kuuluvust, otstarvet või objekti. Traadilõikur on lõikur, mis lõikab traati;

traatlõikur võiks olla näiteks mingi trimmeri sarnane traadi abil lõikav riist. Klaasriiul on tehtud klaasist, klaasiriiul on mõeldud jooginõude hoidmiseks.

Omastavat liitumist mittetundvate dominantkeelte mõjul on selle liitumisviisi kasutus uute terminite moodustamisel vähenenud, näiteks *cable modem* kipub eesti keele spontaanses kasutuses olema pigem *kaabelmodem* kui traditsiooni järgiv *kaablimodem*. Üldisele trendile vastu seista või eriti juba käibele läinud nimetavalise liitumisega termineid muuta on suhteliselt lootusetu, aga uue termini moodustamisel võiks ikkagi korraks mõelda ka omastavalise liitumise võimaluse peale.

Erinevalt mõnest teisest purismi väljendusest on omastavalise liitumise säilitamisel isegi põhjendus olemas. Seni on täiendosa kääne võimaldanud tähendusi diferentseerida, näiteks kaablimodem käib kaabli otsa ja kaabelmodem on kaablist tehtud vms. Küllap käändeopositsiooni kadumisel leitakse sama erinevuse väljendamiseks mingi muu meetod (tuleb ju kasvõi seesama inglise keel väga edukalt käänateta toime), aga kuni pole leitud, kannatab eesti keele väljendusvõime tõepoolest nimetavalise liitumise ülekasutuse tõttu.

Täiendosa arv

Väiksem teema täiendosa käände kõrval on selle arv. Terminivaidlejate hulgas on kuulda olnud müüti, nagu peaks täiendosaga tähistatavate nähtuste paljususe korral see osa kindlasti mitmuses olema, näiteks kuna *newsgroup* sisaldab mitut uudist, siis see peaks olema *uudis-tegrupp*, mitte *uudisegrupp*. Traditsiooniliselt on siiski valdav ainsus (tikutoosis on mitu tikku), kuigi leidub üksikuid erandeid nagu *lastearst* või *toiduainetetööstus*.

Liitsetest deverbaalsubstantiividest verbide moodustamine

Liitsõnade teema lõpuks üks päris spetsiifiline teooria ja praktika vastuolu juhtum: kui võtta verb *krohvima*, tuletada sellest nimisõna *krohvimine* ja sellest omakorda teha liitsõna (liitne deverbaalsubstantiiv) *kuivkrohvimine*, siis on esialgu kõik korras. Korpustes aga leidub ka sellistest omakorda moodustatud verbe nagu *kuivkrohvi-ma*, mille võimalikkust on Henn Saari (1999) pidanud eesti keele

rikkuseks. Terminiarutelude kogemus näitab aga, et niisuguseid verbe (*taustsalvestama*, *automaatarhiivima* vms) võõristatakse, kuna nad on „kabinetivaikuses pastakast välja imetud”. Seega, kui eesmärk on kasutajatele meeldida, tasuks niisugust moodustusviisi tõenäoliselt pigem vältida, ökonoomsema väljenduse huvides aga pigem just rohkem kasutada.

17.5 Sõnatuletus

Liikudes edasi veel lühemate terminite poole, jõuame tuletuseni, mis võrreldes populaarsete võõrkeeltega on eesti terminimoodustuses suhteliselt olulisel kohal. Tuletada saab liidete lisamise teel (*saa+k*, *võistl+us*, *oma+nd*, *ved+ur*, *saad+ik*, *lülit+i*, *haig+la*, *vana+ne+ma*, *uue+nda+ma*, *näpi+sta+ma*, *kava+tse+ma*, *tolmu+ne*, *lap+ik*, *tera+v*, *õhtu+ti*, *viisaka+lt*, *lähe+stikku* jne) kui ka ilma. Ilma liideteta tuletus ehk konversioon (sõnaliigi muutmine) jaguneb otse- ehk nulltuletuseks (nimisõnast verb, *vänt* → *väntama*) ja tagasi- ehk pöördtuletuseks (verbist nimisõna, *ravitsema* → *ravi*), aga nende eristus pakub huvi ainult keeleajaloo seisukohalt, vt täpsemalt Erelt 2007. Siin keskendume jällegi praktikas ettetulnud vaidlusküsimustele.

Liidete produktiivsus

Mõned liited on teistest oluliselt produktiivsemad, näiteks suudavad pädevad kõnelejad suvalisest, ka äsja esimest korda kuulnud verbist spontaanselt moodustada teonimesid (*-mine*) ja tegijanimisid (*-ja*) ning neid ka terminiteks pakkuda.

Üldjuhul on liited vähem produktiivsed, näiteks liidetega *-ti*, *-ur*, *-el*, *-mu*, *-ik*, *-e*, *-is*, *-us*, *-ng*, *-er*, *-le-*, *-ise-* vms uute terminite moodustamine võtab rohkem jõupingutust ja sageli ka rohkem julgust. Mõned liited on lausa mitteproduktiivsed, nt *-ard*.

Mida vähem produktiivne liide, seda kõvemini kuulajad alguses sellega moodustatud uue termini peale naeravad. Ei tasu heituda, sest teatavasti on naer füsioloogiline reaktsioon ootamatusele ja ebakindlusele, uue termini esmakordne kuulmine on aga *alati* uus kogemus. Ajapikku naer vaibub ja lõpuks ei mäleta enam keegi, et teie termin väheproduktiivse liite abil moodustatud või üldse kunagi

moodustatud on (vt just selle mõtte illustreerimiseks valitud näiteid tuletuse-alapeatüki algusest).

Spontaanne kasutus on tugevasti kaldu produktiivsete liidete poole. Eriti torkab see silma vahendite ja protsesside nimetamisel, kus tahetakse piirduda nendesamade *-ja* ja *-mine*-ga, nt *veebilehitseja*, *oksapurustaja*, *salvestamine*. Sellega on kaks probleemi.

Esiteks on *-ja* traditsiooniliselt märkinud tegijaid ja tegija ehk agent on traditsiooniliselt defineeritud kui teadlikult toimiv elusolend ehk sisuliselt inimene. See ei ole väga suur mure, sest leidub kinnistunud erandeid nii üldkeeles (*kruvikeeraja*, *tolmuimeja*, *valvur*, *teener*) kui ka näiteks sõjanduses süstemaatiliselt otse vastupidisena (kuulipilduja on masin ja kuulipildur on inimene). Ka ei peeta agentsuse kategooriat enam nii mustvalgeks kui varem, kuna uuringute põhjal tajuvad inimesed piisavalt keerukaid tehissüsteeme samuti üsna agentsetena, nt ollakse võimelised kasutama nende puhul umbisikulist tegumoodi, mis veel hiljuti grammatika järgi võimalik polnud. Seega, kui mingi masin või programm salvestab faili, ja selle kohta käiv ütlus „faili salvestatakse” kedagi eriti ei häiri, siis ilmselt ei häiri ka vastava komponendi nimetamine *salvestajaks*. Veidi tõsisem näib teine mure, mis on, nagu käändeopositsiooni kaduminegi, seotud keele väljendusvõimega.

Traditsioon ja tähenduste eristamine

Väheproduktiivseid tuletusliiteid on eesti keeles palju, ja see paljusus on seni vähemalt kohati aidanud tähenduserinevusi väljendada, nt teha sõnatasemel vahet karestamisel kui tegevusel ja karestusel kui protsessil või karestil kui masinal ja karestajal kui selle masina operaatoril.

Liidete tähendused ei ole kuigi täpselt välja kujunenud ehk nendeteemaline konventsioon ei ole kuigi ühtlane. Reet Kasiku sõnatuletuse käsitluses (2004) on mõne liite seniste tähenduste loetelu enam kui leheküljepikkune. Lisaks juba mainitud vahenditele-tegevustele võimaldavad näiteks tegusõnaliited tuletiste tähendusel vahet teha muuhulgas tegevuse suunatuse ja sageduse järgi.

- Tegevuse suunatuse järgi
 - kausatiiv (põhjustav): *kergi+ta+ma*, *palju+n+da+ma*
 - refleksiiv (enesekohane): *mööd+u+ma*
 - translatiiv (sihitu seisundimuutus): *tume+ne+ma*

- automatiiv (iseeneslik): *kuul+du+ma*
- Tegevuse sageduse järgi
 - frekventatiiv (sageli korduv): *näit+le+ma*
 - kontinuatiiv (pidev): *vär+ise+ma*
 - momentaan (ühekordne): *kolksa+ta+ma*

Traditsiooni heterogeensusest hoolimata mingid juhtnöörid liidete kasutamiseks uute terminite moodustamisel sealt siiski saab, vähemalt ei tasuks traditsiooniga otse vastuollu minna, kui selleks just mingit erilist põhjust ei ole.

Kaks näidet tähistatava tegevuse sageduse alalt. Veebis ringikola-mist on nimetatud *surfamiseks* ja hiirenupu ühekordset vajutamist *klikkimiseks*. Analoogia põhjal peaks esimene neist terminitest tähistama midagi ühekordset (vrd *kopsama*, *sähvama*) ja teine midagi korduvat (vrd *kopsima*, *sähvima*), aga on just vastupidi. Ehk traditsiooniga kooskõla saavutamiseks peaks need terminid olema vastavalt *surfima* ja *klikkama*. (Tüve valik on eraldi teema, onomatopoeetilise *klikk*-tüve laenamine harjumuspärase *klõpsu* asemele on umbes sama põhjendatud kui oleks *haukumise* asendamine *gaffimisega*.)

Liigsete liidete eemaldamine

Terminite ökonoomsuse seisukohalt tasuks nad teha nii lühikeseks kui ilma ühemõttelisust vähendamata võimalik. Hea koht selleks on vältida mitmekordseid samatähenduslikke või tähenduseta tuletusliiteid. Hästi on tuntud ringiga kiiresti algusse tagasi jõudev tuletuskäik *kohe* (määrsõna) → *kohene* (omadussõna) → *koheselt* (määrsõna), mille leviku põhjust eriti juurtekstides tuleb ilmselt otsida pigem prestiiži kui ökonoomia valdkonnast.

Sagedased ärajätmise kandidaadid on võõrliited *-eeri-* ja *-iseeri-*:

- *aktiviseerima* → *aktiveerima*
- *sorteerima* → *sortima*
- *planeerima* → *plaanima*

Need lühendamised on mõistepõhised ja vajalikud ainult sagedaste sõnade puhul: *plaanima* tähistab ainult 'plaani koostama'; harvemini esinevates purilennunduse ja maastikuarhitektuuri tähendustes on *planeerima* alles lühendamata kujul.

Liidete niisugust ärajätmist on peetud võimalikuks ainult juhul, kui vastav tüvisõna on samas tähenduses kasutusel. Nii ei tohiks *krüpteerima* → *krüptima* ja *sertifitseerima* → *sertima* olla võimalikud, kuna *krüpt* ja *sert* ei ole samades tähendustes levinud. Siin leidub aga lihtne lahendus, kui tahta neid ikkagi lühendada: miski ei sega ei vastavate tüvisõnade ega lõpuks ka lühikujuliste verbide laenamist valmiskujul kasvõi inglise keelest. Eks inimesed otsustavad, kas lühemad vormid lähevad käibele või mitte, ja see selgub alles mõne aja pärast.

Võõrliited omasõnadega

Harvaesinev, kuid erinevate keelesse suhtumise võimaluste paljusust toredasti illustreeriv teema on võõrliidete ühendamise omatüvede külg. Laiast kasutusest on teada ainult üks näide, *arvutiseerima*. Levinud seisukoha järgi on see sõna võimatu, kuna *-eeri* on võõrliide ja võõrliiteid omasõnade taha panna ei saa. Krista Kerge on aga pakkunud tolerantsema (ja empiirilise uurimismeetoditega paremini haakuva) seletuse: selle sõna spontaanne tekkimine ja levik näitab *-eeri*-liite kodunemist.

17.6 Laenamine

Lõpuks jõuame laenamise juurde, millest tänapäeva ühendatud maailmas oleks võinud lausa alustada, kui järjestada terminisaamisviisid nendega tehtud terminite hulga järgi. Laenamine on teise (all)keele sõna kasutuselevõtt oma (all)keeles, mida tsitaatsõna kasutamist eristab mugandamine oma keele ortograafiaga. Hispaania keeles on *macho*, mida võib eesti tekstis kirjutadagi just sellisel kujul hispaania sõnana, aga võib ka laenata kujul *matšo*.

Kuna laenamise juures tekitab metaterminoloogia üllatavalt palju segadust, teeme jupikese sõnastikku:

- tsitaatsõna – teise keele sõna eestikeelses tekstis
- laensõna – laenamise teel saadud sõna
- võõrsõna – võõrsõnatunnuseid sisaldav sõna (tähed *f, š, z, ž*, sõnaalguline *b, d, g*, pearõhk järgsilbil, *o* või pikk vokaal järgsilbis, tavatud häälikuühendid)

Laenamine tekitab laensõna, aga mitte vältimatult võõrsõna, näiteks *praktika* ei ole vastupidiselt väga levinud arvamusele võõrsõna. Samuti ei tarvitse võõrsõna olla saadud laenamise teel, näiteks *kukeroon* on moodustatud siinsamas. Vastupidiselt teisele väga levinud arvamusele on nii laen- kui ka võõrsõnad eesti keele osa. Ainult tsitaatsõnad ei ole.

Teoreetiliselt oleks hea laenata nii lähedalt kui võimalik, alustades oma keele teistest allkeeltest, siis sugulaskeeltest, siis meie kõigi ühisest kultuuritaustast ehk antiikkeeltest ja alles siis teistest tänapäeva keeltest. Järgime allpool seda järjestust, kuigi praktikas tunduvad laenuallikate populaarsused olevat veidi teistsugused. Keskendume taaskord sagedastele vaidlusküsimustele.

Siselaenamine

Suur osa meie praegusest väljakujunenud terminivarast on saadud murretest, ja see laenuallikas on väga soositud ka kirjakeelekorralduse teoorias. Murdeurija Mariko Faster on aga juhtinud tähelepanu sellise laenamise negatiivsele mõjule: kuna kõik murde kõnelejad puutuvad kokku ka kirjakeelega, murre ja kirjakeel on väga sarnased keeled ja kirjakeel on murdest oluliselt elujõulisem, siis nihutab murdesõna kasutuselevõtt kirjakeelse terminina ära ka selle sõna tähenduse murdes. Ehk kui üldjuhul on keeleline laenamine nagu rõõmu jagamine, et ka andjale jääb alles, siis murdest laenamise puhul mitte. See tundub olevat täiesti tõsine põhjus terminimoodustuses teadlikult hoiduda murdematerjalist. Õnneks on murretest laenamine peaaegu kadunud niikuinii, lihtsalt kuna terminoloogid murdeid enam ei tunne.

Ühe keele sees võivad sõnad liikuda igas suunas üldkeele ja eri alade oskuskeelte vahel. Üldkeelest oskuskeelde laenamine on terminologiseerimine (*hiir* üldkeelest IT-sse), vastassuunas determinologiseerimine (*klaviatuur* IT-st üldkeelde) ja ühest oskuskeelest teise reterminologiseerimine (*manustama* meditsiinist IT-sse või *paan* tapeedindusest IT-sse). Kõik kolm on teoorias üldtunnustatud ja praktikas üldlevinud. Kummalisel kombel aga kiputakse kõiki kolme taunima, väites näiteks, et „manustatakse teatavasti ainult arstmeid” või „paan on teatavasti Kreeka karjuste jumal”. Kinnitame üle, et siselaenamine on täiesti lubatud, isegi soovitatav terminisaamisviis, kuna aitab tähendusülekande abil mõistmisele kaasa.

Laenamine teistest keeltest

Oma keelest mitteleidmise korral peaks järgmisena vaatluse alla tulema sugulaskeeled, siis antiikkeeled ja lõpuks muud tänapäeva keeled. Tegelikult laenatakse pea eranditult viimastest, kuna ei sugulas- ega antiikkeeli ei tunta enam piisavalt ja parajasti populaarne dominantkeel on niivõrd palju loomulikum allikas. Üht tasuks selle järjekorra juures siiski tähele panna, nimelt proovida hoiduda antiikpäritolu sõnade laenamisest inglise keele kaudu, lihtsalt kuna otse antiigist laenata on stiilsem.

Antiikkeeltest sobib laenata ka morfeemikaupa, nt juba mainitud *kukerooni* järelkomponent. Tinglikult võiks antiikmorfeemidest kombineerituks pidada ka selliseid sõnu nagu *krüptograafia*, kuigi tegelikult on see kombineerimine ära tehtud juba inglise keeles ja meile laenatud valmiskujul.

Kui laenamine annab tulemuseks võõrsõna ja kui see sõna läheb mingigi nullist erineva sagedusega käibe, siis hakkavad toimima keele loomulikud tendentsid, mis mugandavad sõna ära ehk kaotavad sellest võõrsõnatunnused (*oranž* → *orants*). Kuna mугanemine on ette teada, siis on terminoloogidel mõnikord tekkinud kiusatus sellele veidi kaasa aidata, näiteks kirjutades sõnastikku *režiimi* asemel *resiim*. Niisuguste katsete kogemus näitab siiski kaht asja. Esiteks – loomuliku tendentsi tagantlukkamine lihtsalt ei tööta, kuna tekitab korralikes reeglijärgijates vastuseisu. Ja teiseks on võõrsõnatunnustel kindel kadumise järjekord. *Režiimi* näites ei oleks tohtinud häälikuid muutma hakata enne rõhu muutmist, ehk *resim* oleks ehk võinud läbi minna, aga *resiim* kindlasti mitte.

Lühidalt

- Kindlaid kriteeriume hea termini äratundmiseks teada ei ole. On küll rida tunnuseid, millele hea termin peaks vastama, aga ta ei saa vastata kõigile korraga, kuna need on omavahel vastuolus.
- Terminimoodustuse meetodid on praktikas ja õpikutes veidi erinevad: spontaanselt kiputakse kasutama kõige lihtsamaid meetodeid, õpikutes soovitatud keerukamate tulemus tundub sageli esmapilgul kunstlik.
- Iga moodustusviisi juures on omad korduma kippuvad vaidlusteemad, millega toimetulemiseks võiks:
 - leppida kohe algusest peale tõdemusega, et kõiki rahuldavat ideaalset lahendust niikuinii ei leita,
 - osata oma pooldatavat lahendust põhjendada, mille jaoks on väga hea osata kasutada lugemissoovituste rubriigis loetletud grammatikaraamatuid.

Küsimused

34. Kui sõnamoodustuse õpikutes soovitatud terminimoodustusviisid inimestes tegelikult võõristust tekitavad, kas siis õpikud eksivad? Kuidas seda vastuolu lahendada, kui tõepoolest on tarvis üks termin moodustada?

Lugemist

- Konkreetselt terminite moodustamisest räägib Erelt 2007.
- Sõnamoodustusest üldiselt käsitlevad Kasik 2004 ja EKG (Erelt et al. 1995). Eriti viimast on kasulik sirvinud olla, sest sellele viitamine aitab paljud vaidlused kiiresti lahendada.
- EKG-st veidi lihtsamini loetav allikas nii sõnamoodustuse kui ka muude grammatikaküsimuste kohta on „Eesti keele käsiraamat” (Erelt et al. 2007). Mõlemad, nii käsiraamat kui ka EKG, on tänapäeval võrgus saadaval.

Terminoloogia kokkuvõte

Terminoloogia osas vaatasime järeltõlget, mida suhtlusteooria teemalistest uskumustest saab teha üksiksõnade tasemel: terminite loomisel, valimisel, sõnastikus esitamisel ja tekstides kasutamisel.

Sõnade ja nende tähenduste seosele saab põhimõtteliselt läheneda kahest suunast: sõnade või tähenduste poolt. Semasioloogiline lähenemine uurib, mida sõnad tähendavad; onomasioloogiline aga, kuidas mõisteid nimetatakse. Kuna sõnastikukasutajad on harjunud otsima vastust esimesele küsimusele ja pealegi on tähestiku näol olemas sobivalt üldtunnustatud meetod materjali järjestamiseks, siis sõnastike esitamiseks on semasioloogia peaaegu ainuvõimalik valik. Koostamisel aga selliseid piiranguid ei ole ja kaaluda võib ka onomasioloogiat, täpsemini mõistest lähtumist tehnilises mõttes, et terminibaasi struktuuris on üks kirje iga mõiste kohta, mis annab kogu seda mõistet puudutava info: mis see on ja kuidas seda nimetatakse. Avaldamisvalmis sõnapõhise kuju, mis räägib harjunud viisil sõnade tähendustest, saab niisugusest baasist täisautomaatse teisendusega.

Terminibaasi mõistepõhise struktuuri eelis on sõnastiku lihtsate sisevastuolude vältimine. Need sõnapõhiselt koostatud sõnastikes tavalised vastuolud ei ole koostaja lohakuks, vaid koostamismeetodi omapära - sõnade tähendusi uurides ei olegi võimalik vastuolulisust vältida. Kuna võimalikke tähendusi on suurusjärgude võrra rohkem kui võimalikke sõnu, siis ongi sõnast tema tähenduse järeldamine vältimatult alaspetsifitseeritud ülesanne, ehk sõna ise ei sisalda piisavalt infot tähenduse teadasaamiseks, vaid tähenduse saab teksti ja oma varasemate teadmiste põhjal konstrueerida üksnes pädev lugeja.

Mõlemal lähenemissuunal sõnastike koostamisele on siiski ka ühiseid jooni:

- Terminibaasi koostamist alustatakse tühjalt lehelt, kuhu termineid ja mõisteid ühe- või mõnekaupa lisama hakatakse.
- Seosed sõnastikus on binaarsed: sõna kas on selle eriala termin või ei ole, termin kas tähistab mõistet või ei tähista, kaks terminit kas on omavahel sünonüümsed/ekvivalentsed või ei ole, mõisted kas on omavahel seotud või ei ole jne.
- Need binaarsed seosed on saadud leksikograafi asjatundmisel ja vaistul põhineva inimliku otsustusega. Kuna reaalsus sisaldab sujuvaid üleminekuid, ebakindlust ja infopuudust, siis loob leksikograaf selles segaduses korda ja pakub lugejale selgeid vastuseid, ühtlasi peites tema eest osa segaduse-infot. (Sõnapõhise koostamise puhul võivad need selged vastused küll ka omavahel vastuolus olla, nagu nägime.)
- E-sõnastikud pakuvad sisuliselt sama infot mis nende paberile trükitud variandidki, ainult otsingusüsteem võib olla võimekam ja täiendamine sagedasem.

Sellisel käsitööd ja keskse autoriteedi inimlike otsustusi sisaldaval viisil tehakse sõnastikke järjest vähem. Suured tekstikorpused, keeletehnoloogia ja vabatahtlike kaasamise võimalused muudavad üha teostatavamaks vastupidise lähenemise, kus alustatakse valdkonna korpusest ja sõnastikukoostamise töö seisneb materjali poolautomaatses töötlemises ja puhastamises. Ka olemasolevaid sõnastikke õnnestub uute tegemiseks varasemast süstemaatilisemalt ära kasutada.

- Terminibaasisüsteemi omaduste hulgas muutub üha olulisemaks materjali massiline importimine ja kiired hulgi parandused imporditud musta materjali esialgseks puhastamiseks.
- E-sõnastik ei pea tegelikult olema piiratud pabersõnastiku vormiga, vaid seal saaks lugejale näidata oluliselt rohkem infot, sh teiste lugejate otsingukäitumist ja hinnanguid leitud sõnastikuartiklite kohta.
- Seosed terminite ja mõistete vahel ei pea olema binaarsed, vaid võiksid olla ka tõenäosuslikud: mitte et need kaks terminit on terminoloogi arvates sünonüümid, vaid et korpuse järgi otsustades on nad sünonüümid mingi tõenäosusega. Mitte

termini üks terminoloogi arvates kindel vaste, vaid senistest tõlgetest leitud vastete loend.

- Sõnastik ei pea ühel hetkel valmis saama ja vananemist alustama, vaid võib ise edasi elada ja areneda. Kuna materjali töötlemise alustala moodustab üsna kindlasti mingi masinõppesüsteem, siis see võib õppimist jätkata ka tulevikus temani jõudvate tekstide pealt, nagu inimenegi.
- Praeguste süsteemide täpsus ei võimalda veel toime tulla ilma nende väljundi puhastamiseta, seda aga annab vähemalt osaliselt delegeerida sõnastiku lugejatele, kasutades ära nende keelehuvi, asjade korrastamise soovi ja kuulumisvajadust.

Seega, kui valite meetodikat mõne suurema sõnastikuprojekti jaoks või mõtlete terminoloogiateemalise lõputöö peale, pakuksime edasiuurimiseks järgmisi suundi (sulgudes ingliskeelsed märksõnad guugeldamise lihtsustamiseks).

- Terminite automaatse otsimisega tekstikorpustest tegeleb terminituvastus (*term extraction*). Mitmesuguste statistiliste meetoditega mõõdetakse keelendite kummalisust, st ainuomasust vaatlusalusele teksti(liigi)le, lähtudes hüpoteesist, et kummalisus korreleerub terminilisusega. Täiendavalt võidakse kasutada ka lingvistilist infot, näiteks terminikandidaatide sõnaliigikuuluvust. Ühesõnaliste terminite tuvastamine on suhteliselt lihtne, mitmesõnalisi leida on veidi keerulisem. Ka rikas morfoloogia, nagu eesti keele puhul, raskendab ülesannet.
- Paralleelkorpusi ehk tekste ja nende tõlkeid sisaldavaid korpusi saab joondada (*align*) teksti-, lause- või sõnatasemel. Automaatse joondamise täpsus suurematelt tekstiüksustelt väiksematele liikudes muidugi väheneb, aga ka sõnataseme joondused on juba üsna kasutuskõlbulikud. Kõigepealt annab see tulemuseks automaatseid vastekandidaate, aga aitab ka polüsemse sõna tähendusjaotuse leidmise juures (*word sense induction*), lähtudes hüpoteesist, et sõna erinevatel tähendustel on sageli teises keeles ka erinevad vasted. Vt Dyvik 1998, 2004, Héja ja Takács 2012.
- Terminite tähendusi korpustest praeguste teadmiste põhjal kuidagi kätte ei saa. Küll aga saab üsna edukalt mõõta tähenduste sarnasusi, lähtudes hüpoteesist, et sarnase tähendusega sõnad esinevad ka ühesuguses tekstilises naabruses. Sellega tegeleb

vektorsemantika ehk distributsiooniline või tõenäosuslik semantika (*vector, distributional, probabilistic semantics*, vt ülevaadet Turney ja Pantel 2010). Kui sõnastiku koostamise protsess ikka veel sisaldab terminoloogi, mitte pole täisautomaatne, siis aitavad sarnaste sõnade (osasünonüümide, kaashüponüümide jms) loendid teda samal viisil kui süstemaatiline terminitöö, lähtudes hüpoteesist, et kokkukuuluvate tähendustega sõnad võiksid ka sõnastikus kooskõlaliselt esitatud olla. Lisaks aitab ka terminite naabusvektorite võrdlemine kaasa juba mainitud tähendusjaotuste tuvastamisele – kui termin sarnaneb mitme sõnaga, mis omavahel ei sarnane, siis on sellel terminil tõenäoliselt mitu tähendust.

III

Tõlkimine

Mis on tõlkimine

Consider for example the proceedings that we call "games". I mean board-games, card-games, Olympic games, and so on. What is common to them all? – Don't say: "There must be something common, or they would not be called 'games'" – but look and see whether there is anything common to all. – For if you look at them you will not see something that is common to all, but similarities, relationships, and a whole series of them at that. To repeat: don't think, but look!

Wittgenstein 1953 §66:31

Tõlkimine on nagu mäng. Ei ole olemas niisugust asja nagu tõlkimine üldiselt, samuti ei leidu tunnuseid, mis oleks ühised kõigile tõlkimise liikidele ja samas võimaldaksid usaldusväärselt eristada tõlkimist mittetõlkimisest. Samas on tõlkimise eri liigid paarikaupa võttes kõik mingis mõttes üksteise moodi. Wittgenstein nimetab seda perekondlikuks sarnasuseks, lähtudes analoogiast, et ka ühe pere liikmed on kõik kuidagi üksteise moodi: lapsel võivad olla ema silmad ja isa nina, kuigi ühtegi päris ühist tunnust kõigil kolmel ei ole.

Seetõttu ei ole ka võimalik sõnastada tõlkimise kohta ilusat sisumääratlust, mis näitaks tema lähima ülemmõiste ja eristustunnused ehk ütleks ilusti mõistest lähtuvalt, mis asi see on, millest siin peatükis juttu tuleb. Pigem tuleb tõlkimiseks nimetatavatest nähtustest rääkimiseks teha erand ja lähtuda sõnast *tõlkimine*. See peatükk käsitlebki nähtusi, mida keegi kuskil tõlkimiseks nimetab, kuigi neil suurt midagi omavahel ühist ei ole.

Siinne peamine huvi on kirjalik tarbetekstide tõlge, mida ainult pool-naljatumisi on nimetatud „päris” tõlkeks, kuna reaalsest tööst tõlketurul moodustab see umbes 90%.

Vähem rõhku on kunstikavatsustel, nt ilukirjandus- või luuletõlkel, ja üldse ei käsitle võõrkeeletundides kasutatavat sõnade äraõppimise kontrollimeetodit, mida seal samuti tõlkimiseks nimetatakse. Suuline tõlge on mahukas ja oluline tõlkimise liik, mis omakorda jaguneb mitmeks üsna eraldiseisvaks alamliigiks; neid samuti siin ei käsitle, kuna nende kohta on ilmunud eraldi õpik (Puusepp 2013).

Samas saab kõike siin tõlkimise kohta öeldavat piisava üldistatuse korral rakendada ka nendele üsna teistsuguste kommetega tõlkimisvaldkondadele. Siinse käsitluse alus on seisukoht, et tõlkija pole tekstiteisendusmasin, vaid mõtlemis- ja vastutusvõimeline inimene, kes ise otsustab, mida sihtteksti kirjutab (või ütleb). See seisukoht ei ole üldse vastuolus täht-tähelest tõlget nõudvate tõlkeolukordadega, mida talle sageli vastunäideteks esitatakse. Tõlkija vaba inimesena võib ju otsustada, et soovib selles konkreetses olukorras tõlkida täht-tähelelt. Tõlkijale otsustusõigust omistav lähenemine on lihtsalt üldisem, võttes sisse ka märksa levinumad olukorrad, kus sama teksti vastuvõetavaid tõlkeid on rohkem kui üks ja valik nende vahel on tõlkija teha.

Lühidalt

- Tõlkimiseks nimetatakse väga erinevaid asju, millel omavahel midagi suurt ühist ei ole.
- Siinne käsitlus põhineb seisukohal, et tõlkija on mõtlemis- ja vastutusvõimeline inimene, mitte tekstiteisendusmasin, ja otsustab ise, mida sihtteksti kirjutab.

Küsimused

35. Sõna *tõlkima* üks levinud kasutusviise on sõimusõnana, täiesti arutu tähttähelise teisenduse tähenduses, nt „Ära lihtsalt tõlgi, vaid kirjuta loetavat sihtteksti!” Miks on sellel sõnal niisugune negatiivne konnotatsioon, kuidas mõjutab see tõlkija elukutse prestiiži ja mida sellega ette võtta?

Tõlke uurimine

Tõlkimise ja tõlketeaduse suhet on sageli peetud ühepoolseks, st tõlkimisel ei ole tõlketeadusest mingit kasu ning see ei haaku kuidagimoodi tegeliku tõlketegevusega. Näiteks ütleb nii Märt Väljataga oma artiklis (2008), kus nendib ka, et tõlketeadusel polegi rakenduslikke ambitsioone. Sellise arvamuse baasilt on arenenud ka pikem dialoog praktiseeriva tõlkija (Emma Wagner) ja tõlketeadlase (Andrew Chesterman) vahel, kes leiavad oma arutelu lõpuks, et tõlkimise uurimine võib siiski ka tõlkija jaoks kasulik olla ning et tõlketeadus ei peaks ehk kartma rakenduslikkust ja mingil määral preskriptiivsust (Chesterman ja Wagner 2002).

See peatükk käsitleb tõlkimise (tõlgete, tõlkimisprotsessi, tõlkija) uurimist ning julgeme öelda, et võiks kindlasti huvi pakkuda ka tõlkijale, sest seos tegelikkusega on olemas nii uurimismaterjali kui sageli ka uurimistulemuste rakendatavuse näol. Uurimustes püütakse välja selgitada, millised on tõlketeksti iseärasused ja mida tõlkija teeb, kui ta tõlgib. Praeguse aja tõlketeadus on küll pigem deskriptiivne kui preskriptiivne, st see ei ütle (otseselt), kuidas peab või peaks tõlkima, vaid pigem, kuidas tõlgitakse. Sellise kirjelduse praktilisus seisneb tõlkija võimaluses enda ja teiste tõlkijate tegevuse mõtestamisega ning uurimustest on abi ka tõlkimise õpetamisel (nt kui on võrreldud algajate ja kogunud tõlkijate tööd). Lisaks käegakatsutavale seosele reaalse tõlketegevusega panustavad tõlkealaste uurimuste tulemused ka tõlketeooriasse.

Ingliskeelne termin *translation studies* hõlmab kõige üldistatumalt nii teooriaid kui ka uurimusi. Mõnikord öeldakse just tekstiga seotud kaasaegse uurimise kohta ka *descriptive translation studies* (DTS,

kirjeldav tõlketeadus), kuigi James Holmesi 1973. aastal koostatud, tõlketeadusele aluse pannud kaardil kuulub siia alla ka näiteks tõlkimisprotsessi uurimine (Holmes 1994). Kirjeldava tõlketeaduse peamiste märksõnadena on kirjanduses mainitud empiirilisust, kirjeldamist ja interdistsiplinaarsust ning lisaks ka ka sihtkeelekesksust. Mõned uurijad seostavad seda vaid ilukirjandusliku tõlkega, kuid teiste jaoks on see kõikvõimalik tõlketeadus, mis on eelkõige sihtkeelekeskne, empiiriline ja kirjeldav. Eesti keeles räägitakse enamasti üldisemast *tõlketeadusest*.

Tõlketeadus sellisel kujul, nagu see praegu hoogsalt arenenud on, sai alguse 1970ndatest¹. Holmes eristas oma kaardil esiteks puhast ja rakenduslikku tõlketeadust ning puhta teaduse all teoreetilist ning kirjeldavat (1994). Kirjeldav tõlketeadus hõlmas tõlgitud tekstile, tõlkimisprotsessile ja tõlkimise funktsioonile keskenduvaid teemasid. Olulisim on Holmesi jaotuse ja ettekande juures tõlketeaduse esitamine iseseisva distsipliinina, kuna varem käsitleti seda kirjandus- või keeleteaduse või mõne muu teadusharu osana. Tema kaarti täiendas Gideon Toury 90ndatel ning nüüdseks on seda muudetud juba korduvalt ning arendatud edasi nii sügavuti kui kaugemale (nt Doorslaer 2009). Samuti on arenenud ka distsipliin ise, läbides erinevaid tõlketeooriatest ja tehnoloogilistest arengutest mõjutatud etappe.

Üks võimalus tõlketeadust struktureerida on jaotada see väga üldistatult teksti-, tõlkija- ja protsessiuurimiseks. Kui keskenduda võimalikult empiirilisele uurimisele, mille puhul oleks mõeldav uurimuse või katse kordamise võimalus või üldistamise potentsiaal, siis saab rääkida eelkõige tõlgete korpuspõhisest² uurimisest ning tõlkimisprotsessi eksperimentaalsest uurimisest, mida käsitlevad kaks järgmist peatükki.

Mõnikord on nii tõlgitud teksti, tõlkija kui tõlkimisprotsessi uurimist põhjust jaotada tekstižanrite kaupa, näiteks ajakirjandus-tekstid, ilukirjandus, õigustekstid jne. Sellise jaotuse puhul võiks eraldi

¹Muidugi uuriti tõlkimist ka varem, isegi tõlkimisprotsessi uurimist on mainitud juba enne 80ndaid, kui James Holmes pani kirja tõlkimise uurimisvaldkonnad ning püüdis määratleda tõlketeadust kui iseseisvat distsipliini.

²Korpusmetodoloogias tehakse vahet korpuspõhisel (corpus-based) ja korpusest tuleneval (corpus-driven) uurimisel. Esimese puhul on uuritakse korpuse põhjal mõnda juba esitatud hüpoteesi või ideed, teise puhul võetakse korpus ette ja hakatakse vaatama, mida sellest leida võib. Siin kasutame kogu korpustega seostuva uurimise kohta sõna "korpuspõhine".

esile tuua audiovisuaalse materjali tõlkimise (AVT) uurimise. AVT peamiseks väljunditeks on subtitreerimine ja dublaaž, kuid lisaks telesaadetele, filmidele ja teatrietendustele hõlmab AVT ka reklaami ja videomänge. Uurida saab nii teksti, tõlkijat kui tõlkimisprotsessi, kuid AVT eripäraks on vastuvõtu ehk tõlke lugeja/kuulja uurimine.

20.1 Metodoloogia

Kui lugeda ingliskeelseid uurimusi ja metatekste, võib näha, et neis öeldakse *methodology* nii üldiselt uurimuse aluseks olevate meetodite ja teooriate kogumi kohta kui ka vaid kitsalt ühe meetodi kohta. Eestis kasutatakse meetoditest rääkides sageli terminit *metoodika*. Siin käsitluses hõlmab metodoloogia meetodeid ja teoreetilist raamistikku, meetod on konkreetne viis mingi nähtuse uurimiseks.

Tõlketeadus on olemuselt interdistsiplinaarne ning tõlkimise uurimisel kasutatakse teoreetilise raamistikuna erinevaid teooriaid ja käsitlusi paljudest teistest teadusharudest. Mõni aastakümme tagasi läheneti tõlkimisele ja tõlgetele pigem keele- või kirjandus-teadlikust vaatenurgast. Nüüd vaadatakse järjest rohkem ka muude teadusvaldkondade poole. Näiteks sotsioloogiast on üle võetud või kohandatud erinevaid võrgustike teooriaid, mitmeid agentsuse käsitlusi, Pierre Bourdieu väljateooria, ning uuritakse näiteks tõlkijate suhestumist tõlketurul (Abdallah ja Koskinen 2007), tõlkija nähtavust ja enesekehtestamist joonealuste märkuste kaudu (Paloposki 2010) kuid ka nt ideede levikut tõlketeaduses endas (Götz 2012). Tõlkimisprotsessi ja tõlkija uurimisel on abiks ka psühholoogiast pärit teooriad ja meetodid, nt allpool kirjeldatud kognitiivsest psühholoogiast pärit valjustimõtlemisprotokollid³ ja pilgujälgimine⁴. Interdistsiplinaarsus on tõlkimise uurimise puhul olemuslik ja täiesti loomulik, kuid ka problemaatiline, kuna võib juhtuda, et uurija ei tunne kasutatava meetodi lähtevaldkonda eriti põhjalikult, kui üldse. Probleeme võib tekkida eriti siis, kui tahetakse meetodit (nt mõnda küsimustikku või katse ülesehitust) kohandada, kuigi tegelikkuses annab see usaldusväärseid tulemusi just sellisena, nagu see on välja töötatud.

³Think-aloud protocols (TAP).

⁴Eye-tracking.

Uurimuste aluseks olevaid teooriaid ja meetodeid luuakse ka tõlketeaduses endas. Üks selline meetod on näiteks Choice Network Analysis (Campbell 2001), mille puhul konstrueeritakse tõlkija mõtlemisprotsessi mudeleid mitme tõlkija poolt tehtud sama lähteteksti tõlgete alusel. Kuna tõlketeadus on arenenud kiiresti ja uurimisteemad on sageli täiesti uudsed ning mõnikord ka materjal väga värske, siis tuleb uurimismeetod uurijal sageli ise välja töötada. Paremal juhul püüab keegi uurimust korrata ning nii saab meetodit täiendada ning teooriat edasi arendada.

Metodoloogiliste probleemide üle arutletakse nii üldisemas plaanis kui ka konkreetsete meetodite raames. Nt Şebnem Susam-Sarajeva käsitleb tudengite hulgas väga populaarse uuringudisaini – juhtumiuuringu – tulemuste üldistatavuse parandamist (Susam-Sarajeva 2009). Mona Baker on suunanud tähelepanu korpusmeetodi hoolikamale kasutamisele, rõhutades esiteks, et uurija rolli ning tema valikute tähtsust ei tohi korpusuurimuses alahinnata, ning et uurimus ei ole põhjendatud vaid korpuse ja arvandmete olemasoluga (Baker 2004). Susanne Göpferich ja Riitta Jääskeläinen analüüsisid oma tõlkimisprotsessi ja tõlkija kompetentsust puudutavas ülevaateartiklis (2009) ka senistes uurimustes kasutatud uurimismeetodeid. Nad leidsid esiteks, et hetkel on selles valdkonnas peamiseks puuduseks erinevate andmekogumismeetodite reliaabluse ja valiidsuse süstemaatiliste uuringute puudus. Valiidsus tuleb tõlkimisprotsessi uurimisel päevakorda eelkõige eksperimendi puhul, st kas lõpuks ikkagi uuriti seda, mida asuti uurima; reliaablus puudutab eelkõige neid meetodeid, kus uurijal on vähe kontrolli, näiteks küsimustikke ja intervjuusid, mida võivad mõjutada inimeste kalduvus püüda näidata end paremas valguses või anda uurijale sellised andmeid, mida arvatakse uurijat tahtvat. (Göpferich ja Jääskeläinen 2009). Üks võimalus, kuidas meetodi ja andmete mõju vähendada ning tulemuste täpsust saavutada, on uurimismeetodeid kombineerida. Uurimismeetodite, andmete, vaatenurkade jms kombineerimist nimetatakse ka trianguleerimiseks ning selle tähtsust rõhutatakse just ühe võimaliku vahendina valiidsuse tõstmisel. Triangulatsioon on geodeesiast pärit mõiste ning tähendab mingi punkti koordinaatide määramist kolmnurkade süsteemi abil. Sotsioloogias on seda nimetatud ka kolmallika meetodiks, kuid sageli kasutatakse uurimisküsimusele vastamisel ka vaid kahte eri meetodit, eeskätt kvantitatiivset ja kvalitatiivset, mis täiendavad ja tõendavad

üksteist ning aitavad esile tuua nõrki kohti või parandada puudujääke. Nii täiendavad näiteks tõlkimisprotsessi uurimisel üksteist tõlgitud tekst (pigem kvalitatiivne), klahvivajutuste salvestused (kvantitatiivne) ning intervjuu tõlkijaga (kvalitatiivne). Selliselt trianguleeritud uurimuse puhul räägitakse ka metodoloogilisest triangulatsioonist (nt Jakobsen 2006). Kui kasutatakse sama meetodiga saadud eri tüüpi andmeid, nt valmistõlge ning tõlkimise ajal salvestatud klahvivajutused või silmaliigutused, on tegemist andmete triangulatsiooniga (Carl et al. 2011). Mõlemal moel lisab see uurimusele usaldusväärsusust ning aitab tõlkimise ajal toimuvat paremini mõista.

Tõlkija uurimine

Kuigi tõlkija ja tõlkimisprotsessi uurimist käsitletakse ka eraldi, on nende eristamine sageli keeruline, sest kui vaatluse all on tõlkimisprotsess, siis on enamasti kaasatud ka tõlkija, välja arvatud ehk juhul kui tegemist on masintõlke uurimisega. Teisalt ei sisalda tõlkija uurimine alati tõlkimisprotsessi käsitlemist.

Tõlkija mõju ja olulisust tõlketeksti juures on hakatud teadvustama alles päris viimastel aegadel. Kui veel mõnikümmend aastat tagasi oli tekst ainutähtis, siis praeguseks on tõlkijat hakatud uurima mitmetest erinevatest vaatenurkadest: nii tõlkija suhestumist lähte- ja sihttekstiga, tema häält, otsustahet ja stiili, kui ka üldisemalt tõlkija asetumist ühiskonda või tõlketurule ja tema positsiooni seal.

Järjest enam tegeletakse tõlkija agentsusega ning tõlkijat nähakse kui tegijat, kelle valikuid ja käitumist ei määra vaid keelelised ja kognitiivsed, vaid ka sotsiaalsed ja ideoloogilised faktorid (vt nt Kinnunen ja Koskinen 2010) ning üha enam ka tõlkimisega seotud tehnoloogiad (nt Olohan 2011).

Üks rohkem ja laiemalt uuritud ja arutatud teema on tõlkija kompetentsus, mida käsitletakse nii protsessi- kui tekstikesksetes uurimustes. Sageli võrreldakse tõlkeüliõpilaste või näiteks võõrkeele õpetajate ja kogenud tõlkijate tegevust tõlkimise ajal ning empiirilistele andmetele tuginedes on koostatud ka mitu tõlkija kompetentsuse mudelit. Üks mitmetele (sh ka pikaakalistele) uurimustele tuginev on uurimisrühma PACTE kompetentsuse mudel (PACTE 2011), milles tuuakse alamkompetentsustena välja kakskeelsus, keeleväline kompetentsus, keelealased teadmised, instrumentaalne kompetentsus

(erinevate allikate ja tehnoloogiate kasutamine), strateegiline kompetentsus (tõlkimisprotsessi kavandamine ja teostamine) ning erinevad psühho-füsioloogilised komponendid (sh mälu, tähelepanu, kriitiline mõtlemine, järjepidevus). Otseselt tõlketevetust mõjutavateks peetakse selle mudeli puhul keelealaseid teadmisi, strateegilist kompetentsust ja instrumentaalset kompetentsust. Tõlkealaseid kompetentsuse uurimusi toetavad ka kognitiivses psühholoogias läbi viidud ekspertsuse uuringud (vt nt Göpferich ja Jääskeläinen 2009: 173).

Andrew Chesterman (2009) on kirjutanud potentsiaalsest kujunevast teadusvaldkonnast nimega *translator studies*. See hõlmaks tõlkimises tegevaid isikuid, nende tegevust, suhtumisi, suhtlemist sotsiaalses ja tehnilises keskkonnas. Esikohale asetub tõlkija ja tekst jääb teiseseks. Seega uurimismudelitest rääkides lisab ta oma võrdlevale, protsessi- ja põhjuslikule mudelile ka agentsuse mudeli. Agentsuse mudel on mõjutajatest rääkides täpsemgi kui vaid tõlkijale viitav, kuna lisaks tõlkijale on kaasatud ka teisi tõlke mõjutajaid, nt autorid, kirjastajad, toimetajad, kriitikud ja tõlkemäluprogrammid.

Tõlkimisprotsessi uurimine

Tõlkimisprotsessi uurimused käsitlevad tõlkija tegevusi ja tema ajus tõlkimise ajal toimuvaid protsesse. Tõlkimisprotsessi uurimises on liigutud probleemi ja lahenduse analüüsimiselt tõlkeprotsessi kirjeldamisele üldisemalt ning rohkema sekkumisega meetoditelt võimalikult vähese sekkumisega meetodite poole. 1980ndatel kasutati uurimiseks valjustimõtlemissprotsedole, 1990ndate teisel poolel võeti intervjuude jms kõrval kasutusel klahvivajutusi registreerivad programmid⁵, millest esimene oli Translog, mille abil sai salvestada ja uurida kirjutamisprotsessi kõigi mõttepauside ja parandustega. Seega vähenes tõlkija enda roll oma tegevuse verbaalse vahendajana ja mõtestajana. Tekkis ka võimalus salvestada ekraanil toimuvat üldisemas mõttes⁶ ning jälgida sai seda, milliseid allikaid, millises mahus tõlkimisel abivahenditena kasutati. Nii varasemate inimesekesksete kui viimase aja tehnoloogiliste andmekogumismeetodite puhul on nii andmekogumismeetodid kui sageli ka teoreetiline raamistik pärit kognitiivsest psühholoogiast. Näiteks on tõlkimisprotsessi uurimisse

⁵Keylogging. Lisaks Translogile ka nt InputLog, ScriptLog.

⁶Screen recording. Nt Camtasia.

kaasatud ka pilgijälgimistehnoloogia⁷, mõnedes uurimiskeskustes ka aju-uuringud.

Tõlkimise puhul on lisaks teksti produtseerimisele oluline roll ka teksti mõistmisel ning selle uurimist võimaldab pilgijälgimistehnoloogia. Pilgijälgimist kasutavates uurimustes on muu hulgas leitud, et tõlkija loeb teksti täiesti erinevalt siis, kui talle antakse tekst lugeda eesmärgiga see hiljem tõlkida, võrreldes sellega, kui ta peab teksti lihtsalt läbi lugema (Jakobsen ja Jensen 2008). Sellist tüüpi uurimused aitavad pauside, pikemate fiksatsioonide⁸ jms abil ka mõista, millised lähteteksti aspektid või spetsiifilised üksused valmistavad tõlkijale kas arusaamis- või produtseerimisprobleeme. Vähemal määral on tõlkimisprotsessi uurimisel kasutatud ka aju aktiivsust mõõtvat funktsionaalset magnetresonantskuvamist (fMRI). Annoni, Lee-Jahnke ja Sturm (2012) leiavad esialgsete katsete põhjal, et tõlkimise uurimine fMRI abil aitab luua tõlkimise kognitiivseid mudeleid ja leida, millised oskused aitavad edukalt tõlkida.

Kuna sageli ei oska tõlkija öelda, mida ta täpselt teeb või mõtleb, kui ta tõlgib, siis annavad tõlkimisprotsessi uurimused ise ja uurimuste tulemused huvitavat mõtteainet ka tõlkijaile endile. Tõepoolest ka uurimused ise, sest näiteks TAP-ide puhul või ka Translogi logifaile vaadates ja kommenteerides on tõlkija sunnitud oma tegevust teadvustama rohkem kui tavapärase tõlketöö puhul. Nii on tõlkimisprotsessi uurimuses osalemine mitmepoolselt kasulik. Näiteks leidis Anthony Pym (2010), et tema läbiviidud tõlkimisprotsessile fokuseeritud eksperiment oli tulemuste osas nõrgavõitu, kuid selle pedagoogiline väärtus tunduvat olulisem, just seetõttu, et üliõpilased said hiljem täpselt vaadata ja analüüsida oma tegevust tõlkimise ajal. Pym lisab ka, et kuigi katses tulid esile väga suured erinevused tõlkimisstiilide osas ja midagi statistiliselt arvestatavat polnud võimalik öelda, siis on isegi sellise katse põhjal koostatud tõlkija kompetentsuste nimekirja asjakohasem ja realistlikum kui valmistõlgete põhjal koostatud nimekirjad. Birgitta Englund Dimitrova leidis klahvivajutuse salvestamist ja TAP-i kasutavas uurimuses, et tähttähest tõlget võib pidada tõlkestrateegiaks. Katsealuste salvestistes selgus, et tõlkija teeb tähttähest tõlke sageli selleks, et

⁷Seadmed Tobii, EyeLink, Arrington Research ning tarkvara Translog-II, Tobii, EyeLink, Arrington Research.

⁸Fiksatsioon on pilgu püsimine mingis punktis, paus kiires edasiliikumises

vabastada mälus ruumi ja kiirelt edasi liikuda, ning kustutab selle kas kohe, kui otsitav sõna meenub, või hiljem teksti üle vaadates. (Englund Dimitrova 2007).

Tõlgitud teksti uurimine

Kaheks suurimaks tõlgitud teksti uurimise mõjutajaks võib pidada kõigepealt Gideon Toury ettepanekut keskenduda tõlke uurimisel sihttekstile ning mitte teha ettekirjutavaid, vaid kirjeldavaid järeldusi (Toury 1995) ning Mona Bakeri ideed, et tõlkimisel toimuvad mingid spetsiifilised muutused (mida ta tol hetkel nimetas tõlkeuniversaalideks) ning et neid oleks parim uurida tõlgitud tekste sisaldavas korpuses (Baker 1993). Seega ongi tõlgete uurimine alates 90ndate aastate teisest poolest oluliselt muutunud – sihtkeelekessemaks ning kvantitatiivsemaks. Kvantitatiivsus tuleneb tõlgete uurimisel keelekorpuste kasutamisest. Sihtkeelekesksus tähendab seda, et tõlget ei võrrelda ilmtingimata lähtetekstiga. Oluline on pigem tõlke sobitumine sihtkultuuri.

Trükkis ilmunud tõlke uurimisel on oluline meeles pidada, et uuritakse mitme mõjutajaga seotud teksti, mitte ilmtingimata puhtalt tõlkija töö tulemust, kuna enamasti on lõpliku tõlke valmimisel oma panuse andnud ka toimetaja(d), võib-olla mõni konsultant jt. Saab uurida ka selle etapi tulemust, mis jääb tõlkija töö lõpetamise ja tõlke ilmumise vahele ning samuti ka teksti enne toimetajale minekut. Oluline on alati täpselt jälgida, et uuritav objekt on tõepoolest see, mida uuritakse (st kui on soovitud uurida tõlkija töö tulemust, ei võeta uurimismaterjaliks toimetatud trükitud tõlget) ning kirjeldada seda võimalikult täpselt.

Korpusuurimus

Kui moodsa korpuslingvistika alguseks võib lugeda varaseid 1960ndaid, siis tõlketeadusse jõudis korpusuurimus tunduvalt hiljem. Korpusepõhine/korpusest tulenev tõlketeadus hoogustus pärast 1993. aastat, kui Mona Baker kirjutas, et võivad olemas olla tõlkeuniversaalid, st et tõlkimisprotsessis toimub midagi, mis ei sõltu ei lähte- ega sihtkeelest, ning sidus oma uurimuse korpustega.

Teisest küljest soodustas sellist korpuspõhist tõlketeadust Gideon Toury, kes rõhutas kirjeldava suuna olulisust vastandatuna ettekirjutavale suunale ning kirjutas 1995. aastal samuti võimalikest seadustest tõlkimisprotsessis (*law of growing standardization, law of interference*) (Toury 1995). Kuigi Bakeri tõlkeuniversaalide teooriat on nüüdseks rohkelt kritiseeritud, andis see tõuke paljudele tõlgitud keele alastele uurimustele ning alguse said ka mitu tõlkekorpus. Tõlkekorpus sisaldab tõlketekste, nt soome tõlkekorpus sisaldab erinevatest keeltest soome keelde tõlgitud tekstide ning sageli kasutatakse võrdluseks sihtkeele algupäraste tekstide korpus. Esimene tõlkekeele korpus oli Bakeri enda juhtimisel Manchesteri ülikoolis koostatud Translational English Corpus⁹. Selle baasilt on uuritud peamiselt tõlgitud ja algupärase keele erinevusi ning ka tõlkijate individuaalset stiili. Joensuu ülikoolis Anna Mauranen juhtimisel koostatud Käännössuomen korpus on samuti võimaldanud soome tõlkekeele mitmekülgselt uurimist, nt Mauranen ja Jantunen 2005.

Korpusuurimus võimaldab vaadelda ja analüüsida suurt hulka keeleandmeid ning on loomu poolest kvantitatiivne. Siiski peab mees pidama, et vaid kvantitatiivsete andmete kättesaadavus ei põhjenda uurimuse tegemist (nt House 2008, Baker 2004). Arvandmed võiksid olla vaid alguspunkt ning tõeliselt oluliseks osutub pigem see, et uurija leiab, milliseid keeleaspekte uurida ning kuidas korpusest saadud andmeid tõlgendada (Baker 2004: 169).

Tõlkekeel

Suurem osa korpuspõhisest tõlketeadusest tegeleb tõlkelise keele ehk tõlkekeelega. Tõlkekeel ilmneb tekstides, mis luuakse mingisse keelde tõlkides. Üks viide algupärasest keelest erinevale tõlkekeele eksistentsile on seegi, et üldkeelekorpuse koostamisel jäetakse tõlketekstid enamasti kõrvale. Samuti on tõlkekeele erilisust tuvastatud mitmetes erinevaid meetodeid kasutavates uurimustes.

Samas artiklis, kus Baker pakub välja korpuste kasutamise idee, kirjutab ta ka tõlkekeelest kui ühest erilisest keeleilmingust “kuna see on eriline suhtlusvorm, mitte vigane, kõrvalekalduv või alama taseme suhtlusvorm” (Baker 1993: 248). Baker ei olnud siiski esimene, kes

⁹<http://www.monabaker.com/tsresources/TranslationalEnglishCorpus.htm>

rääkis tõlgitud keele spetsiifilisusest, kuid selle uurimine hoogustus just pärast korpuste rakendamist tõlketeaduses ja tõlkeuniversaalide idee esitamist. Sarnaseid küsimusi tõstatas ka Gideon Toury, kas arvas samuti, et tõlkimisel kehtivad teatavad seaduspärasused, mis muudavad tõlgitud teksti algupärasest erinevaks (Toury 1995). Tõlkeuurijad rõhutavad eelkõige tõlkekeele eripärade esiletulemist mingitel muudel põhjustel kui vead tõlkimisel. On oletatud, et mingisse keelde tõlgitud tekst erineb samas keeles kirjutatud algupärasest tekstist, ning pakutud ka välja, millised need erinevused olla võiksid. Kuigi ei ole tuvastatud, et erinevused oleksid universaalseid, kasvas uurimuste hulk just tõlkeuniversaale otsides ja tõestada või ümber lükata püüdes. Teema pakub jätkuvalt huvi ja tõlgitud teksti puudutavad üldistused ning avastatud tendentsid aitavad tõlkimist paremini mõista. Vaja oleks, nagu soovitab Andrew Chesterman, vaid loobuda terminist “tõlkeuniversaal” (Chesterman 2011).

Kuigi tõlkekeelest rääkides rõhutavad uurijad, et selle spetsiifika ei tulene vigadest, siis küsides inimestelt, mida nad tõlkest arvavad ja paludes eristada algupäraseid ja tõlgitud tekste, selgub et tõlke puhul arvatakse ikka midagi viltu olevat läinud ja tõlkeks peetakse seega ka just neid tekste, kus leitakse vigu (nt Tirkkonen-Condit 2002, Taukar 2012). Korpuse uurimine võiks ehk selgust tuua, kas on tõlgitud tekst just kuidagi normist kõrvale kalduvam või kas see üleüldse erinebki kuidagi algupärasest tekstist. Eestis ei ole tõlkekeelt veel korpuste baasil uuritud, kuid mujal maailmas leitu põhjal tundub, et tõlgitud tekstide keel erineb tõepoolest algupärase tekstide keelest.

Lisaks tõlkeuniversaalidele on tegeldud veel korduvate mustrite uurimisega. Dorothy Kenny nimetabki üheks korpuslingvistika olulisimaks avastuseks seda, et meie suuline ja kirjalik kõne oma emakeeles on rutiinne ja etteaimatav (Kenny 1998). Rutiinsuse ja originaalsuse vaatenurgast on Kenny saksa ja inglise tõlkecorpuste põhjal uurinud ka loovust ja normaliseerimist tõlkimisel (Kenny 2001). Sonja Tirkkonen-Condit on uurinud selliseid sihtkeele üksusi, millel puudub lähtekeeles vormiliselt sarnane vaste ning tema hüpotees on, et tõlketekstis esineb selliseid üksusi vähem (2002). Ka Gideon Toury kirjeldab, et tõlkimisel on kalduvus kasutada sihtkeeles väljendeid, mis sarnanevad lähtekeele väljenditega, mitte neid väljendeid, mis oleksid sihtkeeles ehk sobilikumad (1995: 225).

Lühidalt

- Tõlketeadus hõlmab kõikvõimalikku tõlkimise olemust mõista püüdvat uurimistegevust ning tõlkijale võib olla praktilist kasu nii uurimistulemustest kui ka uurimisprotsessist.
- Enamasti jaotatakse uurimusi teksti-, tõlkija- ja protsessikeskseteks, kuid uute žanrite tekkimisega keskendutakse mõnikord just ühele spetsiifilisele žanrile ja käsitletakse siis seda erinevatest vaatenurkadest.
- Tõlkimise uurimisel kasutatakse palju teiste teadusalade metodoloogiaid, mis ühest küljest annab tõlketeadusele uusi vaatenurki ja uusi andmeid, kuid teisalt ei pruugi nende meetodite kohandamine alati olla õigustatud või valiidne.
- Uurimuse valiidsust aitab suurendada uurimis- või andmekogumismeetodite kombineerimine, sh triangulatsioon.
- Tõlkija olemasolul ja tema otsustel ning suhestumisel teiste tõlkimisprotsessis osalejatega on arusaadavalt väga oluline roll ning see kajastub ka tõlketeaduse uurimissuundades.
- Uuemad meetodid võimaldavad uurida nii tõlkija arusaamiskui ka kirjutamisprotsessi.
- Tõlke kui teksti uurimist iseloomustab praegu keskendumine rohkem sihttekstile.
- Tõlgete keele iseärasuste kohta on võimalik midagi veidigi üldistatult öelda suurte tõlkekorpusete uurimise läbi.
- Korpusete põhjal tehtud uurimustes on paljudes keeltes käsitletud paljusid erinevaid aspekte ning midagi väga üldist ei saa siiski tõlkekeele kohta öelda. Arutatakse korpusuurimuse kui meetodi üle ning tasapisi saab midagi öelda kas konkreetse keele või keelepaari kohta.

Küsimused

36. Mille kohta annab infot uurimus, kus tõlkeüliõpilastel palutakse tõlkida üks lõik ja seejärel küsitletakse neid tõlkimisel kasutatud meetodite teemal?
37. Miks ei anna avaldatud tõlgete uurimine vältimatult infot tõlkimise kohta?
38. Kuidas saaks deskriptiivse tõlketeaduse tulemustest (et üldiselt tõlgitakse teatud viisil) järeldada preskriptiivseid tõlkimise reegleid (et tuleks tõlkida teatud viisil)?
39. Miks on tõlgete keel teistsugune kui algupäraste tekstide oma – kas see on tõlkimise olemus või seniuuritud tõlkijate pädevuse puudujääk?

Lugemist

- Tõlketeaduse kui iseseisva distsipliini alustekst James Holmesilt (1994).
- Põhjalik ülevaade kirjeldava tõlketeaduse algusest: Hermans 1999: 7-21.
- Susam-Sarajeva (2009) käsitlus juhtumiuuringust laiemalt ning üldistamisvõimalustest juhtumiuuringu puhul.
- Gideon Toury põhjalik käsitlus kirjeldavast tõlketeadusest (1995).
- Williamsi ja Chestermani õpik (2002) tõlkealase uurimuse tegemisest. Annab täpseid juhiseid alates töö üldisest ülesehitusest kuni ajaplaneerimise ja töö kaitsmiseni, kuid ei kirjelda lähemalt kaasaegseid uurimismeetodeid ja teooriaid.
- Anthony Pym (2011) tõlkija autorsusest, viidates sotsioloog Erving Goffmani autori definitsioonile.
- Andrew Chestermani ülevaade (2006) tõlkimise sotsioloogiast ja võimalikest uurimisraamistikest.
- Kogumik Translator's Agency (Kinnunen ja Koskinen 2010). Erinevad vaatenurgad tõlkija agentsusest.

- Põhjalik käsiraamat pilgujälgimisest: Holmqvist et al. 2011.
- Ülevaade tõlkimisprotsessi uurimisel kasutatavatest uurimis-
meetoditest(2009).
- Maeve Olohan (2004) kirjeldab selgelt ja üsna detailselt
korpuste kasutamist tõlgete uurimisel.
- Veidi kriitilisemalt korpusmeetodist ning ühe uurimuse
tutvustus: Baker 2004.
- Artiklikogumik tõlkekeelest ja selle uurimisest ning tulemu-
sest: Mauranen ja Kujamäki 2004.

Mõned tõlketeaduslikke artikleid avaldavad ajakirjad:

- The Translator www.stjerome.co.uk/tsa/journal/1/
- Meta www.erudit.org/revue/meta/
- The Journal of Specialized Translation
www.jostrans.org/
- Target www.benjamins.nl/#catalog/journals/target/main

Kaks liiki tõlkimist

Üks naiivteooriaid tõlke olemuse kohta ütleb, et tõlkimisel saadakse „sama tekst teises keeles”. Sellega sobiv juhised tõlkijale on, et „lähteteksti ei tohi muuta”. Aga kui on sama tekst, kuidas ta siis teises keeles saab olla? Või kas tõlkimine ongi nii lihtne, et võtame lähteteksti muutmatul kujul ja esitame ta sihttekstina? Ilmselt see pole nii, vaid tõlkimisel tekstit midagi ikka muudetakse. Aga mida? Prooviks mõelda naiivteooriast natuke edasi.

21.1 Märksõnu tõlketeooriatest

Tõlkimist tundub olevat olemas kaht omavahel selgelt eristuvat liiki, mida eri uurijad on nimetanud erinevalt ja ka määratlenud veidi erinevalt, kuid liigituste põhialused on üsna sarnased. Kõige selgem on ehk alustada de Groot'i (1997: 30-31) jaotusest horisontaalseks ja vertikaalseks tõlkeks. Horisontaalne seab kahe keele väljendusvahendeid otsesesse üksühessesse vastavusse ja kasutab neid vastavusi lähtetekstide teisendamisel sihttekstideks. Vertikaalne koosneb kõigepealt lähteteksti dekodeerimisest läbi kõigi keeletasemete ortograafiast pragmaatikani ja seejärel sihtkeelse teksti kodeerimisest tasemete vastupidises järjekorras. Neist kahest toetavad horisontaalset pea kõik tõlketeaduse suunad, järgnevate eranditega.

Pariisi koolkond (Seleskovitch ja Lederer 1984, Lederer 2003) on alates 1960ndate lõpust rääkinud interpreteerivast tõlkimisest, rõhutades sealjuures lähteteksti instrumentaalsust ja tõlkija staatust suhtluse täieõigusliku osalisena. Interpreteeriva tõlkimise vastand on transkodeerimine – lähteteksti lingvistiline teisendamine sihttekstiks.

Juliane House'i (1997, 2001) analoogne jaotus on ilmsete (*overt*) ja varjatud (*covert*) tõlgete vahel. Esimeste puhul on ilmne nende tõlkestaatus, nad on metatekstitest teiste tekstide kohta. Varjatud tõlked toimivad iseseisvate tekstidena, olenemata oma võimalikust seosest ühe või mitme muukeelse originaaliga. Christiane Nordi (1997) jaotus on instrumentaalse ja dokumentaalse tõlke vahel. Dokumentaalse tõlkega dokumenteeritakse ehk kirjeldatakse lähteteksti, instrumentaalsega täidab selle väljaandja mingit oma eesmärki. Nord on põhjendanud instrumentaalse lähenemise eeliseid koguni sellise keelekesksuse kantsi nagu biiblitõlke puhul ja oma tõekspidamisi ka praktilises piiblitõlkes rakendanud (2001).

Roger Bell (1991) on esitanud tõlkimise protsessimudelitest kõige põhjalikuma, mis küll sisaldab dekodeerimist ja seejärel kodeerimist läbi kõigi keeletasemete, aga jätab siiski välja tõlkija kui suhtlustaotlust omava suhtleja, taandades ta ikkagi tekstiteisendusmehhanismiks, mis siis et pragmaatikani ulatuva keerukusega mehhanismiks. Samasuunalisi tulemusi on Bell saanud ka küsitlusest, kus tõlkijad pidasid ebahuvitava teksti kvaliteetset tõlkimist võimatuks (1995: 99).

Douglas Robinson (2004), ei esita mudelit ega tõlgete kahetist jaotust, aga kirjeldab tõlkimist kui üht meetodit asjade tegemiseks sõnade abil, sarnaselt kõnelemisele. Silvia Bernardini väitel on tõlkimine tähenduse konstrueerimine, mitte rekonstrueerimine (2004b: 20) ja tõlkimisoskus on suhtlemisoskuse alamhulk (2004a: 109). Isegi ilukirjandustõlkes, kus keelekeskne lähenemine on olnud traditsiooniliselt ainuvaldav, leidub vastupidist arvamust: võrreldes tõlkekirjanduse hulgas hästikirjutatud ilukirjandusteoseid (st selliseid, kus tõlkija on käitunud autorisarnaselt) originaalteoste imitatsioonidega, eelistab Anthea Bell esimesi, väljendades sümpaatiat kirjastajate sooviga mitte jääda raamatuga liiga suurde kahjumisse (2006: 65). Ka Bassnett väljendab arusaamatust, miks on tõlkimist ja kirjutamist hakatud erinevateks tegevusteks pidama (Bassnett 2006).

Transkodeerimise eelistamist loomulikule suhtlusele on Gross nimetanud tõlkijate professionaalseks alaväärsuskompleksiks (2003: 83), piirdudes küll üksnes lühida üldsõnalise soovitusena sellest hoiduda ja pakkumata alternatiivset retsepti. Kiraly (2000) on tõlkijate eneseteadvuse parandamise seadnud üheks oma sotsiokonstruktivistliku tõlkijakoolituse kesketest eesmärkidest. Need lähenemised ei pea lähteteksti lingvistilist teisendamist seega üldse tõlkimiseks.

21.2 Instrumentalistlik tõlkemudel

Järgnevalt kirjeldame Gottlob Frege, klassikalisest terminoloogia-teooriast ja performatiivsest lingvistikast (Robinson 2004) lähtuvat ning arvutivõrkude protokollivirna sarnasusest inspireerituna esitatud mudelit, mille kohaselt ka tõlkija on oma suhtlustaotlust realiseeriv inimene, mitte tekste teisendav mehhanism.

Mudeli kaugem alus on Frege keelefilosoofia, mille kohaselt lisaks keelele on selgelt olemas ka väljaspool keelt asuvad ja keele abil väljendatavad mõisted, ning Eugen Wüsteri töödest alguse saanud klassikaline terminoloogiateooria. Viimase kohta vt nt Wüster 1979, Felber 1984, Temmerman 2000. Viimane kritiseerib klassikalist teooriat ja pakub asemele oma sotsiokognitiivse lähenemise, kuid ka see sobib siinse mudeli aluseks suurepäraselt – mõisted (Temmermanil mõistmisüksused) on endiselt olemas enne keelt ja keelest sõltumatult ning keel on üksnes vahend nendest rääkimiseks, mitte eesmärk iseeneses.

Vahetu alus on aga Douglas Robinsoni performatiivne lingvistika. Robinson omistab kõneaktide teooriale keskse tähtsuse ja võrdleb sellel põhinevat performatiivset lingvistikat, mille kohaselt keele abil peamiselt tehakse asju, konstatiivsega, kus keele abil asju peamiselt kirjeldatakse. Nagu raamatu alapealkirjaski („Speaking and translating as doing things with words”) öeldud, kasutab Robinson oma mõtete illustreerimiseks lisaks tavalisele kõnelemisele ka tõlkimist, kusjuures tõlkimine ei erine sisuliselt muudest kõnelemise liikidest. Ka tõlkija teeb keele abil asju. See on põhimõtteline erinevus tõlkimise olemuse varasematest käsitlustest.

Tõlketeadus on oma arengus liikunud üha suurematele üksustele: sõnalt lause kaudu tekstini, selle funktsioonini ja kohani kultuuris. Siiski on praktiliselt kõik uurijad tegelenud sellega, kuidas ühes keeles kirjutatu viia üle teise keelde, võttes aluseks kirjas oleva, fikseeritud, lõpliku teksti. Tõlge on siis metatekst selle esialgse teksti kohta. Tõlkija ülesanne on tekste uurida ja kirjeldada ning tema tähtsate pädevuste hulka kuulub heatasemeline (lähte)keeleoskus koos stiilinüansside märkamise ja edasiandmise oskusega.

Suhteliselt uued, kuid juba üldtunnustatuks saada jõudnud on Katharina Reissi ja Hans J. Vermeeri töödel põhinevad funktsionalistlikud teooriad, sh *skopos*-teooria (Vermeer 1978, Reiß ja Vermeer 1984, Nord

1997): tõlkimine on abinõu mingi eesmärgi (*skopos*) saavutamiseks, eesmärk pühitseb abinõu ja eesmäärke võib olla palju erinevaid ka sama lähteteksti puhul. Selle pere teooriad arendavad varasemaid edasi väga praktilises suunas, võimaldades tõlkeprotsessist saada lisaks lähtetekstide tõlgetele (metatekstidele) ka ehtsaid sihtkeelseid tekste. Äärmuslik, kuid iseloomulik näide Nordilt: kui tuleb tõlkida ärikiri inglise keelest hiina keelde, siis ei ole tõlkijal originaaliga midagi peale hakata; ta kirjutab täiesti uue hiinakeelse kirja, sest ärikultuurid on nii erinevad. Isegi kui funktsionalism on deskriptiivne ja tal tõepoolest õnnestub edukalt kirjeldada kõiki praktikas esinevaid tõlkeliike, on tõlkekoolituse seisukohalt puuduseks jätkuv lähtumine tekstist, mille tulemusel ka ennast funktsionalistideks pidavad tõlkijad tegelevad peamiselt siiski sellesama tekstiuurimise ja -teisendamisega. Isegi *skopos* ehk eesmärk on tekstil, mitte seda kirjutavatel inimestel, umbes nagu tekst sooviks midagi saavutada.

Robinsoni seletus erineb varasematest teksti täieliku kõrvalejätmise poolest. Tekstid ja tekstielemendid on muidugi endiselt kasutusel infoedastuse vahendina, aga oluliseks peetakse nende asemel hoopis suhtlevaid isikuid: kõnelejat, kuulajat ja mitmekeelse suhtluse korral ka tõlkijat, nende suhtlustaotlusi ja tehtavaid kõnetegusid. Siit tulenebki väide, et tõlkija on kõneleja ja kuulajaga sarnanev, tahet ja tõekspidamisi omav inimene, mitte tekste teisendav mehhanism. See väide toob kaasa täiesti teistsuguse ettekujutuse tõlkimisest, tõlkijast, tõlkija vajalikest pädevustest ja tööülesannetest ning lõpuks ka kvaliteedikriteeriumidest. Ei ole oluline, mis originaaltekstis kirjas on; teksti täpse järgimise asemel on tarvis sihtteksti lugejani viia alge autori suhtlustaotlus. Iseloomulik on suhtumine lähteteksti sisuvigadesse: nii performatiivse kui ka siinse instrumentalistliku lähenemise korral on enesestmõistetav, et tõlkija parandab nad ära, välja arvatud juhul, kui tõlkija millegipärast teadlikult otsustab lugejale esitada sisuvigase teksti, näiteks teadliku valetamisena (parteiprogrammis vms), irooniana, tähelepanukontrollina vms. Tekstipõhiselt mõeldes ei ole niisugusele parandamisele kuigi lihtne õigustust leida.

Siinkohal tuleks lugejas kindlasti tekkiva vastuväidete hulga vähendamiseks ehk täpsustada, et tekstipõhine tõlkimine on endiselt täiesti olemas: kirjandusklassikute tõlked eesmärgiga uurida klassikut, eksamitööde tõlked eesmärgiga teavitada muukeelset komisjoni töös esinevatest vigadest, dokumentaalne (Nord 1997: 47 jj) õigustõlge

eesmärgiga kirjeldada lähtekeelset dokumenti jms. Need on instrumentaalsusega täiesti kooskõlas, eeldusel et lähteteksti kirjeldamine ongi see, mida tõlkija teha tahab. Keelekeskseks muudab niisuguse tõlkimise ainult tõlkija seisukoht, et tekstiteisendamine ongi sama mis tõlkimine.

Siinse käsitluse rõhuasetust õigustab ka asjaolu, et tõlketurul on praktiliselt ainuvaldavad instrumentaalset tõlkimist vajavad tööd. Tüüpiline näide on kasutajajuhendid ja muud tooteid tutvustavad tekstid, kus lähteteksti kirjutaja ja tõlkija on mõlemad ühesugused, sarnaste oskuste ja vastutuspiiridega anonüümsed palgatöötajad, kelle tekstid lähevad avaldamisele tootjafirma nime all. Tootjafirma on alati ka tõlke initsiaator. Töötajatelt eeldatakse meeskonnatööd ja lojaalsust tööandjale, millest tulenevalt sisaldub vähemalt ühe suure tõlkekliendi kvaliteedijuhendis (Tavast 2005) nõue, et tõlge peab vastama kirjeldatavale tootele, mitte vältimatult lähtetekstile.

Mudeli kuju ja esitusviis on inspireeritud arvutivõrkudes toimuvat suhtlust kirjeldavast ISO OSI mudelist (Open Systems Interconnection). Kui inimene soovib saata teisele inimesele näiteks arvet, siis ta annab vastava käsu oma raamatupidamisprogrammile, see suhtleb sõnumivahetussüsteemiga, see omakorda võrguprotokolle realiseerivate komponentidega ja nii edasi järjest madalamale tasemele, kuni lõpuks on arve saatmise soovist saanud ühtede ja nullide jada, mis esitatakse elektrivõngetena ja saadetakse traatipidi adressaadi arvutisse. Seal kordub kõik vastupidises järjekorras, kuni inimene saab kätte talle mõeldud arve. Oluline on tähele panna kaht asja:

- arvet kui niisugust ei edastata, edastatakse üksnes elektrivõnked,
- edastamise ajal ei tähenda need elektrivõnked mitte midagi ja neile luuakse tähendus alles palju kõrgematel kihtidel.

Inimsuhtlust võib kirjeldada samamoodi. Elektrivõngete asemel on õhuvõnked või paberile tehtud märgid ning võrguprotokollikihtide asemel on keelesüsteemi tasemed. Kui kõneleja tahab midagi öelda, siis ta enam või vähem teadlikult valib selle väljendamiseks sobivad vahendid alates pragmaatikast (kas anda otsene käsk aken kinni panna või pigem märkida, et toas on jahe) ja semantikast (otsese käsu valimisel tuleb selgelt rääkida aknast, mitte uksest) läbi tekstiõpetuse, süntaksi, leksikoloogia ja ortograafia kirjatehnika või foneetikani välja (kuidas kirjutada või hääldada sõna *aken*). Tekitatud õhuvõnked jõuavad kuulajani, olles teel täiesti tähendusetud, ja kuulaja hakkab

neid dekodeerima, leides kuulnud helide hulgast üles tähed, sõnad ja laused, ühestades sõnatähendused, analüüsisid öeldu pragmaatikat ja konstrueerides lõpuks kuuldu ja oma taustateadmiste põhjal arvamuse kõneleja oletatavast suhtlustaotlusest.

Kuidas kodeerimine ja dekodeerimine täpselt käib, selle seletamine ei ole siinsete ülesannete hulgas; piisab tõdemusest, et suhtlus kahe aruka ja koostööle orienteeritud inimese vahel enamasti kuidagi toimib. Praktiliselt alati saab kuulaja suhtluse tulemusena lisaks tegelikult öeldule midagi teada ka sellest, mida kõneleja öelda tahtis, miks ta seda ütles või millist muljet ta oma kavatsuste teemal jätta tahtis.

Kui tuua mängu ka tõlkimine, muudame suhtluse kakskeelseks: kõneleja väljendub keeles, mida kuulaja ei mõista. Tarvis on mingit vahendajat. Vahendajad aga võivad toimida mitmesugustel tasemetel, nagu arvutivõrkudeski: päris madalal füüsilisel kihil töötav järgur võimendab ja puhastab elektrivõnkumisi, ilma nendega edastatavatest andmetest midagi teadmata; kõrgematel protokollikihtidel on üha taiplikumad lüüsid, marsruuterid jne, mis võivad küll aru saada nt sellest, kuidas bittidest paketid moodustuvad, aga arvest ega ammugi mitte selle saatmise põhjustest ei tea ka nemad midagi.

Järguriga sarnane on hea masinakirjutaja, kes töötab märgitasemel, kirjutades täpselt ümber käsikirjas olevad märgid. Mõnikord tohib ta ka ortograafiavead ära parandada, aga midagi rohkemat tema ülesannete hulka kindlasti ei kuulu. Sõnatasemel töötab sõnastiku abil üksiksõnu asendav tõlkija (ka niisuguseid tegutseb tõlketurul). Järgmisel, lausetasemel töötav tõlkija oskab juba sõnadest laused kokku lugeda ja sihtkeelsete lausetega asendada, kuid ei mõista endiselt nende sisu. Siit edasi võib veel eristada tekstitaset, kus jälgitakse ka lausete omavahelisi seoseid ja vaadatakse, et neist ilus terviklik sihttekst kokku saaks, kuid semantilist ega pragmaatilist analüüsi endiselt ei toimu. Tekstitasemeni küünivad praegused parimad masintõlkesüsteemid, samuti töötab niimoodi suur hulk inimtõlkijaid. Järgmine tase on semantika, kus tõlkija saab teadlikuks sellest, mida on tekstiga öeldud, ja seejärel pragmaatika, kus jõuab kohale ka põhjus, miks on just niimoodi öeldud. Igal neist tasemetest peaks tekkima vastavatasemeline ekvivalents lähte- ja sihtkeelse teksti vahel, mida on ka põhjalikult kirjeldatud ekvivalentsil põhinevates tõlketooriates kuni funktsionaalse ekvivalentsini välja.

Instrumentaalne mudel lisab veel ühe taseme – tõlkija kui inimese,

kui sel teemal pädeva suhtleja. Tõlkija osaleb kõigepealt lähtekeelses suhtluses kuulajana, mõistab algse kõneleja suhtlustaotlust samamoodi nagu teisedki lähtekeelsed kuulajad, ja võtab endale seejärel sihtkeelse kõneleja rolli, väljendades nüüd juba oma (NB! mitte algse autori) suhtlustaotlust sihtkeeles. Kui mõlemas keeles toimib suhtlus edukalt, nagu see tavaliselt juhtub, siis jõuab algse kõneleja väljendada tahetu lõpuks tõlkija abil sihtkeelse kuulajani.

Et tõlkija on inimene ja tal on oma suhtlustaotlus, mitte ta ei vahenda kellegi teise oma, viib suhteliselt olulise mõtteviisimuutuse: tõlkija suurem vastutus, kõrgemad nõudmised talle ja koos nendega ka kõrgem enesehinnang. Kuid mis peamine, niisugune mõtteviisimuutus peaks tegema olemuslikult võimatuks suure osa nii koolitöodes kui ka „päris” tõlgetes nähaolevatest vigadest, mis tekstipõhise (et mitte öelda masinliku) tõlkimise puhul sarnanevad kahtlaselt tüüpilise masintõlkesüsteemi omadele.

Muid jaotusaluseid

Valikut tekstiteisendamise ja oma suhtlustaotluse väljendamise vahel on mõnikord kiusatus ära nihutada teiste sarnaste valikute peale. Üks lihtsamaid selliseid on otsetõlke ja sihtteksti kõrge keelise kvaliteedi vahel. Need aga ei ole ju vastastikku välistavad, ja mis veel olulisem, mõlemad on ühtmoodi võimalikud ükskõik kumma maailmavaate korral. Keelekeskses maailmas on nad alati olnud teada ja esindatud ka mitmesuguste dihhotoomiatena eri tõlketeooriates. Ka instrumentalis- miga sobivad mõlemad, kuna toimiva sihtteksti kirjutamisel võib selle sihtteksti funktsioon olla ka lähteteksti võimalikult täpne kirjeldamine. Siin mõeldud vahe ei seisne mitte mingites sihtteksti parameetrites ega selle seostes lähtetekstiga, vaid tõlkeprotsessis. Keelekeskne tõlkimine on deterministlik mehaaniline teisendusprotsess, instrumentalistlik tõlkimine põhineb sellel, et tõlkija *tahab* midagi. Ka tähttäheleline tõlge on instrumentalismiga kooskõlas, kui tõlkija seda teadlikult teistele variantidele eelistab. Teine levinud jaotus on tõlkimise ja lokaliseerimise (tõlkimine pluss kultuurikontekstiga kohandamine) vahel. Ka siin on kommentaar sama: need ei ole vastastikku välistavad ja mõlemad on võimalikud kummagi maailmavaate korral.

21.3 Tõlkemudelite levikust

Aastal 2008 läbi viidud tõlketuru-teemalise küsitluse (Möldre 2008, Rand 2008, Vain 2008, Kõrvek 2009, Ohak 2009, Raidma 2009, Tavast 2008) üks eesmärke oli teada saada tõlkebüroode seisukoht kirjeldatud tõlkemudelite teemal. Kas Eesti tõlketurul *tõlkimise* nime all pakutav teenus on lähteteksti teisendamine või uue sihtkeelse teksti kirjutamine? Kas tõlkebürood vastutavad oma sõnade eest? Kas nad eeldavad, et tõlkija vastutab oma tõlkebüroole saadetavas tekstis olevate sõnade eest?

Pea pooled vastajad väljendasid nende küsimuste juures arusaamatust või kõhklesid vastamisel märkimisväärselt kaua. Tõlkimist võetakse nii iseenesestmõistetavana, et selle üle naljalt juurdlema ei kiputa.

Suhtumine originaali sisuvigade parandamisse oli veidi lihtsam küsimus. Intervjueeritavatele kirjeldati hüpoteetilist olukorda, et lähtetekstis on sisuviga ja kliendiga on võimalik suhelda ainult tõlkele kaaskirjaga kommentaari lisamise teel, ning küsiti, kas viga tuleks parandada või mitte.

Keelekeskse lähenemise korral oleks lähteteksti sihttekstist teisedades muidugi mõeldamatu seda teksti omalt poolt kuidagi muuta. Nii väljendaski 12 bürood seisukohta, et tõlkijal ega bürool ei ole lubatud sisuvigu parandada. Nagu üks vastaja väljendas, on nad kõigest tõlkijad, mitte autorid.

Siiski vastas 21 bürood, et seda tehakse kogu aeg, sageli isegi klienti informeerimata, rääkimata loa küsimisest. Öeldi ka, et kliendid ootavad vigade parandamist, ja et ühtki büroo tehtud parandust ei ole kliendid kunagi valeks tunnistanud. Üks vastaja põhjendas, et parandamata veaga tõlke saatmine põhjustaks üksnes tarbetut ajakulu, kuna klient peaks tõlke tagasi saatma palvega viga siiski ära parandada. Sest miks peaks vastutusvõimeline inimtõlkija teadlikult ütleva midagi, mis ei vasta tõele? See võib kõne alla tulla ainult koostööprintsipi mittejärgivates suhtlussituatsioonides nagu reklaami- või õigustõlge, kui klient seda otse nõuab.

Rohkem läbimõeldust käibetõdede asemel oleks parem ka tõlkebüroodele endale. Otsese tulemusena saadaks paremad hindamis- ja töölevõtukriteeriumid. Kui turuosalised suudaksid selgesõnaliselt kokku leppida, mis see on, mida nimetatakse tõlkimiseks, või kuidas

tunda ära kõrget kvaliteeti, siis oleks neid asju palju lihtsam ka klientidele ja tõlkijakandidaatidele selgitada.

Peale selle annaks instrumentalismi omaksvõtmine pikemas perspektiivis tulemuseks elukutse prestiiži paranemise, tõstes tõlkijad ühiskonna hierarhias sekretärade tasemelt (kus oodatakse käskude täitmist) arhitektide, juristide ja arstide tasemele (kus oodatakse ka kliendi tellimuse täitmisel isikliku arvamuse omamist, vajadusel kliendi harimist jne). Juba praegu leidus vastajate hulgas büroosid, mis on oma suuruse või väga kitsa spetsialiseerumisega saavutanud nii palju edu ja enesekindlust, et ei kohku tagasi klientide harimise, oma põhimõtete ja mittesobivate tööde äraütleamise või mõne kliendirühma (eriti vähekokogenud klientide nagu eraisikud või Eesti lõppkliendid) täieliku vältimise eest.

Lõpetuseks üks tore tsitaat projekti EAGLES lõpparuandest¹, kus tõlked paigutatakse kvaliteedi alusel järgmisele skaalale.

- toortõlge,
- tavalise kvaliteediga tõlge,
- eriti kõrge kvaliteediga tõlge,
- uus sihtkeelne tekst ühe või mitme lähtekeelse teksti põhjal.

Tõlkebüroode arvamustest huvitavamad oleksid tegelikult tõlke lõppklientide omad. Nende saamist raskendab küsitletavate kättesaamatus (suurtest tõlget ostvatest organisatsioonidest on keeruline üles leida inimest, kes tegelikult otsustab tõlkele esitatavad nõuded) ja info konfidentsiaalsus. Aga kui keegi lugejaist plaanib inimeste küsitlemisel põhinevat lõputööd, siis see oleks üks väga vajalik teema: mida tõlke initsiaatorid tegelikult tahavad, kui nad *tõlkeks* nimetatava asja tellivad?

¹<http://www.issco.unige.ch/en/research/projects/ewg95/>

Lühidalt

Kui jaotame tõlkimiseks nimetatavaid olukordi ülesande järgi, mille tõlkija endale võtab, jõuame kahe selgelt eristuva tõlkeliigini.

1. Tõlkija on vahend

- Tõlkimise objekt on lähtetekst.
- Tõlkijalt nõutakse lähtekeele oskust.
- Huvitavad parameetrid on (kontrastiiv)lingvistilised:
 - kas sihttekst on grammatiline?
 - kas sihttekst järgib lähte- või sihtkultuuri norme?
 - kui lähedaselt sarnaneb sihttekst lähtetekstile?
- Tõlkija on vahendaja ega vastuta sihtteksti sisu eest.
- Hinna suurusjärk on 0.04 eur/sõna.
- Otsene konkurents masintõlkega.

2. Tõlkija on tegija

- Tõlkimise objekt on tõlkija arusaam initsiaatori suhtlustaotlusest, mis on vältimatult subjektiivne.
- Tõlkijalt nõutakse eriala tundmist, sihtkeele oskust, lähtekeele oskust.
- Huvitavad parameetrid on keelevälised:
 - kas sihttekst täidab eesmärgi, milleks ta on loodud?
 - kas sihtteksti tajutakse tõlkena?
- Sihttekstiga väljendab tõlkija *oma* suhtlustaotlust.
- Sihtkeeles teeb *tõlkija* asju sõnade abil.
- Tõlkija on sihtteksti autor ja vastutab selle eest täielikult; ka selle sisu eest, analoogselt ükskeelse kirjutajaga.
- Hinna suurusjärk on 0.12 eur/sõna.

Tõlketurul pole sel teemal kuigi palju selgust.

- Eesti tõlkebürood jagunevad nende kahe mudeli pooldamise mõttes umbes pooleks.
- Sageli ei ole seisukoht sel teemal ei läbi mõeldud ega ammugi mitte kuskil bürood tutvustavates materjalides avaldatud.
- Mõlemat tegevust nimetatakse *tõlkimiseks*, mistõttu klient ei tea ette, kumba teenust ta saab, ja tõlkija ei tea, kumba büroo ootab.
- Selgemalt läbimõeldud seisukohad, võibolla ka nende kahe tegevuse erinev nimetamine, aitaks kaasa turu korrastamisele (kumbki seltskond saaks rahun oma teenust pakkuda) ja tõlkija elukutse prestiiži parandamisele.

Küsimused

40. Eelduste peatükis kirjutasime, et mõni keelealane toiming ongi kujuteldav ainult ühe viisi korral suhtlust seletada. Tõenäoliselt on teil olemas seisukoht suhtluse toimimise teemal, kas tähendus on keelendite või suhtlejate parameeter. Samuti on teil nüüdseks loodetavasti kindel seisukoht tõlke olemuse teemal, kas tõlkimise objekt on lähtetekst või tõlkija enda mõtted. Kas need teie seisukohad on omavahel kooskõlas?

41. Kui ise oma tahtmise järgi tegemine toob sisse kolm korda rohkem kui teiste käskude täitmine, miks siis ikkagi valivad väga paljud tõlkijad käsutäitmise?

Lugemist

- Lühidalt ja kriitiliselt erinevatest teooriatest (ekvivalentsus, eesmärgipõhisus, kuid ka kultuur ja lokaliseerimine): Pym 2010
- Nord 1997 annab ülevaate funktsionalistlikest teooriatest.
- Mitmeid algupäraseid tekste sisaldab Translation Studies Reader (Venuti 2004)
- Mitmekülgne kogumik, mis sisaldab nii teoreetilisemat laadi artikleid, kui erinevate tekstižanrite põhjal tehtud uurimusartikleid: Hansen et al. 2004

Tõlkimise kokkuvõte

Tõlkimine on samasugune keekekasutus nagu ükskeelne kõnelemine: inimesel on suhtlustaotlus ehk mingi mõte, mida ta soovib väljendada, ja seejärel ta väljendab seda. Kas mõtte tekitamiseks on kasutatud mõne muukeelse teksti lugemist, ei olegi nii väga oluline.

Suhtlustaotluse omamiseks või üldse millegi tahtmiseks on tehnika praeguse arengutaseme juures vältimatu inimhõimuse olemasolu. Ainult inimene on võimeline omama suhtlustaotlust ja seda väljendama; masinad veel mitte. (Ühel päeval üks masin solvub selle väite peale. Siis ongi käes aeg, kus masinad saavad inimese kombel tõlkima hakata, sest solvumiseks ja suhtlustaotluse omamiseks läheb tarvis umbes sarnasel määral töötlusvõimsust.)

Tõlkijad, kes soovivad lähteteksti austada ja kardavad oma suhtlustaotlust tõlkes väljendada, konkureerivad otseselt masintõlkesüsteemidega. Veelgi enam, selline professionaalne alaväärsuskompleks vähendab kogu elukutse prestiiži ühiskonnas, kisub alla hindu ja süvendab klientide muljet, et suvalise pikkusega tõlge peaks valmis saama hiljemalt järgmise päeva hommikuks.

Lisaks ei leidu lähteteksti teisendava tõlkimise kirjeldamiseks niisugust suhtlusteooriat, millega need tõlkijad ise nõus oleksid. Ainult fikseeritud koodi mudeli korral on lähtetekstil mingi objektiivne tähendus, mida saaks tekstist ilma inimhõimuse abita tuvastada ja seejärel lähtetekstitruult tõlkida; selle mudeli tõsiseid pooldajaid on aga raske leida. Samuti ei leidu ilmselt tõlkijat, kes tõsiselt arvaks, et igal tekstil on olemas täpselt üks õige tõlge. Aga kui õigeid tõlkeid on mitu, siis nende vahel valimine on ju tõlkija otsustada, ehk tõlkija ikkagi on inimene, kes teeb asju.

Tõlkimise siinse käsitluse peamine mõte ongi julgustamine. Jah, tõlkija on küll inimene. Jah, ta tohib oma pead mõtlemiseks kasutada. Jah, ta tohib asju tahta ja seda ka välja öelda. Jah, ta tohib klienti harida või vajadusel töö vastuvõtmisest keelduda. Jah, ta tohib saada pigem arhitekti kui ehitustöölise palka.

IV

Toimetamine, kvaliteedikontroll ja
hindamine

Mis on kvaliteet

Toimetamine, kvaliteedikontroll ja hindamine on lõppkokkuvõttes kõik mingil viisil suunatud tekstide kvaliteedi parandamisele – aga mis see kvaliteet on? Nagu paljudest siinses õpikus käsitletatavatest asjadest, räägitakse ka kvaliteedist kui millestki enesestmõistetavast ja ülevalt antust. Inimesed väidavad (ja ilmselt tõesti usuvad ka ise) end olevat võimelise objektiivselt määrama tõlke või muu teksti, tõlkija, tõlkeprotsessi vms kvaliteeti. Samas ei osata vastata küsimusele kvaliteedi määratluse või mõõtmismeetodite kohta.

Järgnev käsitus keskendub tarbetekstide tõlgete toimetamisele, aga peaks üsna edukalt olema üldistatav ükskõik millisele tegevusele teiste inimeste tekstide kallal. Hoides kinni raamatut läbivast vastutuse joonest, üritame näidata, kuidas rohkesti eriarvamusi põhjustavaid suhteid toimetaja (hindaja, kvaliteedikontrollija) ja autori (tõlkija) vahel on võimalik kirjeldada nende ülesannete jaotuse kaudu. Kui teksti eest vastutaja on paigas, siis peaaegu kõik muu järeldeb sellest.

23.1 Tõlkekvaliteet

Tõlkimise peatükis kord juba mainitud tõlketuru-teemalise küsitluse (Möldre 2008, Rand 2008, Vain 2008, Kõrvek 2009, Ohak 2009, Raidma 2009, Tavast 2008) põhjal peavad eranditult kõik vastanud tõlkebürood oma konkurentsieeliseks teistest paremat kvaliteeti. Teisiti pole see ka mujal, vt nt Beninatto 2007. Kui jätta kõrvale sellise enesetaju ilmselge ebaadekvaatsus¹, siis kvaliteedi definitsioon vajab ikkagi täpsustamist.

¹Tuntud anekdoot, mille järgi 90% inimestest peab end keskmisest paremaks autojuhiks, on sellega võrreldes üsna süütu.

Tõlkealal on teada kaks üsna erinevat kvaliteedi liiki, tõlke- ehk tehniline kvaliteet ja teenuse- ehk funktsionaalne kvaliteet, mida sageli ka omavahel segi aetakse. Enne kvaliteediga tehtavate toimingute (hindamine, kontroll, toimetamine) juurde asumist proovime kvaliteedi definitsiooni veidi kitsendada: allpool tuleb juttu ainult tõlkekvaliteedist. Teenusekvaliteeti kui suhtlusest üsna kaugel seisvat nähtust üksnes mainime infoks ja tõlkekvaliteediga segiajamise vältimiseks.

Kui tõlkimisega seoses kvaliteedist räägitakse, siis mõeldakse enamasti tõlkekvaliteeti. Tõlkeid on hindaja sisekaemuse alusel alati hinnatud ja praegugi võib tõlketeoste arvustustest lugeda kvantifitseerimata ja mittekontrollitavaid väiteid stiilis „tõlge on üldiselt kohmakas”, „tõlge on üldiselt ladus” või „tõlge vajanuks toimetamist”.

Niimoodi määratletuna on kvaliteet äärmiselt subjektiivne. Seda peetakse sihtteksti omaduseks, kuid nagu eelduste peatükis nägime, on see sarnaselt tähendusega pigem ikka hindajate omadus. Igal hindajal on sama teksti kvaliteedi kohta oma arvamus ja need arvamused on omavahel sageli lausa vastandlikud:

- tõlge peab edasi andma originaali sõnad,
- tõlge peab edasi andma originaali mõtte,
- tõlge peab kõlama kui originaal,
- tõlge peab kõlama kui tõlge,
- tõlkes peab kajastuma originaali stiil,
- tõlkes peab kajastuma tõlkija stiil,
- tõlkes tuleb säilitada originaali *ajastu hõng*,
- tõlge tuleb kohandada vastavaks kaasaja normidega
- jne.

Loodetavasti on praeguseks ilmne nende küsimuste sõltuvus pooldatavast suhtlusteooriast ja kitsamalt ka tõlkimise definitsioonist. Kui olla seisukohal, et sõnadel ei ole tähendusi, siis ei saa neid ju ka edasi anda. Kui tõlkimise definitsioon ei sisalda uue sihtkeelse teksti kirjutamist lähteteksti(de) põhjal, siis ilmselt ei tohiks ka tõlkest jääda muljet sellisest tegevusest (või siis ei kuulu hinnatav tekst niimoodi arvajate jaoks tõlgete hulka). Kui tõlkija on tekstiteisendusmehhanism, siis tal ei saa olla oma stiili. Ja vastupidi.

Tõlkekvaliteedi teemaliste arvamuste ühtlustamiseks või vähemalt võrdlemiseks on ikka ja jälle proovitud ka mingeid täpsemaid kvaliteedikriteeriume sõnastada. Formaliseeritumatel juhtudel koosneb

tõlkekvaliteet vähemalt järgmistest alamparameetritest (vt nt House 1997, 2001, Sinivee 2004, Tavast 2005).

- Täpsus
 - vastavus lähtetekstile
 - sisuline tõlevastavus (sõltumata lähteteksti tõlevastavusest)
- Keeleline korrektsus
 - õigekiri
 - morfoloogia
 - süntaks
 - vastavus muudele sihtkeele normingutele
 - stiil
- Ühtlus
 - sisemine järjekindlus
 - vastavus etteantud sõnastikele, terminibaasidele või tõlke-mäludele
 - vastavus stiiljuhenditele
- Vastuvõetavus
 - vastavus lugejate (oletatavatele) ootustele
 - sobivus sihtkultuuri konteksti

23.2 Teenusekvaliteet

Teenusekvaliteeti kui tõlkeprotsessi omadust on palju lihtsam kvantifitseerida ja selle kohta on olemas lausa riiklik standard EVS-EN 15038 (Standardikeskus 2007). Standardi järgi koosneb teenusekvaliteet lühidalt järgmistest aspektidest.

- Põhinõuded
 - juhtimine
 - töötajate kvalifikatsioon
 - töötajate enesetäiendamine
 - tehnilised ressursid
 - kvaliteedijuhtimissüsteem
- Teenuseosutaja suhtlemine kliendiga
 - töö teostatavus ja vastuvõtmine
 - kliendilepingu sisu
 - kliendiinfo kasutamine

- Tõlketeenuse osutamise kord
 - projektijuhtimine
 - ettevalmistamine
 - tõlkimine
 - toimetamine

Standardi 15038 kasutamisel kvaliteedinõuete alusena tuleb pidevalt meeles pidada, et ta reguleerib peamiselt tõlkimisel osalevate isikute ringi ja nende pädevust, sedagi üsna üldsõnaliselt (nt oodatakse tõlkijalt „oskust tõlkida teksti nõutud tasemel”). Vähemal määral reguleerib standard ka tõlkeprotsessi: „Tõlkija annab lähtekeelses tekstis esitatud mõtte edasi sihtkeeles, koostades teksti, mis vastab sihtkeele reeglitele ja projekti planeerimisel saadud juhistele.” Samas muidugi ei täpsustata, kuidas tuvastada lähtekeelses tekstis esitatud mõtet või milliseid meetodeid võiks kasutada selle edasiandmiseks. Seega ei taga isegi standardi täpne järgimine midagi tulemuse kvaliteedis; võib üksnes loota, et teenusekvaliteet ja tõlkekvaliteet kuidagi omavahel korreleeruvad, ehk et kirjeldatud pädevusnõuetele vastav tõlkebüroo väljastab mingis mõttes paremaid tulemusi kui neile nõuetele mittevastav konkurent.

Lisaks kujutab rahvusvaheline standard endast kompromissi eri riikide kommete vahel, mis pahatihti viib selleni, et tulemus ei vasta täpselt ühegi riigi omadele. Nagu allpool näeme, on konkreetselt Eesti tõlkebüroode tööprotsessid üldiselt täiesti teistsugused. Mitte halvemad, vaid teistsugused.

Tulles veel korraks tagasi Eesti tõlkebüroode seisukohtade juurde – väga vähesed neist oskasid midagi vastata küsimusele kvaliteedi definitsiooni kohta. Kõigepealt vastati teemast mööda, öeldes et kvaliteet on hea, kõrge, Eesti parim, kliente rahuldav vms. Korduma kippus ka kombinatsioon, et tõlkijatelt nõutav kvaliteet küll defineeriti kuidagi, enamasti tõlkekvaliteedi kategooriates, aga enda pakutav öeldi olevat lihtsalt hea. Üldine oli ka tõlke- ja teenusekvaliteedi segiajamine, näiteks pandi ühte patta grammatiline korrektsus, stilistiline ühtlus ja EVS-EN 15038. Veel üks korduv muster oli anda pikk vastus tõlke- ja/või teenusekvaliteedi kohta ja jõuda kas selle lõpuks või ka mõne järgmise küsimuse vastuses tõdemuseni, et lõppeesmärk on ikkagi tagada kliendi rahulolu.

Kokkuvõttes on tõlkebüroode seisukohtade teemal keeruline järeldada midagi peale arvamuste suure muutlikkuse. Kvaliteeti

peetakse oma konkurentsieeliseks hoolimata sellest, et kvaliteedi defineerimise vajadus põhjustab märgatavat ebakindlust. Kvaliteedi all võidakse silmas pidada ükskõik mida, alates mitmesugustest eelteoreetilistest ja subjektiivsetest ettekujutustest kuni konkreetse kliendi üksikasjalikult dokumenteeritud nõudmiste täpse järgimiseni. Sellest veel eraldi ja siin täiesti käsitlemata teema on teenus, mida büroo tõlkimise nime all tegelikult pakub - võib olla, et bürood töötavad oma sõnade järgi, aga võib ka mitte olla. Sellises olukorras võiks kasu olla suuremast läbipaistvusest, võrreldavusest ja võibolla isegi regulatsioonist. Kui kõik bürood pakuvad kõrgekvaliteediliseks tõlkeks nimetatavat teenust, aga nende pakutav on omavahel nii erinev, et ühe büroo kõrgekvaliteediline tõlge võib teise büroo arvates üldse mitte tõlkeks kvalifitseeruda, siis oleks klientidel hea teada, mida nad ikkagi oma raha eest saavad. Mis on tõlge? Mis sorti tegevus on tõlkimine? Kas selles sisaldub suhtlустаotluse omamine või mitte? Kui mõlemad on võimalikud, kas neil kahel põhimõtteliselt erineval teenusel võiksid siis ehk olla eraldi read tõlkebüroo hinnakirjas?

Lühidalt

- Kvaliteeti on tõlkealal kaht sorti:
 - sihttekstile omistatav parameeter tõlkekvaliteet,
 - tõlkeprotsessi parameeter teenusekvaliteet.
- Nende kahe segiajamine ja ebakindlus kvaliteedi definitsiooni sõnastamisel on üldised isegi tõlkeala tippasjatundjate (tõlkebüroode juhtide ja peatoimetajate) hulgas.
- Nagu tõlke definitsiooni puhul, nii aitaks suurem selgus ka kvaliteedi teemal kaasa tõlketuru paremale toimimisele.

Küsimused

42. Miks on standarditud küll teenusekvaliteeti, aga tõlkekvaliteeti mitte?

43. Kuidas saaks tõlkekvaliteeti standardida?

Lugemist

- Terviklikke tõlkekvaliteedi käsitlusi: House 1997, 2001, Williams 2004, 2009.
- Tõlkekvaliteeti on üldises tõlkimise käsitluses maininud nt (Nord 1997, Chesterman ja Wagner 2002).
- Eestikeelseid ülevaateid: Sinivee 2004, Vain 2008.
- Standardi EVS-EN 15038 (Standardikeskus 2007) kvaliteedinõuetega tasuks kursis olla, aga mitte neid liiga tõsiselt võtta.

Toimetamise liigid

On tavaline, et eriti kirjalike tekstide valmimisse panustab keegi veel peale teksti kirjutaja. Neid panustajaid on mitut eri liiki, millest ka raamatu selle osa üsna pikk pealkiri. Kui ei ole vaja vahet teha, siis nimetame parema üldnimetuse puudumisel kõiki neid kirjutajajärgseid panustajaid siintoimetajateks. Toimetatavate tekstide mõttes räägime peamiselt tõlkimisest, kuna raamatu rõhk on oskussuhtluse mitmekeelsel osal. Kokku räägime seetõttu tõlke toimetamisest, aga kõike järgnevat peaks saama edukalt rakendada ka ükskeelsele suhtlusele ja muudele keelealase meeskonnatöö liikidele peale kitsas mõttes toimetamise.

Pea kõik tõlkebürood väidavad, et neilt kliendile minevad tekstid on alati toimetatud. Aga mis mõttes toimetatud? Peale toimetamise eri liikide räägitakse veel ka korrektuurist, väljastusülevaatusel, väljastusvalmidusest jm. Kokkulepet kõigi nende tegevuste sisu teemal ei paista olevat ja selle saavutamine pole ka ühe õpiku võimuses, mistõttu piirdume loodusest seni leitud mitmekesisuse kirjeldusega.

Ka toimetamise tööprotsessi kindlaksmääramisel on valikuvõimalusi üsna mitmes küsimuses. Kes vastutab sihtteksti kvaliteedi eest, kas tõlkija või toimetaja? Kes peaks toimetaja muutused sihtteksti sisse viima? Kas toimetaja peaks oma ettepanekuid põhjendama? Kas alati või ainult vaidlustamise korral? Kas tõlkijal üldse on võimalik toimetaja muutusi vaidlustada? Kellele jääb eriarvamuste korral viimane sõna? Kuigi inimestel on enamasti tugevaid arvamusi nendes küsimustes, leidub alati ka vastupidi arvajaid, mõlemal variandil oma eelised ja puudused.

24.1 Tellija

Toimetamine

Tõlkija lähedast kolleegi, kes tema teksti kontrollib ja parandab, nimetatakse tavaliselt toimetajaks. Tõlkijal ja toimetajal on enamasti ühine huvi kirjutada võimalikult hea sihttekst; lisaks võib toimetajal olla täiendav ülesanne hinnata või koolitada tõlkijat oma ettepanekutega. Enamasti peaks tõlkija ja toimetaja seega olema ühes paadis ja koostööle orienteeritud.

Kvaliteedikontroll

Teine variant on kvaliteedikontroll – tõlkija ja kontrollija pole sama meeskonna liikmed, sageli ei tunne teineteist ja võivad isegi teineteise otsekontakte mitte teada. Eraldi kvaliteedikontrolli ehk valideerimise teenus on välja kujunenud, kuna globaalsel turul tegutsevad tellijad üldjuhul ei oska ise hinnata neile tõlkebüroost laekuvaid tõlkeid kümnetesse keeltesse. Tõlge tellitakse ühelt tõlkebüroolt ja kvaliteedikontroll teiselt. Asjaajamine tõlkija ja kvaliteedikontrollija vahel käib läbi sihtkeelt mitteoskava kliendi, mistõttu ettepanekute vormistus ja põhjendus võib olla üsna täpselt reeglistatud. Kuna toimetamise liikide teemal üksmeelt pole, võidakse niisugust kontrollija hindamisfunktsiooniga või ka lihtsalt tõlkijaga võrreldes erinevat eesmärki taotlevat või erinevatest eeldustest lähtuvat töötajat samuti toimetajaks nimetada. Oluline pole mitte nimetus, vaid eesmärkide sarnasus või erinevus.

Kvaliteedikontrolli lõppeesmärk on muidugi samuti parem tekst, aga tema vahetutes tööülesannetes on hindamisel ja tõlkija valimisel suhteliselt tähtis roll, mis on muidugi vastuolus tõlkija eesmärkidega. Hinnata saab kaht asja: tõlget ja tõlkijat. Vigaseks peetava tõlke korral võib tõlkija puhtaks jääda, kui suudab tõestada, et veaks märgitud nähtus pole tema süü, vaid tulenes näiteks ebaselgest tõlkeülesandest või mõne teise tõlkija varasemast tööst kohustusliku tõlkemälu kaudu. Paljud negatiivsed hinnangud jäävad paratamatult siiski kehtima ka tõlkija kohta, mis selle koostöömudeli puhul võib tekitada pingeid tõlkija ja kontrollija vahel. Teine võimalik pingete allikas on erinevad eeldused. Tõlkijal ja kontrollijal on loomulikult erinevad idiolektid ja keelealased maitsed, aga erineva võivad ka nende

pooldatavad tõlkimise definitsioonid, suhtumised normatiivsetesse keeleinfo allikatesse, arvamused kõnealuse kirjatüki eesmärgi kohta, arusaamad tõlkeülesandest jpm. Loodame siinses peatükis näidata, kuidas neid pingeid minimeerida.

24.2 Toimetatav valdkond

Tuntud toimetajaliigid on eriala- ja keeletoiemataja, kes tegelevad vastavalt sihtteksti sisu ja vormiga. Üht teksti kaks korda toimetada lasta on eriti langevate tõlkehindade taustal üsna suur luksus, mistõttu enamasti on need kaks funktsiooni ühendatud samas inimeses, kes sarnaselt ideaalsele tõlkijale on kuidagimoodi hankinud mõlema valdkonna teadmised ja kogemuse.

Veel suurem luksus on lisada kolmas, õigustoimetaja. Seda on pidevalt tehtud vist küll ainult omaaegses õigustõlkekeskuses, kus oli võimalik kvaliteeti odavusele eelistada.

Pärast toimetamist võidakse väljastusülevaatuse nime all eraldi kontrollida sihtteksti formaalset vastavust nõudmistele. Näiteks kui on nõutud, et kogu tekst peab olema tõlgitud, siis saab seda lausete või lõikude kokkulugemise teel tuvastada. Või kui arväärtused peavad tekstis samaks jääma (mitte näiteks tollidest meetermõõdustikku teisendatud saama), siis seda võib kontrollida üsna mehaaniliselt. Mõnikord teebki väljastusülevaatus kas masin või sihtkeelt mitteoskav tehniline töötaja, mis erandite (number sõnaga välja kirjutatud, tõlkimatule tootenimele käändelõpp lisatud vms) puhul tekitab tõlkijale lisatööd oma valitud lahenduse põhjendamisel.

Korrektuuri mõistel ei tundu praegu olevat mingit üldtunnustatud sisu. Tinalao aegadel tähendas see kahe inimesega tehtavat protseduuri, kus täht-tähelt võrreldi proovitrüki vastavust käsikirjale. Kui tänapäeval sõna *korrektuur* kasutatakse, siis võidakse mõelda kas keeletoiemamist, keeletoiemamise kõige pindmist õigekirjareeglitega tegelevat osa või ka väljastusülevaatus.

24.3 Vastutuse jaotus tõlkija ja toimetaja vahel

Lõpptulemus kvaliteedi eest võib vastutada kas tõlkija või toimetaja. Autoriõiguse järgi pole toimetajal suurt mingeid õigusi ega järelikult ka vastutust, kuid kuna tavaliselt on toimetajad tõlkijatest nii kogenumad kui ka positsioonikamad, siis võib toimetajakesksemaid tööprotsesse esineda küll.

Toimetaja vastutuse korral tekib küsimus, mis asi see on, mida tõlkija päevatööna teeb, kui tema töö lõpptulemus vajab teadaolevalt toimetamist. Mis tunne on anda töö üle, ise teades, et see ei ole veel valmis, ja kuidas see tunne mõjutab tulemus kvaliteeti?

Vastupidisel juhul, kui vastutab tõlkija, on selge, et ta võib optimaalse lõpptulemus saavutamiseks kasutada mitmesuguseid meetodeid alates vastete hoolikast valimisest kuni uue arvuti ostmiseni, nende vahel kindlasti ka toimetamist. Kõik need tegevused on suunatud kliendi vajaduste paremale rahuldamisele, mis enamasti sisaldab lugeja teadvuse mõjutamist mingil viisil, st tõlkija (koos oma meeskonna ja abivahenditega) kirjutab lugejale.

Toimetaja vastutuse korral on samal viisil lugejale orienteeritud küll toimetaja, aga mitte tõlkija. Tõlkija teab, et tema tekstil on alati ainult üks lugeja – toimetaja – ning see ei jäta mõju avaldamata kirjutamisel tehtavatele valikutele. Tekib kiusatus jätta keerulisemad tõlkeprobleemid toimetajale lahendada, kirjutada sihtteksti sisse kommentaare toimetaja jaoks vms. Mis peamine – toimetajale adresseeritus on üks järjekordne asjaolu, mis kallutab tõlkijat kirjutama lähteteksti lingvistilist analüüsi, selle asemel et sihtkeeles sõnade abil asju teha. Nii võivadki asjad paraku tegemata jääda, kui just toimetaja neid tõlkija eest ära ei tee.

Veelgi enam, kui tõlkebüroo hinnakirjas on teenus nimega „toimetamata tõlge”, siis mis asi see on? Mis on sisuliselt vahet toimetamata tõlke ja suvalise märgijada vahel? Küllap sellise teenuse pakkujad mõtleavad umbes samas liinis nagu tõlketeenuse standardi EVS-EN 15038:2007 koostajad: kuna me ei suuda midagi lubada sihtteksti ega selle kvaliteedi kohta, siis lubame vähemalt midagi oma tööprotsessi kohta, või jätame selgesõnaliselt lubamata. Probleem tõlkija motivatsiooniga aga jääb, õigemini on sellist teenust pakkuv

tõlkija eriti kummalises olukorras: ta teab kirjutades, et tema loodav tekst ei ole lõplik, aga lisaks ka et keegi ei tee seda lõplikuks, vaid et see saadetaksegi kliendile poolikuna ära. Tundub küll üsna demoraliseeriv teadmine olevat.

Vastutaja valik oleneb muuhulgas järgmistest asjaoludest.

Kelle nime all tekst ilmub?

Paljudel juhtudel ainult tõlkija, kuid esineb ka kõiki muid kombinatsioone, nt juhendil või seadusel mitte kumbagi, romaanil mõlemad, mõnda tüüpi ajaleheartiklil ainult toimetaja. Nimi ei pea olema esitatud lõpplugejale, samamoodi mõjub ka autorsuse esitamine vahepealsetele klientidele. Teksti oma nime all esitamine tekitab mingil määral kindlasti vastutuse tunnet juurde.

Kes kelle tööle võttis?

Eriti väiksemates büroodes võib büroo omanik või juht olla ühtlasi peatoimetaja ja saata kõik tööd välja iseenda nime kvaliteedigarantiina kasutades. Võib aga olla ka vastupidi, et tunnustatud tõlkija pakub oma tekstile mingi kindla ülesandega toimetaja. Sel juhul vastutab kindlasti tööandjana toimiv pool.

Kes on tegelikult pädevam?

Tavaliselt toimetaja, aga eriti tõlke ja toimetamise tellimisel eri büroodest võib kogemata juhtuda ka vastupidi. Lisaks pädevusele võib erineda ka hoolsus, töö tegemiseks saadaolev aeg, töö subjektiivne olulisus tegija jaoks vms. Siis järgneb kiire võimuvõitlus, ja tulemuse kvaliteet hakkab olenema rohkem isikuomadustest kui mingitest ettenähtud protseduuridest.

Kes peab end vastutavaks?

Kui tellija või tööandja ei ole selget protseduuri ette näinud, siis tekib inimestel endil võimalus vabatahtlikult vastutus võtta, mõni teeb seda ja mõni mitte.

24.4 Kui palju saab toimetaja tõlkijat usaldada?

Tõlke toimetamisel on teoreetiliselt võimalik sihtteksti lähtetekstiga võrrelda, pisteliselt võrrelda või üldse mitte võrrelda. Valik võib arusaadavalt sõltuda ka algse tõlke vastuvõetavusest toimetajale ning isegi ühe teksti toimetamise käigus muutuda. Üks praktikas kasutatud skeem on alguses mitte võrrelda, üksnes kahtluste tekkimisel võrrelda kahtlast kohta. Kui kahtlus ei saa kinnitust, jätkata endisel viisil, kuid vea leidmisel võrrelda edaspidi kogu teksti.

Miks ei võiks alati võrrelda kogu teksti? Sest see ei ole teostatav. Praktika näitab, et isegi suhteliselt hea tõlke läbiv võrdlemine ja parandamine võtab kogenud tõlkijal rohkem aega kui algusest peale uuesti tõlkimine. See on ka loogiline, kuna lisaks enda arvates veatu sihtteksti tootmisele peab toimetaja niisugusel juhul aega kulutama ka algse tõlkija lahendustega kohanemisele ja neist mõne kasutamisele valmis tekstis. Kui siia lisada, et tavaliselt on toimetaja tasu maksimaalselt kolmandik tõlkija tasust, aga toimetama satuvad üldiselt just kogenumad (st kallimad) töötajad, siis tekib tugev motivatsioon asendada lauskontroll võimaluste piires usaldusega. Tõlkijaid tuleb lihtsalt valida ja koolitada sellisel viisil, et toimetaja saaks neid pimesi usaldada.

Täieliku usalduse korral pole üldse tarvis toimetada või võib piirduda sihtteksti sirvimisega. See on hell teema. Ühest küljest väidavad küll pea kõik tõlkebürood, et kõik tekstid toimetatakse alati, kuid selles on sageli kõrvaliste märkide (kasvõi juba hinnakirja) järgi põhjust kahelda ning mõnel juhul on tõlkebüroost saadud siseinfo põhjal lausa teada, et see ei vasta tõele.

Teisest küljest võib nii toimetajatelt kui ka tõlkijalt kuulda väiteid, et ilma toimetamiseta ei olegi võimalik head kvaliteeti saavutada. Sellele on võimalik vastu seada reaalseid näiteid tõlkijatest, kellel on aastaid õnnestunud klientide ülivõrdes rahulolu nautida ka ilma toimetajata. Ka näiteks kogu käesolev raamat on toimetamata. Mitukümmend pädevat inimest on sellest vigu otsinud ja ka leidnud, mille eest oleme väga tänulikud, aga ühtegi siinkirjeldatud liiki toimetamist raamat läbinud ei ole. Loomulikult saaks alati paremini. Üsna mitu ümbertegemist või täiendamist vajavat kohta on ka teada,

aga need vajadused on sisulised ja nii põhjalikud, et vajaksid toimetaja asemel pigem veel üht või mitut kaasautorit (palun võtke huvi korral ühendust). Tüüpiliste toimetajamuutuste järgi ei tunne me samas vajadust, näiteks ei ole mingit põhjust vältida sõna *muutus* kasutamist siinses loomulikus ja paraku norminguvastases tähenduses. Loodame, et ärritus, mida sellega normingu-usku lugejatele põhjustame, on väiksem toimetajaga vaidlemise närvikulust, mille ise kokku hoidsime, ja kokkuvõttes on maailm sellevõrra parem paik.

24.5 Muutuste sisseviimine

Kui toimetaja teeb oma märkused otse teksti, mitte ei teata neid kuidagi eraldi tõlkijale, siis selle eelised on väiksem ajakulu ja lihtsus toimetaja jaoks. Puudused: tõlkijal on vähem võimalust õppida oma vigadest, raskem on anda tõlkijale vaidlustamise võimalust (juhuks kui ka toimetaja on inimene, järelikult ekslik). Sobib, kui tulemuse eest vastutab toimetaja, aega on vähe ja tõlkijat koolitada ei peeta vajalikuks.

Teist äärmust, et tõlkija viib kõik muutused ise sisse, saab tehniliselt korraldada mitut moodi. Endiselt on olemas toimetajad, kellele meeldib lugeda paberil ja teha märkusi punase pastakaga (või, vastupidi, hariliku pliiatsiga, et rõhutada teadlikkust ka enda ekslikkusest). Umbes sama saab teha tekstitöötlusprogrammide kommentaarifunktsiooniga. Formaliseeritumate töövoogudega juhtudel kasutatakse palju muutuste tabelleid umbes järgmiste veergudega: lähtetekst, toimetatav tõlge, pakutav uus tõlge, kommentaar, vea liik, vea raskusaste, pluss mitmesugust tehnilist ja administratiivset infot kõnealuse väljendi asukoha kohta. Päril mitteformaalsetes olukordades on nähtud ka suulist kommenteerimist, kas kommenteeritavate kohtade märkimisega tekstis või mitte. Kõigi nende variantide suuremat töömahtu nii toimetaja kui ka tõlkija jaoks kompenseerib tõlkija suurem kaasatus protsessi. Sisseviidavatest parandustest ta õpib, vaidlustamine (kui see on lubatud ja vajalik) on aga lihtne.

Vahepealne variant on kasutada tekstitöötlusprogrammi muutuste jälituse või failide võrdlemise funktsiooni, aga seda tuleb teha juba käsikirjas ehk enne küljendamist. Küljendatud failis, eriti pdf-kujul, pole märgitud muutusi enam nii mugav sisse viia. Õigemini neid

ei tohiks seal sisse viia, kuigi seda pahatihti tehakse, sest nii hakkaks käsikiri ja küljendatud tekst lahknema ja sama teksti mingil järgmisel kasutuskorral (mida tuleb sisuhalduse ajastul sageli ette) tuleks muutused teha uuesti.

Teksti ja küljenduse lahushoidmine on muuseas veel üks (kuigi veidi kõrvaline) koht, kuhu rakendada siinse raamatu keskset mõtet sisu ja vormi lahushoidmise kohta. Tänapäeval on üsna vältimatu märgendada tekstides sisu, mitte vormi – näiteks et järgmine sõna on tsitaatsõna, mitte et järgmine sõna on kursiivis. Sisu märgendamise korral on küljendus automaatne protsess, mida saab muutuste sisseviimise järel kergesti korrata, mitte nädalatepikkune ja kulukas käsitöö nagu vormi märgendamise korral. Ka muutmine ise on lihtne. Juba kasutatud näide: kui siinses raamatus tahta tsitaatide märgistuses asendada kursiiv jutumärkidega, siis selleks oleks vaja muuta üht programmirida, mitte otsida tervest failist kursiivis sõnu ja ühekaupa otsustada, kas need on tsitaadid või rõhutused.

24.6 Põhjendamine

Arusaadavalt on pidev põhjendamine toimetajale töömahukas, kuid sellel on siiski olulisi eeliseid. Esiteks motiveerib just see töömaht ise toimetajat tegema võimalikult vähe muutusi, ja tegema tõesti ainult neid, mida ta põhjendada suudab. Kui põhjendused kirjutada ka kliendile arusaadavas keeles, siis on lisaks algusest peale olemas lihtne meetod viimase instantsi tõe väljaselgitamiseks: las klient otsustab.

Teiseks harib põhjendamine tõlkijat, ja kui viimane just õppimisvõimetu pole, lihtsustab tulevaste tööde toimetamist. Kolmandaks vähendab pädev põhjendamine solvumisi ja ajakulu vaidluste lahendamisel. Ja neljandaks on põhjenduste iseloomu järgi kohe näha, kas toimetaja tunneb asja või mitte. Kui ikka põhjendusi ei tule või tuleb põhjenduste asemel algsete väidete ümbersõnastusi (nt et *kestahes* ei tohi kokku kirjutada, kuna see on adverbifraas¹), siis ei ole selle toimetajaga midagi peale hakata.

Põhjenduste võimalikest liikidest tuleb juttu järgmises peatükis.

¹Igaks juhuks ka selgitus: muidugi kirjutatakse adverbifraas *kes tahes* alati lahku, aga *kestahes* pole mitte adverbifraas, vaid adjektiiv, ja sellisena kirjutatakse vältimatult kokku. Ehk üldisemalt: eesti keeles on kokku-lahkukirjutus semantika, mitte ortograafia küsimus.

24.7 Vaidlustamine

Olenemata muutuste sisseviimise viisist võib tõlkijal olla võimalus neid vajadusel vaidlustada või sisse viimata jätta. On nähtud isegi mõlemapoolset hindamist tõlkija ja toimetaja vahel: toimetaja hindab tõlkija tööd, aga ka tõlkija võib muutuse sisse viia või mitte, ja lisaks hindab tõlkija iga toimetaja muutust kümnepallisüsteemis.

Kui kasutatavas protseduuris tehakse vahet vigade ja soovitude vahel, siis on nende vaidlustamise võimalused ja meetodid tavaliselt erinevad. Vea definitsioon sisaldab siis enamasti suhteliselt suurt vaidlustuskindlust ja vastav muutus tuleb alati sisse viia; soovitus on subjektiivsem, nõuab vähem põhjendamist ja on ka vähem kohustuslik.

Kui toimetaja (täpsemalt enamasti küll kvaliteedikontrollija) ülesannete hulka kuulub ka vigade klassifitseerimine ja hindamine, siis on tavaliselt tõlkijal võimalik vaidlustada ka ainult hinnangut, viies muutuse enda siiski sisse.

24.8 Kellele jääb viimane sõna

Üldise reegli järgi on toimetatava teksti kirjutajal alati õigus, kui just toimetaja ei suuda must valgel tõestada vastupidist. Erandid on peamiselt ajakirjandus, kus toimetajad käivad oma jõupositsioonil teiste inimeste tekstidega ilma nende loata üsna vabalt ringi, ja olukorrad, kus lõpptulemuse kvaliteedi eest vastutab toimetaja, mitte tõlkija. Viimane on levinud eriti väiksemates tõlkebüroodes, mille omanik ja (pea)toimetaja on kunagi alustanud üksi vabakutselise tõlkijana, teinud endale sellisel määral nime, et kõiki tellimusi ei jõua enam ära täita, ja hakanud siis mahuga toimetulemiseks tõlkijaid tööle võtma. Kliendile lähevad tõlked endiselt tema nime alt või vähemalt tema isikliku kvaliteedigarantiiga, mis annab talle üsna legitiimse õiguse muuta alltöövõtjate tekste täpselt oma äranägemise järgi.

24.9 Tekst ja metatekst

Valmis töö ärasaatmisel tuleks sihttekst rangelt lahus hoida kliendile või toimetajale adresseeritud ütlustest. Kuigi tõlkijal võib olla mulje, et kõik tema tekstid toimetatakse, või lootus, et klient vähemalt loeb

Standardne lint

Need linnid täidavad
praktiliselt kõik sildistamise
vajadused kontoris, jaemüügis
ning tööstuses. Nad tagavad
(sulle - pole vaja!) kõrge
kvaliteedi ning usaldatava
etikeerimise, mis kestab
mitmeid aastaid.

Joonis 24.1. Paberil lugejani jõudnud näide sellest, miks ei tasu tõlkija ja toimetaja vahelist metasuhtlust korraldada sihttekstis endas.

tõlkeid enne avaldamist, ei tarvitse see mulje või lootus tõele vastata. Kas ühekordse ajanappuse või üldise kokkuhoiupoliitika tõttu võib tekst minna trükki ja avaldamisele täpselt sellisel kujul, nagu ta tõlkija käest tuli.

Siit soovitus: tõlkijal tuleks alati kirjutada oma tekst nii, et see võiks häda korral ka otse avaldamisele minna. Mitte ainult ei peaks vältima toimetajale adresseeritud kommentaare, tõlkimata tekstiosi, mitme tõlkealternatiivi pakkumist toimetajale valimiseks, kahtlaste kohtade märgistust ja muud metakommunikatsiooni, vaid tekst peaks olema suunatud oma eesmärgi täitmisele (st lugeja informeerimisele või veendmisele, mitte toimetaja nõudmiste täitmisele) ja selle üldine kvaliteet peaks olema niisugune, mida tõlkijal poleks häbi enda nimega seostada ka ilma toimetamata.

Sama soovitus muidugi ka toimetajale: ettepanekud tuleks tõlkijale esitada sellisel viisil, et tekst oleks avaldamiskõlbulik ka juhul, kui tõlkija millegipärast ei vii neid sisse. See tähendab jällegi, et toimetajalt tõlkijale suunatud metakommunikatsioon tuleks edastada mingi muu kanali kaudu, mitte sihtteksti osana.

24.10 Toimetamine tõlketeenuse standardis

Euroopa standard EN 15038, mis meile võeti üle tõlkemeetodil (Standardikeskus 2007), esitab koostajate arusaama kompromissist Euroopa tõlkebüroodes levinud töökorralduste vahel.

Standard kirjeldab viit tegevust, mida sihttekstiga pärast tõlkimist teha saab:

- tõlke ülekontrollimine,
- toimetamine,
- erialane toimetamine,
- väljastusülevaatus,
- väljastusvalmidus.

Esimese ja viimastega on lihtne: oma töö kontrollib pärast tõlkimise lõpetamist ja enne enda käest ära andmist üle tõlkija ise, väljastusülevaatus tegeleb vorminguga ja väljastusvalmidus (jah, ongi standardis selline omapärase vormiga termin tegevuse tähistamiseks) teenuse üldistele tingimustele vastamise kontrolliga. Toimetamise ja erialase toimetamise määratlemisel on aga standardis segi aetud kaks dimensiooni – toimetaja pädevus ja tööprotsess.

Toimetaja, kes on sama standardi kvalifikatsiooninõuete järgi lihtsalt kogenud tõlkija, kontrollib algteksti ja tõlketeksti võrdlemise teel tõlke vastavust kokkulepitud eesmärgile ning soovib parandusi.

Erialane toimetaja, kes on vastava valdkonna spetsialist sihtkeeles, kontrollib algtekstiga võrdlemata tõlketeksti vastavust kokkulepitud eesmärgile ja käsitletava valdkonna praktikale ning soovib vajalikke parandusi (jah, erialatoimetaja parandused on standardi järgi vajalikud, toimetaja omad mitte).

Standardis peetakse tõlke ülekontrollimist, toimetamist ja väljastusvalmidust alati kohustuslikuks; erialane toimetamine ja väljastusülevaatus sõltuvad kokkulepest kliendiga.

Eesti tõlkebüroode praktika on sellest kompromissist küll üsna kaugel ning standardit ei peeta täitmiskõlblikuks isegi selle ülevõtmise lähedal seisnud büroodes. Peamine takistus on kohustuslikus toimetamises vältimatult sisalduv lähtetekstiga võrdlemine, mis pole ülalkirjeldatud põhjustel teostatav. Lisaks on standardis täiesti nimetamata muud siinloetletud toimetamise liigid ja toimetaja funktsioonid.

Lühidalt

Toimetamiseks nimetatavate tegevuste skaala on üsna lai ja üksmeelt selle osade nimetamise teemal pole, hoolimata standardi EVS-EN 15038 olemasolust.

- Toimetaja võib teksti kirjutajat nii ühise eesmärgi nimel aidata kui ka hindamise eesmärgil kontrollida.
- Toimetaja võib tegelda keelega, sisuga või mõlemaga.
- Tulemuse eest võib vastutada kas tõlkija või toimetaja.
- Toimetaja võib sihtteksti lähtetekstiga võrrelda või mitte.
- Muutused võib teksti sisse viia kas tõlkija või toimetaja.
- Toimetajal võib olla või mitte olla kohustus oma ettepanekuid põhjendada.
- Tõlkijal võib olla või mitte olla õigus toimetaja muutusi vaidlustada.
- Igal juhul tasub toimetaja ja tõlkija vahelist infovahetust pidada mingis eraldi kanalis, mitte toimetatavas tekstis endas, sest sealt võib see kogemata lugejani jõuda.

Küsimused

44. Miks ei ole standardimistegevusest hoolimata suudetud kokku leppida toimetamise eri liikide umbkaudseski sisus või eesmärgis? Kas võiks olla tõenäoline, et seda suudetakse tulevikus?

Lugemist

- Toimetamise liikide klassifikatsioone on muidugi palju erinevaid, sageli koos tõdemusega toimetamise definitsiooni ebaselguse või muutlikkuse kohta. Vt nt Künzli 2007, Mossop 2007a,b, Robert 2008, Lee 2006 või eestikeelsed ülevaated magistritöödest: Tõllasepp 2013, Lillemäe 2013.
- Standardi EVS-EN 15038 (Standardikeskus 2007) pakutud toimetamise liikidega tasuks kursis olla, aga mitte neid liiga tõsiselt võtta ega loota nende üleüldist aktsepteeritavust.

Toimetamise teemad

Toimetajate, kvaliteedikontrollijate ja hindajate töö objektiks peetakse tavaliselt vigu. Paraku on viga taaskord nähtus, mida kiputakse määratlemise asemel võtma enesestmõistetavana, ja mis seetõttu põhjustab vaidlusi. Üritame järgnevas kataloogida kõigepealt nähtuste liike, mida veaks ja seetõttu muutmist vajavaks ja/või negatiivse hinnangu vääriliseks peetakse, ja seejärel argumente, millega võidakse neid hinnanguid põhjendada.

25.1 Muutuste liigid

Nagu toimetamist, on ka viga liigitatud paljudel eri viisidel, mis lisaks liigitaja kogemusele ja eelistustele sõltuvad ka hindamise eesmärgist: summatiivne (tõlkija valimine, sobivuse otsustamine, hinna määramine) või formatiivne (tõlkijale tagasiside andmine tulevaste tööde jaoks), vt nt Chesterman ja Wagner 2002, Williams 2004, 2009, Valdre 2005, Vain 2008, Tavast 2008.

Järgnev liigitus põhineb ühest küljest seosel eelduste osas vaadeldud suhtluse seletamise viisidega ja teisest küljest tõlketurul nähtud hindamiskommete üldistusel (vt nelja konkreetse kliendi hindamissüsteemide kirjeldust Tavast 2005). Vea iseloomu järgi eristatakse tavaliselt sisusse ja vormisse puutuvaid, kusjuures viimased jaotatakse edasi mitmesse alamkategoriasse. Skaalad on paljudes hindamissüsteemides olemas ka vea raskusastme kohta; siin vaatleme üksnes erinevust vea ja soovituse vahel.

Sisu

Kuna oskussuhtluse juures on soovitud sõnumi lugejaniviimine sageli üsna oluline, kui mitte ainus oluline parameeter, siis mainitakse sisuvigu ja -muutusi tavaliselt esimesena.

Lähtudes raamatu alguses käsitletud eeldusest, et tekstidel pole tähendusi ilma pädeva interpretaatorita, tuleks sisu teemal väljenduda muidugi üsna ettevaatlikult. Ainsad asjad, mille olemasolus tegelikult kindel saab olla, on tõlkija ja toimetaja arvamused kõnealuste tekstide sisu kohta. Korrektnes oleks sisuviga kirjeldada kui hindaja arvamust teksti eksitavuse kohta. Praktikas ollakse harva nii täpsed ja räägitakse selle asemel teksti eksitavusest, nagu oleks see midagi objektiivselt mõõdetavat. Tulemus on, et subjektiivsete arvamuste erinevuse korral loetakse objektiivseks kõvema häälega või kõrgema positsiooniga inimese arvamus, ehk sageli toimetaja oma.

Võimalike sisumuutuste jaotus eesmärgi ja mõju järgi:

- Muutused, mille eesmärk on tagada sihtteksti vastavus lähtetekstile. Neid teeb erialatoimetaja või selle puudumisel üldine toimetaja. Nende levinuim põhjus on, et tõlkija pole lähtetekstist aru saanud ja/või pole tal selle teemal midagi sihtkeeles öelda, vaid ta üritab ühe keele sõnu mehaaniliselt teise keele omadega asendada. Viletsast sihtkeeleskusest tekib sisuvigu harva.
- Muutused, mille eesmärk on tagada vastavus kirjeldatavale reaalsusele (st teha sihttekst sisuliselt informatiivsemaks, täpsemaks või õigemaks, olenemata lähteteksti vastavast parameetrist). Neid teeb kas kogunud ja enesekindel toimetaja või, mida juhtub vast enamgi, tõlke initsiaator ise. Reaalsuse ebaadekvaatne kirjeldamine võib tekkida sellest, et tõlkija ei ole selle reaalsusega tuttav (näiteks tõepoolest ei ole ise kasutanud seda masinat, mille kasutajajuhendit ta tõlgib), või halvemal juhul tõlkija veendumusest, et lugeja parimal võimalikul viisil informeerimine polegi tema ülesanne, tema lihtsalt tõlgib (st transkodeerib).
- Muutused, mille eesmärk on teha tekst keeleliselt paremaks, kuid mis ühtlasi tahtmatult teksti sisuliselt eksitavaks või vähemalt mitmemõtteliseks muudavad. Neid teeb keele- või üldtoimetaja, kes pole isegi aru saanud, millest jutt käib, rääkimata sellest, et tal asja kohta midagi öelda oleks. Miks selline inimene teiste tekste muutma tikub, on muidugi omaette teema.

Kohalikud reeglid

Tõlkeülesandes võib olla selgesõnaliselt mainitud kohustuslikke allikaid, millega tõlge peab kooskõlas olema: terminibaasid, sõnastikud, standardid, stiiljuhendid, grammatikad, tõlkemälud, sama kliendi varasemad tõlked vms. Siia kuulub ka ühtlus, st teksti kooskõla iseendaga. Kui reegleid on kehtestatud, ja kui siis tõlge osutub nendega vastuolus olevaks, siis on tuvastatud lihtne ja selge reeglite rikkumine, kus tavaliselt ei ole suurt midagi vaielda.

Reeglite endi vaidlustamise soovi korral oleks seda tulnud teha enne töö vastuvõtmist, või oleks tulnud töö käigus saavutada reeglite muutmine, aga tagantjärele ei sobi tõlkijal viidata reeglite põhjendamatusale, mõistetamatusale, kättesaamatusale vms.

Vastupidi samamoodi – kui reegleid tööülesandes kehtestatud ei olnud ja tellija (toimetaja vms) ei ole neid ka töö käigus täiendavalt tõlkijaga kokku leppinud, siis ei ole mingit alust neist ka toimetamisel või hindamisel lähtuda.

Üldised reeglid

Lisaks konkreetse töö puhul selgesõnaliselt kokku lepitud reeglitele võib olla eeldatud mingite muude, üldtunnustatuks peetavate reeglite järgimist.

Üks võimalik veaksolemise kriteerium on vastuolu kirjakeele normi või norminguga. Esimene on inimeste tegelik rääkimisviis, mille kohta saab andmeid näiteks korpustest; teine on selle rääkimisviisi kirjapanek, mõnikord koos suunamise ja soovitamisega, mida saab järele vaadata normatiivsetest sõnastikest ja grammatikatest. Nagu keelekorralduse peatükis näeme, on norm ja norming kohati omavahel süstemaatiliselt vastuolus, seega on valik, kumba neist järgida, samuti üks võimalik vaidlusküsimus, mis oleks hea kokku leppida pigem enne töö algust kui hindamise faasis.

Mõnda üksikut liiki tekstides (riigiasutuste ametlikud dokumendid) võib normingu järgimine olla kohustuslik keeleastusest tulenevalt. Tavalistes tekstides see kuidagi kohustuslik ei ole, ehk valik normi ja normingu järgimise vahel sõltub peamiselt inimese keelekorraldusealastest hoiakutest. Nende vaidlustamine ei ole enam lihtne reegli- rikkumise tuvastamine, vaid põhimõtteline filosoofiline vaidlus, millel

lahendust ei tarvitse ollagi. Kui üks arvab, et viide ÕSile (või vastupidi, korpusele) on argument, ja teine pole nõus, siis ei saa seda lahendada mitte mingisugusegi ÕSi- või korpuseviitega. Tõenäoliselt ei saa seda üldse lahendada, sest nii põhimõttelisi veendumusi inimesed tavaliselt muutma ei kipu, eriti mitte vaidluse käigus.

Mingil juhul ei kvalifitseeru keelevigadena tõlkija ja toimetaja idiolektide erinevused või ka näiteks erinevad arusaamad kirjakeele normist või normingust (oletades, viitega eelmisele lõigule, et on suudetud kokku leppida, kumba neist järgida).

Teine teema, mida tavaliselt ei täpsustata, vaid peetakse üldiselt teadaolevaks, on tõlkimise definitsioon, millest omakorda järelduvad tõlkija volitused ja töömeetod. Tegelikult see definitsioon muidugi kõigile ühtmoodi teada ei ole, nagu tõlkimise peatükkides nägime. Tõlkija võib olla veendunud, et tema ülesanne on edasi anda lähteteksti mõte; toimetaja või klient võib aga selle asemel oodata head sihtteksti olenemata lähteteksti headusest. Praktika näitab, et ka sel teemal on vaidlemine üsna lootusetu. Isegi kui tõlke tellija on lähteteksti autor, kes selgesõnaliselt palub tõlkijal lähteteksti kohmakusele tähelepanu pööramata kirjutada hea sihttekst, leidub tõlkijaid, kes truult kopeerivad ja võimendavad lähteteksti puudusi, kuna see ongi nende arvates tõlkija töö.

Stiil ja maitse

Kui vastuolu selgesõnaliselt kokkulepitud või muidu üldtunnustatud reegluga tuvastada ei õnnestu, aga midagi tundub siiski valesti olevat, siis on tegemist ilmselt maitseerinevustega.

Leidub töövoogusid, kus maitseparandused ei tule üldse kõne alla; levinumal juhul on nad siiski lubatud, kas soovitude või isegi käskudena.

Maitseküsimuste hulka kuuluvad kõik ülal loetlemata muutuste liigid, sh kõik teksti sujuvuse, sihtkeelepärasuse, loetavuse jms-ga põhjendatavad (kui just ei viidata vastavale empiirilisele uuringule, mis on aga äärmiselt haruldane).

Inimeste võimed, sh sõnaseadmiskus on muidugi erinevad, ja toimetajateks satuvad tavaliselt üsna võimekad tõlkijad või kirjutajad. Seega pole üldse välistatud, et toimetaja maitse tõepoolest ongi parem kui kirjutaja oma. Mõlema meelerahu parandamiseks on aga oluline

pidevalt meeles pidada sedasorti muutuste subjektiivsust, st asjaolu, et arvamused võivadki olla erinevad, kusjuures mõlemal on täpselt ühtemoodi õigus.

Soovitused

Olenevalt kõnealuselt tööprotsessist võivad igat eelnimetatud liiki nähtused kuuluda ranges mõttes vigade hulka, mis vältimatult toovad kaasa negatiivse hinnangu ja mille parandamine on tõlkijale vähemalt mingil määral kohustuslik, või ka leebemasse soovituste klassi, mille sisseviimine on tõlkija otsustada ja mis negatiivset hinnangut toovad kaasa kas vigadest vähem või üldse mitte.

Soovitusi, eriti kui nende mitteametamine ei tee tõlkijale juurde rohkem tööd kui soovituse läbilugemine, pole tõepoolest hädavajalik põhjendada. Need on toimetaja heatahtlik nõuanne, kuidas tõlkija tema arvates saaks praeguse teksti paremaks teha ja ka ise areneda. Mõned neist teevad tõepoolest teksti mingis mõttes paremaks, ja muude segavate asjaolude puudumisel ei tohiks nende sisseviimine tõlkijat ka kuidagi kahjustada.

Seevastu käsud või veaksmärkimised kui selgelt ründavad ja tõlkija nägu kahjustavad aktid võiksid olla vastava rangusega ka põhjendatud või, kui töökorraldus ei näe iga muutuse põhjendamist ette, võiks toimetaja olla valmis vähemalt vaidlustuse korral argumenteeritult vastama.

25.2 Põhjenduste liigid

Kuna inimesed on erinevad, siis ei saa kunagi välistada vaidluste tekkimist tõlkija ja toimetaja vahel, kus vähemalt üks neist peab oma valikuid põhjendama. Milliseid põhjenduste liike võiks sealjuures kasutada?

Empiirilised põhjendused

Täiesti vettpidavalt saab oma seisukohti põhjendada empiiriliselt ehk korpuseuuringu või pädevate informantide küsitlemisega. Need uuringud peavad ainult olema teaduslikus mõttes korrektsed, st valimid esinduslikud ja andmetöötlusmeetodid asjakohased, muidu langeb

põhjendus kohe demagoogiasse – subjektiivset põhjendust üritatakse petlikult esitada objektiivsena.

- (52) Google'i otsingutulemuste põhjal on vorm *teemante* umbes kümme korda levinum kui vorm *teemanteid*.

Näite 52 põhjendus on igati korrektne ja katsed ennast on lihtne korrata. Tulemuste tõlgendamine on muidugi iseasi: Google'i näidatava leidude arvu usaldusvääruse teemal on kuulda olnud erinevaid arvamusi, vähemalt osa indekseeritud materjalist on ise juba toimetatud (st on oht kasutada toimetamise tulemust sellesama toimetamise põhjendusena) ja pealegi ei järeldu sellisest levikuerinevusest ilma täiendavate eelduste lisamiseta midagi vähemlevinud vormi lubatavuse kohta.

- (53) Sõna *saarlane* esimesest sajast leiust Google'i otsingutulemuste hulgas on 57 juhul silmas peetud Saaremaa elanikku ja 43 juhul suvalise saare elanikku.

Näide 53 enam empiiriline ei ole, sest tekstis sõna tähenduse tuvastamine on subjektiivne tegevus ehk meetod on siin sisekaemus ja tulemuseks on andmed uurija keeletaju kohta, mitte sõna *saarlane* tähenduse kohta (vt nt Huumo 2007). Aus ja täpne järeldus niisugusest tähenduseuuringust oleks, et „minu arvates on 57 juhul ..”. Kui vestlejad lähtuvad samadest eeldustest, võib selle lühendamine kujule *57 juhul on ..* olla igati mõistlik suhtluse ökonoomia. Kui aga eeldused ei ole teadaolevalt kokku lepitud, st võib juhtuda, et kuulaja ei saa olla kindel, et kõneleja on teadlik oma ekslikkusest, siis tähendab selline lühendamine oma subjektiivse arvamuse esitamist objektiivse tõena, mis kuulub demagoogia valdkonda.

Muid teemasid peale tähenduse, mida põhimõtteliselt saaks empiiriliselt uurida, aga millest rääkimisel uuringuid pea kunagi tehtud ei ole, vaid põhinetakse iseenda kõhutundel: loetavus, arusaadavus sihtrühma jaoks, vastuvõetavus sihtkultuuris. Muidugi võib hindaja kõhutunne nendel teemadel olla vägagi adekvaatne, ja sageli ongi. See aga ei muuda asjaolu, et uuringuid tehtud ei ole, st hinnangu adekvaatus on läbinisti subjektiivne.

Subjektiivsed põhjendused

Näite 54 sarnased teadvustatult ja ilmutatult subjektiivsed põhjendused ei ole vältimatult halvad, kuna kogenud toimetaja võib tõepoolest intuiitiivselt teada, mis ja kuidas lugejale mõjub. Nende kasutamisel aga tuleks kasvõi juba viisakusest selgelt väljendada, et tegemist on toimetaja subjektiivse arvamusega, st argument on toimetaja maitse prioriteetsus tõlkija maitse suhtes, mitte tema pakutava tekstivariandi paremus.

(54) Minu variant on minu arvates parem (õigem, sujuvam, sihtkeelepärasem).

(55) Minu variant on parem (õigem, sujuvam, sihtkeelepärasem).

Paremuse jms väärtushinnangute paikapidavust objektiivselt tuvastada ei saa ning sellesuunalised ütlused (nagu näites 55) on jällegi tavaline demagoogia. Ilmselt oleks kasulik ka muutuste sisseviimise protseduurid vastavaks kohendada, sest toimetaja subjektiivne arvamus ei saa tõlkija jaoks kuidagi kohustuslik olla, kui just tekst ei lähe välja toimetaja nime all.

Põhjendused legitiimse autoriteediviitega

Kui on olemas kokkulepitud või üldtunnustatud reegel, siis muidugi tohib vea või muutmissetepaneku põhjendusena sellele viidata (näide 56). Sobib ka viidata autoriteetsete isikute arvamusele, kui nende pädevus on kõigi asjaosaliste arvates väljaspool kahtlust.

(56) Selle projekti kohustusliku stiiljuhendi järgi ei tohi elutu tegija korral umbisikulist tegumoodi kasutada.

Demagoogiavõtte *argumentum ab auctoritate* seisneb viitamises autoriteedile, mis tegelikult ei ole väljaspool kahtlust – ja selliseid on palju.

Põhimõtteliselt on võimalik, et ükskõik kui tunnustatud isik või institutsioon eksib. Teaduse areng sellel põhinebki, et aeg-ajalt osutub ekslikuks inimkonna kogu senine teadmine asjast. Seega pole isiku autoriteetsuse ja tema väidete tõesuse vahel rangelt võttes mingit seost.

Teine viis autoriteediviitega demagoogiasse laskuda on valida asjassepuutumatu, mis siis et muidu igati pädev autoriteet (näide 57).

- (57) Kui lepingus on *viga* defineerimata, siis vaidluse korral saab selle sõna tähenduse EKSSist järele vaadata, sest kirjakeele normi ei peagi lepingus üle kordama.

Niimoodi viidatakse „Eesti kirjakeele seletavale sõnaraamatule” (EKSS) hämmastavalt sageli. Miks nii ei sobi: EKSS on täiesti deskriptiivne ja sellel pole mingit lepinguliste suhete reguleerimise ambitsiooni; EKSS ei ole keeleteaduse rakendusotsuses nimetatud kirjakeele normi allikate hulgas; märksõnal *viga* on EKSSis neli põhitähendust ja palju alamtähendusi, mille vahel valimise meetodit pole teada; pealegi on ju seisukoht, et *viga* peaks eri inimeste jaoks sama tähendama, algusest peale vildakas.

Keeleteemadel vaieldes kasutatavate demagoogiavõtete repertuaar ei ole sellega muidugi ammendatud. Pingelises vaidluses häтта sattudes lasevad inimesed käiku kogu kättejuhtuva arsenalialates isiklikest rünnakutest kuni teema vahetamiseni. Tekstide kvaliteedile ega tööõhkkonnale see kasuks ei tule, nii et soovitaksime võimaluse korral üritada ebaausatest väitlusvõtetest hoiduda, vajadusel tuletades nende loetelu enne mõne väitlusõpiku abil meelde.

Vajalikud ja piisavad põhjendused

Suhteliselt lihtne on enda varianti kaitstes tõestada, et see on kooskõlas normingu ja/või empiiriliste uurimistulemustega (näide 58). Lubatavuse või harjumuspärasuse tõestamiseks piisab vastava koha leidmisest norminguallikas või korpuses; väite, et erialaspetsialistid võivad mõista kõnealust väljendit mingil kindlal viisil, tõestamiseks piisab ühe niimoodi mõistva spetsialisti leidmisest jne.

- (58) EKG §568 järgi on minu variant korrektne.

Toimetaja puhul arusaadavalt ei piisa oma paranduse kaitsmisest – loomulikult on toimetaja parandused igati korrektsed (muidu oleks asi ikka väga halvasti) – vaid tuleb tõestada tõlkija eksimist.

Teise varianti rünnates tõestada, et see EI ole lubatud või levinud, et seda ei saa niimoodi mõista vms, on aga võrreldamatult keerukam ülesanne. Norminguallikatega on suhteliselt lihtne, seal on mõned vaidlusi tekitavad vormid selgesõnaliselt vigadeks liigitatud ja ka ülejäänud teavad kogenud toimetajad üldiselt peast, mis lubab neil olla suhteliselt kindel, et kuskil naaberparagrahvis pole kirjas ebamugavat

erandit nende ilusale reeglile. Korpuse või lugejaküsitluse puhul, eriti tähenduste üle vaidlemisel on aga praktiliselt võimatu tõestada, et mingit väljendit ei ole kunagi kasutatud, et ükski spetsialist seda nii ei mõista või et see ei tähenda väidetud asja.

Teadusfilosoofias nimetatakse seda induktsiooniprobleemiks: ükskõik kui suure arvu teooriat toetavate näidete pealt ei saa põhimõtteliselt teha üldistust, et teooria kehtib alati, küll aga saab teooria ümber lükata üheainsa vastunäitega.

Lühidalt

- Suur osa tõlkimisel tehtavatest valikutest on subjektiivsed ja põhinevad tõlkija maitasel.
- Sama suur osa toimetaja ettepanekutest on sama subjektiivsed ja põhinevad toimetaja maitasel.
- Kuigi pole välistatud, et toimetaja maitse ongi parem, tasuks selle subjektiivsust vähemalt teadvustada ja hoiduda demagoogiast selle läbisurumisel.

Küsimused

45. Millal võiks demagoogia teadlik kasutamine olla õigustatud?

46. Mille poolest erineb maitse üle vaidlemine (nt kas üks lause kõlab hästi) eelduste üle vaidlemisest (nt kas tõlketekst peaks hästi kõlama)?

Lugemist

- Tõlkevigade liigitusi: Chesterman ja Wagner 2002, Williams 2004, 2009, Valdre 2005, Vain 2008, Tavast 2005.
- Robert 2008 räägib toimetamise tööprotseduuridest praktilise nurga alt.
- Märksõnad, mida guugeldada argumenteerimisvõtete teemal, on *demagoogiavõtted* ja *logical fallacies*. Eesti Väitlusselts on koostanud ka õpiku (2008).

Toimetamise kokkuvõte

Toimetamise peatüki kokkuvõtteks sõnastame toimetamise „kümme käsku”. Arusaadavalt ei ole need tegelikult käsud, vaid tagasihoidlikud ettepanekud kaaluda vastavat võimalust, lootuses nii kaasa aidata tulemuslikule meeskonnatööle tõlkija ja toimetaja vahel.

1. Tee ainult muutusi, mille vajalikkust suudad põhjendada.
2. Tunnista iseenda ekslikkust. Tee vahet asjade vahel, mida tead, ja asjade vahel, mida tunned või arvad.
3. Kõike ei saa teada. Väljenda julgelt oma tundeid ja arvamusi ja aktsepteeri tõlkija omi. Rõõmusta, kui tõlkija su maitseparandused vabatahtlikult sisse viib.
4. Kui lisaks soovitudele annad ka käske, siis tee neil selget vahet. Käsud peavad olema täiesti vaidlustuskindlalt põhjendatud.
5. Kui aeg vähegi lubab, lase tõlkijal muutused ise sisse viia või vähemalt esita talle sisseviidud muutuste loend vaidlustamiseks ja õppimiseks.
6. Ära kasuta demagoogiat mujal kui jõupositsioonil oleva vastase demagoogiale vastates.
7. Ära kasuta demagoogiat teadmatusest. Lihtsalt eksimine on hale; ülla eesmärgi nimel teadlikult valetamine on veidi parem. Loe aeg-ajalt üle demagoogiavõtete loetelu mõnest väitlusõpikust, et mis asjad need on, mida peaks vältima.
8. Tunne oma allikaid, sh tea nende kohustuslikkuse määra.
9. Ära kunagi kritiseeri tõlkija isikut – tõlkija on ilus, tark ja hea. Ainult tõlge ei tarvitse veel päris valmis olla.
10. Hoidu ise samadest vigadest, mida teiste tekstides parandad. Näiteks hinnatava tõlke näpuvigadest rääkivas lõigus lihtsalt ei sobi teha näpuvigu.

V

Keelekorraldus

Mis on keelekorraldus

Keelekorraldusest rääkides peame siin silmas igasugust teiste inimeste väljendusviisi mõjutamisele suunatud tegevust olenemata selle vormist ja tasemest. Üldiselt on selliselt määratletud uurimisobjekti hulgas kombeks eristada keelepoliitikat, keelekorraldust ja keelehoolet.

- Keelepoliitika on enamasti riikliku taseme tegevus, mille eesmärk on kokku leppida ja seejärel mõne üsna kõrgetasemelise õigusaktiga kohustuslikuks kuulutada üldised põhimõtted: riigikeele valik, selle kohustusliku kasutuse ulatus, seisukohad tõlkimise, terminiloome, keeleõppe ja keeleoskuse testimise teemal, suhtumine teistesse keeltesse ja nende mõjusse vms. Keelepoliitika määrab enamasti ka järgmise taseme, (kitsamas mõttes) keelekorralduse meetodid – Eesti puhul kirjakeele normingu kehtestamise korra.
- Keelekorraldus on keelepoliitikast sanktsioneeritud sisuline tegevus, mille eesmärk on kokku leppida ja seejärel sõnastike ja muude keelekirjeldustega kohustuslikuks või vähemalt soovitatavaks kuulutada keele konkreetseid omadused: õigekiri, sõnavara, vähemal määral lause- ja tekstiõpetus ja veel palju vähemal määral semantika ja pragmaatika. Eestis tegelevad keelekorraldusega Emakeele Seltsi keeleteoimkond, kirjakeele normingu kehtestamise korras mainitud normatiivsete sõnastike autorid ja terministandardite koostajad.
- Keelehoole on kõige levinum tegevus ja seisneb keelepoliitika ja -korralduse suuniste praktilises rakendamises. Põhitööna tegelevad sellega keeleteoimetajad, korrektorid, emakeeleõpetajad, keelenõuandjad ja muud keeleala profid, oma suhtluse käigus aga tegelikult kõik, kellel on mingi keeleline väljund. Igaüks teeb

oma verbaalses väljenduses valikuid, sh selle kohta, kas järgida või mitte järgida keelekorralduse soovitusi, ja need valikud vähemalt mingil määral mõjutavad kuulajaid ühes või teises suunas. Valikud võivad olla nii ilmutatud (toimetaja soovitus muuta mõni väljend tekstis, retsensendi kiitus hea keelekasutuse eest, kaasvestleja kommentaar sõnavaliku teemal vms) kui ka ilmutamata (lihtsalt otsus mõnd väljendit oma kõnes kasutada või mitte kasutada).

Nagu öeldud, räägime kõigist kolmest koos. Sellise laias mõttes keelekorralduse käsitlemise mõte seisneb võimalikes seostes, mis tal on suhtluse toimimist seletava alusteooriaga. Üritame näidata, et teooria valikust võivad oleneda keelekorralduse objekt ja meetodid kõige üldisemas mõttes, sellealaste eelistuste põhjendamiseks sobivad argumendid ja tegelikult ka vajadus keelekorralduse järele üldse.

Siin ei tule üldse juttu keelekorralduse konkreetsetest meetoditest. Kui on teooria valitud ja selle põhjal otsustatud, kas, miks ja millistest eeldustest lähtuvalt keelt korraldada, siis edasist on Tiiu Erelt juba ammendavalt kirjeldanud (2002, 2007).

Alustame metaterminoloogiast, et mis on norm ja mis on norming, kust muuhulgas selgub, miks nimetame kirjakeele norminguks seda, mida keeleseaduses on nimetatud kirjakeele normiks. Vajadus selle selgituse kordamise järele on praktiline: paljud mõttetud vaidlused keelekorralduse teemal põhinevad nende kahe segiajamisel alates juba tollestsamast seadusest.

Järgmine peatükk käsitleb korraldamise objekti alusteooria valiku mõttes: kas seisukoht tähenduse olemuse teemal mõjutab või võiks mõjutada seisukohta keelekorralduse objekti teemal? Ühtlasi saavad kirjeldatud mõned keelekorralduse põhimõtted, mis on küll põhimõtetena tunnustatud, kuid mida kiputakse mitte järgima.

Suhtlust fikseeritud koodi mudeliga seletades on vajadus keelekorralduse järele ilmne – et sõnad saaksid kõigile teadaolevalt midagi tähendada, tuleb need tähendused kuidagi selgesõnaliselt kehtestada. Inimkeskne lähenemine aga tekitab vähemalt võimaluse selles vajaduses kahelda: kui suhtlus ei põhine koodi fikseeritusel, äkki siis polegi tarvis koodi täiustamise kallal vaeva näha? Keelekorralduse osa lõpuks kirjeldame muid põhjusi peale koodi täiustamise, miks võiks olla mõtet keelt korraldada.

Korraldamise objekt ja põhimõtted

28.1 Korraldamise objekt

Kui korraldame keelt, siis mis asi see on, mida korraldame? Vastusevariante saab ka, nimelt eelduste peatükist. Järgnevas on mõned keelekorralduse praktikas esile kerkinud järeldused suhtlusteooria valikust.

Fikseeritud kood või muutlik konventsioon

Kui eeldada, et kood on või vähemalt põhimõtteliselt võiks olla fikseeritud, siis on fikseerimise suunaline jõupingutus kindlasti õigustatud. Konventsiooni pidamisel suhtluse aluseks on muidugi samuti mõeldav töötada konventsiooni ühtlustamise ja kinnistamise nimel, millest on ka siin kahtlemata kasu.

Samas, erinevalt koodist, mis omapäi kuidagi ei fikseeru, oskab konventsioon suhtlejate vahel ja nende intellekti toel ise välja kujuneda küll, nagu ta tsentraliseeritud keelekorralduse eelsetel aegadel on ka praktikas tõestanud. See tekitab kahtluse, kas äkki ei piisaks loomulikust arengust ja inimrühmade iseorganiseerumisvõimest ka tänapäeval.

Konventsioonil põhinev suhtluse seletamise viis tuleb ilusti toime ka selle olukorra kirjeldamisega, kui isereguleerumine pole viinud ühtluse tekkimiseni: ka väljakujunemata konventsioon või mitu erinevat konventsiooni on ju täiesti mõeldavad. Ju siis pole keelekollektiivil suurema ühtluse järele vajadust olnud, kui ta on niisugus(t)el konventsiooni(de)l lasknud tekkida.

Fikseeritud koodi mudeliga pooliku ühtlustatuse olukorda kirjeldada seevastu ei saa, sest siis peaks selle mudeli järgi suhtlus võimatu olema. Aga ei ole, nagu saab empiiriliselt tuvastada. Keelekollektiivi liikmed on küll veendunud, et keelt tuleks korraldada, korraldamatus häirib neid, aga suhtlus toimib ikkagi. Mingeid selle keelekorralduse puudumisest tingitud suhtlusraskusi keegi küsitletutest märganud ei ole (Tartu 2012, Kirna 2012, Hendrikson 2012).

Sõnastus, argumentatsioon ja infoallikad

Kui eeldada, et keel eksisteerib objektiivselt, et selle kohta on võimalik teada tõde, ja et keelekorraldajad tõepoolest teavad seda, siis sobib seda muidugi ka öelda. Sobib öelda, millised sõnad on eesti keeles olemas, mida nad tähendavad, kuidas neid on õige käänata-pöörata jne. Infoallikat ei oskagi siinkohal nimetada, mille poole kahtluse korral pöörduda, sest seni pole teada ühtegi meetodit keele vahetuks uurimiseks. Ikka uuritakse kas inimesi (äärmuslikul, kuigi levinud juhul ühtainsat inimest – uurijat ennast) või nende loodud tekste, mis mõlemad annavad infot inimeste, mitte keele kohta. Keelele üldistab saadud andmed uurija, kes on samuti inimene, ja üldistusmeetod ei ole ette kirjutatud, vaid sõltub uurija tõekspidamistest. Mõni uurija võib lasta koguni oma keeletajul tulemusi mõjutada, nt märgendab ise uuritavat korpust semantiliselt, ainsaks infoallikaks iseenda keeletaju.

Inimkeskse lähenemise puhul sobivad need uurimismeetodid suurepäraselt, sest just inimeste kohta infot vaja ongi. Pole võimalik teada, kas sõna on eesti keeles olemas, küll aga saab korpusest järele vaadata, kas inimesed on teda kasutada soovinud. Pole võimalik teada, mida sõna tähendab, küll aga saab inimestelt küsida, mida ta nende arvates tähendab, või viia läbi mingeid inimkatseid nende arvamusel veel täpsemaks teadasaamiseks. Pole võimalik teada sõna õiget muutmiski, küll aga saab korpusest kokku lugeda või inimestelt testidega välja pinnida nende senised eelistused sel teemal. Kui aga uuritud on inimesi ja saadud tõenäosuslikke tulemusi, siis pole ju alust järeldusena esitada absoluutseid väiteid keele kohta. Ilus olekski väljenduda esiteks inimeste kohta ja teiseks tõenäosuslikuna – mitte näiteks „tähendab”, vaid „93% küsitletute arvates tähendab”.

Üks mõõndus siin siiski on: ilmselt tuleb keelekorralduslike ütluste sõnastamisel arvestada eri sihtrühmadega. Nagu näitab Eesti Keele

Instituudi keelenõu pikaajaline kogemus, leidub hulgaliselt inimesi, kelle jaoks ülalsoovitatud sõnastus ja argumenteerimisviis on liiga keeruline, kes ootavad lihtsaid, selgeid ja vaieldamatuid väiteid keele kohta ja keda ei huvita nende väidete saamisviis. Selle sihtrühma jaoks peab tulemuse ilmselt ära lihtsustama, näiteks märkima tõsikindlaks seosed, mille tõenäosus ületab mingit piiri, ja ülejäänud unustama. Aga keeleala proffide (sh siinsete lugejate) jaoks võiks tulemus küll kättesaadav olla ka tervikuna, st tõenäosuslikuna – see on muuhulgas üks kohti, kus e-sõnastik saab olla midagi enam kui pabersõnastiku koopia võrgus.

Keelend: tähendusega või tähenduseta

Kui eeldada, et tähendused kuuluvad objektiivselt keelendite juurde, siis peaks ka korraldamise objekt olema keelend koos oma tähendusega. Kui tähendused on suhtlejate omadused ja suhtluse teeb võimalikuks konventsioon nende tähenduste teemal, siis on kaks võimalust: kas rääkida ainult keelenditest ilma tähendusteta, sest neil ei ole tähendusi, või siis võtta kahest erinevast maailmast kokku keelendid ja inimeste konventsioon nende tähenduste teemal. Järgnevalt kirjeldame praktilise keelekorralduse vastuolulist suhtumist sellesse küsimusse.

28.2 Korraldamise põhimõtted

Keelekorraldajatel on rida üldisi põhimõtteid, mida aeg-ajalt ka sõnastatakse, kuid millega needsamad korraldajad ise oma praktilises korraldustegevuses mõnikord arvestamata jätavad ja/või mis ise on sellises segaduses pooldatava alusteooria suhtes, et see juba praktilisi probleeme tekitab.

Tähendusi ei normita

Eesti üldkeelekorralduses valitseb põhimõte, et tähendusi normida ei ole võimalik, mida siiski läbivalt ei järgita: sõnavara korraldus põhineb küll kohati seisukohal, et tähendus on sõna juures oluline omadus. Näiteks ei üritata anda ühest vastust küsimusele, kumb on õige, kas *drell* või *trell*, mis on täiesti mõistlik. Seda vastust ei saagi anda. Oleme harjunud, et *trell* tähistab tööriista ja *drell* riidesorti,

st algustähe valiku sobivus oleneb sellest, kumba kirjutaja mõtles. Oskuskelekorralduses tegeldakse tähendustega lausa teadlikult ja koguni esimeses järjekorras. Terminitöö lähtub mõistest, st kõigepealt lepitaksegi kokku mõisted ehk tähendused, ja alles seejärel otsitakse sõnad neid tähistama.

Esineb aga ka juhtumeid, kus soovitakse ette kirjutada sõna väliskuju ilma midagi tähenduse sarnast teadmata ja isegi teada tahtmata. Põhjalikult ja kohati üsna vihaselt on vaieldud näiteks sõnade *vabadussõda* ja *internet* algustäheortograafia üle, aga kas siin on üldse midagi vaielda? Kui need on häälikujärjendid, millel tähendust kas pole või pole see teada, siis on tõepoolest võimalik nii suur- kui ka väiketäht, vaidlus sel teemal on kujuteldav ja selle vihasus mõistetav. Ikka ajab vihale, kui argumente ei ole. Tõepoolest, millega saakski põhjendada ühe tähenduseta häälikujärjendi suur- või väiketähte?

Püüdes fikseeritud koodi mudeli juures, kuid võttes pealkirjas olevat põhimõtet ignoreerides arvesse ka väidetavad semantilised tähendused, nihkub vaidluse teema. Kuna pärisnimede (ja mõnede pärisnimesarnaste nähtuste) suurtähelisus ja üldnimede väiketähelisus on väljaspool kahtlust, siis taandub vaidlus sellele, kas need sõnad on üld- või pärisnimed. St kas need on objektiivselt keeles üld- või pärisnimed. Seda aga on väga keeruline tuvastada, kuna keelt otse uurida ei saa, paraku lasevad paljud vaidlejad oma isiklikul keeletajul oma uurijamõistust tumestada ja vihane vaidlus jätkub.

Inimkeskne lähenemine lahendab kõik sellised vaidlused korraga ära. Endiselt ei sõltu algustäheortograafia mitte sõna häälikulisest koosseisust, vaid üksnes tähendusest (üldnimi väiksega, pärisnimi suurega), aga lisaks on kadunud vajadus uurida keelt. Tähendus on kõnelejatähendus, st nii nagu kirjutaja soovis kirjutada, nii ongi. Kui kirjutaja mõtles *Vabadussõda*, siis on suurega, kui mõtles *vabadussõda*, siis on väiksega. Nii iga sõna puhul, mitte ainult vaidlusega ajakirjandusse jõudnutel: ühe *vabadussõja* nimi võib olla *Vabadussõda*, ühe *interneti* nimi võib olla *Internet*, aga on näiteks teada ka vähemalt üks reaalne juhtum, kus ühe kassi nimi oli *Kass*. Sellist isendit on kõnelejal täiesti võimalik nimetada nii *Kassiks* kui ka *kassiks* (sest ega tema kummaline nimi ju tema liigikuuluvust ei muutnud) ja valik nende vahel ei sõltu absoluutselt mitte millestki muust peale kirjutaja suva.

Selle seisukoha vastu on väidetud, et siis võib ju igaüks kirjutada

iga sõna suure tähega, kui tahab. Muidugi võib. Võib Tartus ühele ülikoolile panna nimeks Tartu Ülikool, võib riigi ühele kogule panna nimeks Riigikogu, võib ka ühele lepingule panna nimeks Leping, nagu juristidel kombeks. Et see mõnele lugejale või hindajale ei meeldi, on sotsiaalpsühholoogia, mitte lingvistika teema.

Ainult põhjendus tasuks korda teha: me mitte ei kirjuta üldnime *leping* suure tähega, vaid kasutame selle asemel pärisnime *Leping*, mis on loomulikult suure tähega. Ja vastupidi: me mitte ei kirjuta pärisnime *Vabadussõda* väikese tähega, vaid kasutame selle asemel üldnime *vabadussõda*, mis on loomulikult väikese tähega. Kummagi kasutuse keelamine tähendaks üsna absurdset seisukohta, et nimi ei tohi olla motiveeritud.

Keele areng on võimalik

Keele arengu täielik eitamine on üsna haruldane ja sõnavara on kõige kiiremini arenev keele osa, järelikult on üsna kindlasti pidevalt tarvis uute sõnade moodustamist. Selleks on olemas üldtunnustatud ja põhjalikult kirjeldatud meetodid: püsiühendite moodustamine, liitmine, tuletamine, laenamine (oma keele teistest allkeeltest, sugulaskeeltest, antiikkeeltest, teistest tänapäeva elavatest keeltest) ja tehistüvede moodustamine. Mõnikord on inimesed eri meelt nende viiside soovitava järjekorra teemal, aga ühegi neist täielikku keelamist ei ole küll näha olnud.

Keelekorralduse praktikas seevastu kiputakse kõiki neid viise vähemal või suuremal määral taunima, kui kohtutakse ehtsa uue, kuigi igati õpikutarkuse kohaselt moodustatud sõnaga.

- *Matšoliku* asemel tuleb kirjutada macho *lik*, kuigi häälduspärane laenamine on täiesti tunnustatud ja näiteks *natšolik* igati lubatud.
- Sõna *manustama* ei tohi kasutada IT-terminina, kuna „manustatakse teatavasti ainult arstimeid”, kuigi teise eriala oskuskeelest laenamine on üks teoorias tunnustatumaid terminisaamisviise ja näiteks samal viisil saadud *hiir* ja *viirus* IT-terminitena ammu kinnistunud.
- Kuna sõnasaamisviiside hulgas on ka tehistüvede moodustamine, siis tegelikult ei ole alust tõrjuda mitte ühtegi uut sõna, kui see just fonotaktikaga vastuolus (ehk mittehääldatav) ei ole.

ÕSist puudumine ei tähenda keelamist

Seda seisukohta jagavad loomulikult ka keelekorraldajad, sh ÕSi autorid. ÕSist puudumine ei saagi tähendada midagi peale paratamatuse, et ükski sõnastik ei saa kunagi sisaldada kõike ning ka ÕSist puudub sadu tuhandeid täiesti harilikke eesti keele sõnu. Uute sõnade kasutuselevõtuga nende puuduste hulk ka suureneb pidevalt. Sellegipoolest otsitakse sageli ÕSilt tuge sõnade keelamisele, et kui seal ei ole, siis järelikult pole jumala loodud sõnade nimekirjas.

Veelgi lihtsam on langeda veidi peenemasse lõksu, nimelt arvata, et kui sõna on ühel kujul ÕSis, siis ühtegi tema rööpvormi ega sünonüümi kasutada ei tohi. Näiteks kui ÕSis on tsitaatsõna, siis vastavat laenu kasutada ei tohi või vastupidi. See toob huvitava nurga alt tagasi teoreetiliste eelduste juurde: kas *matšolik* ja *macho'lik* on üks või kaks sõna? Ühe keelamine teise olemasolu põhjal ei saa pealkirjas olevat põhimõtet arvestades lähtuda muust seisukohast kui et need on üks ja seesama sõna.

Sama küsimus teisest suunast vaadatuna tekib polüseemide puhul, nagu ülal manustamise näites. Kui sõna on ÕSis ühes tähenduses, siis kiputakse pidama tema muid tähendusi keelatuks. See ei saa jällegi põhineda muul seisukohal kui et *manustama* arstimate lisamise tähenduses ja *manustama* failide lisamise tähenduses on kaks erinevat sõna.

Eesti keelekorraldus suunab ja soovitab

Käskimisest ja keelamisest loobuti ametliku poliitikana juba möödunud sajandi kuuekümnendatel, aga konkreetsete otsuste ja soovitude sõnastustes lahterdatakse endiselt verbaalse väljendumise juhtumeid õigeteks ja vääradeks, räägitakse mingite vormide lubamisest (nagu oleks võimalik ka mitte lubada) ning jagatakse otseseid käskkirjutada ühel või teisel viisil.

See on rätiges vastuolus keelekorraldajate endi sõnastatud põhimõtete, Eesti seaduste, demokraatliku ühiskonnakorralduse ja ka lihtsalt elementaarse viisakusega, siinkirjeldatud inimkesksest suhtlusemudelist muidugi rääkimata. Paraku on see väga hästi kooskõlas ühiskondliku ootusega saada teada, kuidas on „õige”, millele vastamisega peavad keelekorraldajad kuidagi toime tulema.

Lühidalt

- Keele korraldamise juures jäävad sageli selgusetuks alus-
suskumused, millel tegevus põhineb: mis asi see on, mida
korraldatakse, ja millega on korraldamine õigustatud?
- Fikseeritud koodi mudeli korral on seletus lihtne – et saada
fikseeritud kood, tuleb kood fikseerida. Päris ehtsaid fiksee-
ritud koodi uskujaid on aga raske leida, ja konventsiooni
uskumise korral on korraldamise objekti keerukam näidata.
- Ka korralduse metoodikas ja otsuste argumentatsioonis
kipub korduma vastuolu: keelekorralduse teooria põhineb
konventsioonil, praktika aga fikseeritud koodil.

Küsimused

47. Kui seletada suhtluse toimimist konventsiooniga, millest igal suhtlejal on oma, veidi isikupärane ettekujutus, mis siis võiks olla keelekorralduse objekt?

Lugemist

- Keelekorralduse teooria tänapäevases mõttes loodi möödu-
nud sajandi keskel ja üks tegijaist oli koguni eestlane: Haugen
1966, Tauli 1968, Fishman 1974.
- Keeledünaamikat, millest teadlik keelekorraldus moodustab
ühe liigi, on kategoriseerinud Laurén, Myking ja Picht (2002).
Neilt pärineb muuhulgas valdkonnakaotuse mõiste: olukord,
kus keel kaob mingis ühiskonnaelu osas tasapisi käibelt ja
asendub dominantkeelega.
- Praktilise eesti keelekorralduse teemal on kohustuslikud
allikad Erelt 2002 ja 2007 ning Mereste 2000; neist viimased
kaks keskenduvad oskuskeeleskorraldusele.
- Eesti keelekorralduse aktuaalsete teemade ja otsuste
kohta saab teavet Emakeele Seltsi keeleteoimkonnalt
(www.emakeeleselts.ee/keeleteoimkond.htm).

Norm ja norming

Keeleseadusega on kehtestatud kirjakeele normi alus. Toimetajad ja emakeeleõpetajad räägivad normikohase keeleteaduse vajadusest. Ka tavalistelt inimestelt võib mingi väljendi kohta kuulda, et nii on või ei ole „õige” või „lubatud”. Keeleteadlased seevastu otsivad oma seaduspärasusi korpustest, ehk inimeste tegelikust suhtlusest. Ja lõpuks teevad keelekorraldajad vahet normil ja normingul (Erelt 2002). Kas siit mingi korrapära võiks leida?

Korrapära otsimist alustaks viimasena mainitud eristusest. Norm ehk objektiivne norm on see, kuidas inimesed räägivad. Tuvastada saab seda peaaegu loodusteaduslike meetoditega: kirjutatud tekstide uurimise, inimeste suulise kõne kuulamise või nende küsitlemisega. Just sellega tegelebki tänapäeva keeleteadus.

Ühe loomuliku keele norm on täpselt nii mitmekesine kui selle keele kõnelejaskond. Paljudel teemadel on pea kõik kõnelejad enam-vähem ühel nõul ja siis polegi millegi üle arutleda. Huvitavamad on need ülejäänud juhtumid, kus norm on sisemiselt ebahühtlane või erineb normingust.

Norming on keelekorraldusallikates kirjapandud arusaam normist (Erelt 2002: 35). Selle on oma parimate oskuste järgi koostanud pädevad ja heasoovlikud, kuid siiski lihtsurelikud inimesed. Selles on (enamasti) arvesse võetud keeleteaduse uusimad saavutused, kuid siiski ainult praeguse aja omad, mitte tulevikus tehtavad – keeleteadus ei ole ju ometi arenemist lõpetanud.

Normi ja normingut aetakse sageli segi, täpsemini öeldakse *norm* selle kohta, mida keelekorraldajad on harjunud nimetama norminguks. Norm on see, kuidas inimesed räägivad, ehk inimeste ükskõik missugune

rääkimine on alati definitsiooni põhjal normikohane. Norming on normi kirjeldus, Eestis üldiselt koos suunamise ja soovitamisega. Silmatorkavam segiajamise koht ongi keeeseadus ise, mille §4 (2) defineerib kirjakeele normi kui „õigekirjutuslike, grammatiliste ja sõnavaraliste normingute ja soovitude süsteemi”. Siinses tekstis nimetan seda süsteemi edasise segaduse vältimise eesmärgil kirjakeele norminguks.

29.1 Miks võib norm normingust erineda

Nagu keeleteadus, ei ole arenemist lõpetanud ka norminguga kirjeldatav keelenorm. Nii ongi vältimatu, et norm ja norming vähemalt mingil määral omavahel erinevad, ja neil erinevustel võib olla nelja tüüpi põhjusi.

- Normingu kirjapanijatel on olnud ebaadekvaatsed andmed normi kohta. Keeleteadus võib mitte olla mingit keele aspekti veel lõpuni uurinud või võivad uurimismeetodid olla kahtlased (nt liiga suure rõhuga introspeksioonil). Normingu andmeallikaiks olevad korpused võivad spontaanse eneseväljenduse asemel koosneda avaldamiseks mõeldud ja seetõttu kaalutletult sõnastatud või lausa toimetatud tekstidest, mille norm on arusaadavalt teistsugune kui spontaanse väljenduse oma.
- Normingu kirjapanijad küll teavad, missugune norm on, aga see mingil põhjusel ei meeldi neile, mistõttu nad üritavad seda endale meelepärasemaks suunata ja soovitada. Soovitused võivad olla põhjendatud empiiriliste uuringutega (nt keelemuutuste ja -kontaktide seaduspärasuste teemal), introspeksioonil ja kontseptuaalanalüüsil põhinevate arutlustega (nt keele oletatava väljendusvõime teemal), kuid võivad olla ka täiesti põhjendamata, pärinedes üksnes soovitaja subjektiivsetest eelistustest.
- Norm on pärast normingu kirjapanemist muutunud. Nii juhtub varem või hiljem alati, kuna norm areneb pidevalt ja normingut aidatakse sellele järele üksnes grammatikate ja sõnastike koostamise või uuendamise diskreetsetel ajahetkedel. Isegi kui normingu kirjapanemise hetkel kirjeldab see normi täiuslikult, nihkub norm vaevumärgatavalt eemale kohe, kui mõni

inimene selles keeles kõnelemiseks suu lahti teeb. Silmatorkavad lahknevused jõuavad tekkida mõne aastaga.

- Norm pole kõnealuses küsimuses veel ühtlustunud ehk kõigub märgatavalt isikuti või grupiti keelekollektiivi sees. Nagu eelmise punkti ajalise varieeruvuse puhulgi, ei saa norming kui lõpliku pikkusega tekst põhimõtteliseltki niisugust muutlikkust kogu selle mitmekesisuses kajastada.

29.2 Vastuolude näiteid

Üks koht, kus erinevused kipuvad ilmsiks tulema, on keeletehnoloogia arendamine. Kui inimene saab tänu oma leidlikkusele ja paindlikkusele aru ka loomingulist tõlgendamist vajavast keelekorraldusallikast – grammatikakirjeldusest või sõnastikuartiklist – siis masin sellistega toime ei tule, vaid käitub täpselt talle sisendiks antud keeleandmete kohaselt. Kui selgub, et masina keeleline käitumine pole inimesele vastuvõetav, näiteks hääldeb kõnesüntesaator ebaloomulikult või pakub speller kõlbmatuna näivaid soovitusi, siis võib see muude põhjuste hulgas osutada ka asjaolule, et masina loomise või treenimise aluseks olnud andmed ja/või teoreetilised seisukohad pole olnud „täies ulatuses tegelikkusega kooskõlas” (Kaalep 2010: 109).

Muidugi leidub hulgaliselt sõnavara erinevusi, et sõnu kasutatakse kuidagi teisiti kui normatiivsetes sõnastikes kirjas. Järgnevas on aga mõned autentsed näited eesti keele selliste kihtide kohta, mida üldiselt peetakse kiirelt muutuvast sõnavarast püsivamaks ja nende kohta käivaid norminguid vähem vaieldavaks.

Grammatikakirjelduste järgi on ühesilbilised sõnad eesti keeles kolmandas vältes. Mati Hint (1973: 90 jj) on aga osutanud, et leidub ühesilbilisi sõnu, mis kõnes esinevad peamiselt kliitikutena teiste sõnade ees ja ülipikk häälde on võimalik ainult esiletõsturõhu korral (vähemalt paar sellist leiab käesolevastki lausest).

Ükski keelekirjeldus ei vihja võimalusele, et ühe vokaali piisavalt pikal hääldamisel saaks sellest mingi teine vokaal. Einar Meistri katsetulemused (2009) aga näitavad, et kõrge-keskkõrge vokaalipaarides (*i-e*, *ü-ö*, *u-o*) tajutakse pikemaid vokaale madalamatena – kui *i*-häälikut hääldata piisavalt pikalt, hakkavad inimesed seda tajuma pigem *e*-na.

Normingu järgi eesti keeles nimetavas käändes eestäiendeid ei ole, aga tegelikult on need vähemalt pärisnimeliste täiendite puhul üsna levinud: *Elion Ettevõtted Aktsiaselts* ärinimena, *Mihkel Kask sünnikoht* teeviidal või *Mikk Saar albumi esitluskontsert* lehereklaamis. Normingu kohaselt peaksid need olema vastavalt *Elioni Ettevõtete Aktsiaselts*, *Mihkel Kase sünnikoht* ja *Mikk Saare albumi esitluskontsert* (või äärmisel juhul vastavalt *Kask'i* ja *Saar'i*). Aga millegipärast eelistavad inimesed nimetavat käänat isegi pärast seda, kui nende tähelepanu on juhitud selle vastuolule kirjakeele norminguga.

29.3 Vastuolude lahendamine

Normi ja normingu vältimatul erinevusel võivad põhineda täiesti praktilised ja lahendamist vajavad eriarvamused terminivaidlustes, tekstide toimetamisel või hindamisel. Kuidas neid lahendada?

Norming on küll normi kirjeldus ehk selles mõttes sekundaarne, umbes nagu planeetide orbiitide kirjeldused astronoomiaõpikus on sekundaarsed tegelike orbiitide suhtes. Erinevalt loodusteaduslikest kirjeldustest toimub normingu puhul aga ka vastassuunaline mõju. Kirjeldus, kui ta vähegi edukas on, mõjutab omakorda ka kirjeldatavat objekti – inimesed vaatavad normingust järele, kuidas kõnelda ehk normi moodustada. Seetõttu on erinevalt astronoomiast vastuolu leidmise korral käepärast rohkem kui üks lahendus.

Muudame normi

Tavaarusaama kohaselt, mida mõneti üllatuslikult jagavad ka paljud muidu haritud inimesed, on olemas suhtlusest ja suhtlejatest sõltumatud keelereeglid (ehk siin norminguks nimetatu) ja nende rikkumine on viga. Vigu ei tohi teha, leidmisel tuleb nad ära parandada ja nende tegijat karistada ja/või koolitada.

Helen Plado (2013, 2014) on sidesõna *kuna* kasutuse ajaloolise muutuse (aja märkimiselt põhjuse märkimisele) põhjal näidanud, kuidas normi muutmise katse töötab.

1. Keele loomuliku arengu tulemusena hakkab tähendus nihkuma: vana „õige” tähendus, *kuna* puhul ajatähendus hakkab vähenema ja uus „vale”, põhjusetähendus kasvama.

2. Kui keelekorraldajad seda märkavad ja taunima hakkavad, väheneb „vale” tähendus toimetatud tekstides oluliselt, kuigi jääb ikka kordades sagedasemaks kui „õige” tähendus, mille kasutus korraldajate jõupingutuste tulemusena kasvama ei hakka. Lõpuks kaob sõna üldse käibelt.
3. Kui korraldajad seda märkavad ja lõpetavad uue tähenduse taunimise, kasvab selle kasutus järsult.

Muudame normingut

Mingit objekti loodusteadlase moodi vaadates on vastuolu lahendamise ainus võimalus vastupidine: kui kirjeldus reaalsusega ei klapi, siis tuleb loomulikult muuta kirjeldust. On ju keele puhul hästi teada, et mida levinum (ja seetõttu ärritavam) viga, seda suurem on tal tõenäosus saada grammatika järgmises versioonis juba reegliks. Segab ainult kaks asjaolu.

Nagu räägitud, võib kogu loodusest leitud varieeruvuse kirjeldamine olla esiteks ebaproportsionaalselt töömahukas ja teiseks ka ideoloogiliselt (rahvuse kooshoidmise, korra tagamise vm mõttes) mittesoovitav. Sellepärast on üsna loogiline normi muutumist norminguga jõudumööda pidurdada, ehk mitte iga vastuolu peale kohe normingut muutama kiirustada.

Teine takistus on inimeste eneste tajutud jagunemine normingu kehtestajateks ja ülejäänuteks. Normingut tajutakse antuna kuskilt ülevalt ja peetakse ennast võimetuks sellega midagi ette võtma. Tegelikult aga on normingut kirjapanevad keelekorraldajad ju reaalsed inimesed, kelle kontaktandmeid on vähemalt Eesti tingimustes lihtne leida, mitte mingi anonüümne Suur Vend. Norming areneb nagu ka selle koostamisel abiks olev keeleteadus, ja argumenteeritud konstruktiivse kriitika abil on seda arengut võimalik suunata igaihel. Eesti keelekorraldajad on lausa ise organiseerinud üritusi, kus muuhulgas tõlkijatelt ja toimetajatelt on küsitud, mis võiks normingus või selle esitusviisis teisiti olla.

Muudame suhtumist normingusse

Kes normingut muuta ei jaksaks või ei ole lihtsalt valmis seda iga tühja asja pärast ette võtma, aga teiste inimeste keelelist käitumist pidevalt

„valeks” või „veaks” kuulutada ka ei taha, sellel on alati käepärast kolmas tee: sedastada vaidlusaluse keelendi vastuolu norminguga, aga mitte teha sellest probleemi. Küllap saab vastuolu normingu mõnes tulevases versioonis kõrvaldatud, ja isegi kui ei saa, siis miski ju ei sunni tegelikult normingut järgima. Keeleseadus teoreetiliselt küll sunnib, aga ainult mõnes registris ja sealgi pole see nõue reaalsete sanktsioonidega tagatud. Nii et kui kõneleja arvates täidab tema suhtlusemärki kõige paremini mõni norminguvastane väljendus, siis on toimetajal, hindajal või arvustajal täiesti võimalik valida ka leebe reaktsioon – juhtida vastuolule tähelepanu ja jätta kõneleja otsustada, kas muuta oma väljendust või mitte.

Lühidalt

- Norm on see, kuidas inimesed räägivad, meeldigu see meile või mitte.
- Norming on normi enam või vähem adekvaatne kirjeldus, mida saab fikseerida keelekorraldusallikates.
- Norm ja norming on paratamatult süstemaatilises vastuolus, kuna ükski nii keerulise ja muutliku süsteemi kirjeldus ei saa olla lõpuni ammendav.
- Konkreetseis vaidlusküsimuses saab seda vastuolu lahendada normi muutmise, normingu muutmise või vastuolu talumise teel. Valik nende lahenduste vahel sõltub pooldatavast suhtlusteooriast.

Küsimused

48. Kas normi ja normingu seos on umbes sama tüüpi kui keele ja kõne seos?

49. Kui teha kirjeldatud viisil vahet normi ja normingu vahel, siis kumba neist nimetaksite keeleks? Mõelge näiteks väitele, et kellegi kasutatav väljendusviis ei ole eesti keeles võimalik. Kummas ta siis ei ole võimalik, kas normis või normingus?

Lugemist

Järgnevas on mõned näiteid normi ja normingu süstemaatilise erinevuse kohta.

- Ühesilbiliste sõnade välde: Hint 1973.
- Kestuse mõju vokaalide tajumisele: Meister ja Werner 2009.
- Mitmuse osastava moodustamine: Kaalep 2010.
- Kaassõna kokkukirjutamine eelneva nimi- või asesõnaga: Habicht ja Penjam 2006, Jürine ja Habicht 2013.
- Kaassõnade polüseemia areng – *peale* ajatähenduses: Veis-
mann 2005.
- Sidesõnade polüseemia areng – *kuna* põhjusetähenduses:
Plado 2013, 2014.

Normingumuutuste kirjeldusi ja põhjendusi leiab Ema-
keele Seltsi keeleteimkonna otsuste ja soovitude juurest
www.emakeeleselts.ee/keeleteimkond.htm.

Korraldamise põhjused

Soov keelt korraldada paistab selgelt välja igal tasemel, alates riiklikust keelepoliitikast kuni vestluspartneri vigade parandamiseni argisuhtluses, mida oskavad ja soovivad teha päris väikesed lapsedki. Negatiivsed hinnangud teiste inimeste väljendusviisi aadressil on sageli esitatud sügava veendumusega ja vastuvaidlemist mitte sallival viisil, kuid samas ei kaasne nendega ilmutatud põhjendust ega ole päriselt selge ka põhjus, miks üldse on vaja hinnangut andma hakata.

Tegelikult leidub rohkemgi teemasid, mis tugevaid hinnanguid esile kutsuvad, näiteks religioon, poliitika või suhtumine muudesse vähemustesse peale keeleliste. Kas hoiakud eri teemadel võiksid olla omavahel seotud või õnnestuks leida lausa selliseid üldisi põhjusi nagu kalduvus eelistada kindlust vabadusele, selgust mitmekesisusele, püsivust paindlikkusele, kollektiivsust individuaalsusele, harjunut uuele?

Küsitlustulemustest (Tavast 2012) valdkondadevahelisi seoseid siiski näha pole, küll aga õnnestub saada kinnitust, et tõhusat keelekorraldust pooldab umbes kolmveerand vastanutest: õige ja vale on keele puhul rakenduskõlblikud kategooriad, valeks peetav kasutus häirib, keelekorralduse ülesanne on vale kasutust taunida, inimestele saab ja tuleb ette kirjutada, kuidas nad peaksid väljenduma.

Keele korraldamist ja keelevigade parandamist ehk normi suunamist normingu poole võib vaid veidi liialdades võrrelda katsega korrigeerida planeetide orbiite astronoomiaõpiku järgi. Nagu ülal kirjeldatud, asi keele puhul muidugi nii lihtsalt naeruväärne ei ole. Nagu mitmes muuski siin raamatus mainitud küsimuses – kui inimesed mingil viisil käituvad, ju neil siis on selleks mingid põhjused. Millised need seekord võiksid olla?

30.1 Mõistmisraskuste vältimine

Kui otsida keelekorralduse nii suure populaarsuse põhjust, siis esimesena mainitakse tavaliselt keele ühtsena hoidmist – muidu tekiks spontaanse arengu tagajärjel lõpuks mõistmisraskused.

Suhtlemine on verbaalse mõtlemise kõrval üks kahest olulisemast eesmärgist, milleks üldse keelt kasutame. Kui mõtlemine nõuab keelelt eelkõige paindlikkust, siis suhtlus edeneb tõepoolest paremini just fikseerituma, ühemõttelisemana tajutud keele puhul. Selles valguses on igati loogiline pidada ideaaliks üksühest vastavust keelendite ja tähenduste vahel ning taunida hälbeid sellest ideaalist nii sünonüümia kui ka polüseemia suunas.

Samale viitavad spetsialistide küsitlused erialadel, kus peaks võimalikel mõistmisraskustel olema inimeste jaoks eriti tülikad praktilised tagajärjed: tervise infosüsteemides (Tartu 2012), politoloogias (Kirna 2012) ja sõjanduses (Hendrikson 2012). Spetsialistid tunnetavad mõistmisraskuste ohtu ja konstrueerivad varmselt ka näiteid oma erialalt, kus mõne sõna mitmetähenduslikkus võiks teoreetiliselt suhtlust takistada.

Ehtsaid vääritimõistmise juhtumeid pädevate ja koostööle orienteeritud suhtlejate vahel ei ole samas teada. Kas keegi on kunagi näinud reaalselt suhtlussituatsiooni, kus kõneleja siiralt soovib väljenduda kuulajale arusaadavalt ja kuulaja siiralt soovib kõnelejat mõista, aga mõistmist siiski ei toimu, kusjuures tingituna mingist keeleomadusest (näiteks korraldamatusest), mitte suhtlejate ega suhtlussituatsiooni omadustest? Muidugi juhtub kogu aeg möödarääkimisi, mille põhjuseks on mingid sisulised vastuolud, erinevad eeldused või taustateadmised, infopuudus, soovimatus suhelda, ükskõiksus, vaenulikkus, taustamüra või isegi diktsiooni- ja kuulmishäired. Puudu on dokumentatsioon just selliste mõistmisraskuste kohta, mille põhjus oleks keeles ja mida annaks ära hoida keelekorraldusega.

Probleem mõistmisraskuste ohu kui põhjenduse jaoks seisneb Grice'i koostööprintsüübis, teiste sõnadega kuulajate kohati üllatavalt paindlikus võimes suhtluse seisukohalt rahuldaval viisil ära arvata, mida kõneleja öelda tahtis. Näide lapsekeelest: „Kui inimene vette satub, siis halvaad söövad ta kiiresti ära.” Kuigi see lause oli öeldud täiesti kontekstivabalt, mõistis kuulaja täpselt, nagu kõneleja kavatses, et sööjad on piraajad, sest koos vaadatud loodussaatest pärinevaid

ühiseid taustateadmisi oli piisavalt. Rõhutaksin, et sõna *halvaa* selline tähendus ei olnud mitte mingil viisil fikseeritud, kokku lepitud, korraldatud ega suhtlejatele ühiselt teada, vaid mõistmine põhines tervenisti kuulaja koostöövalmidusel.

Kindlasti ei kuulu meid siin huvitavate mõistmisraskuste hulka need, mille põhjus on taustateadmiste erinevus või lausa puudumine. Väliselt eelmise sarnane, kuid olulise erinevusega näide: „Emme, ma sain eile alkoholiga sõbraks.” Kuulaja püüdis mõista, aga vähimatki võimalust tal selleks polnud, sest ta ei teadnud midagi uuest naabripoisist nimega Jakob.

Ülalmainitud kõrgete panustega erialadele üle kantuna – kui ohvitser käsib sõduril teha midagi, mida viimane teha ei oska, või jääb käsk lahingumüra lihtsalt kuulmata, siis jääb kästu tegemata täiesti olenemata käsu vormistamiseks kasutatud keelendite valikust. Järelikult ei saa suhtluse niisugune läbikukkumine minna kirja nende keelendite taunimise põhjusena. Läheks ainult see, kui sõdur kuuleks käsku hästi ja oskaks kästut, aga tõepoolest saaks ainuüksi keelendite sünonüümia või polüseemia tõttu valesti aru ja teeks seetõttu heas usus vale asja.

Just viimase sarnaseid, kuid autentseid näiteid oleks vaja koguda mõistmisraskuste tekkimise väite toetuseks. Nii saaks falsifitseeritud verbaalse suhtluse töökindluse hüpotees, mille võiks sõnastada järgmiselt: keeleliselt tingitud mõistmisraskuste tekkimine pädevate koostööle orienteeritud suhtlejate vahel ei ole põhimõtteliselt võimalik. Enamasti tagab mõistmise kuulaja empaatiavõimel põhinev oletamine, et mida kõneleja võis tahta öelda; äärmisel juhul lahendab probleemi üleküsimine või muu lisainfo hankimine.

Lisaks seadsid ülalviidatud küsitluse (Tavast 2012) vastajad mõistmisraskuste ohu oma keelekorraldust pooldava hoiaku põhjusena kahtluse alla ka ise, nõustudes valdavalt väitega, et norminguvastane väljendusviis häirib ka täiesti arusaadavas tekstis. Kui mõistmine pole raskendatud, aga norminguvastatus ikka häirib, siis ei saa ju mõistmisraskused olla häirimise põhjus, vähemalt mitte ainus. Järgneb loetelu võimalikest alternatiivsetest seletustest, miks tahetakse keelt korraldada.

30.2 Konventsiooni stabiilsuse suurendamine

Kuulda on ka keelekonventsiooni stabiilsuse suurendamise argumenti, nii sünkroonses kui ka diakroonses mõttes. Et minimeerida jõupingutust suhtlemisel, võiks ettekujutus konventsioonist kõigil keele kõnelejalte olla võimalikult ühesugune, ja põlvkondadevahelise mõistmise tagamiseks võiks ta muutuda võimalikult aeglaselt. Oma siira mõistetud olemise sooviga pürgivad suhtlejad ka ise selle eesmärgi suunas, aga eriti väiksemates, sisemiselt nõrgemini seotud ja välismõjudele avatumates keelekollektiivides võib see tendents tõepoolest vajada teadlikku järeleaitamist.

Nagu ülal kirjeldatud, ei näi konventsiooni muutlikkusest tingitud suhtlusraskused praeguste suhtlejate vahel kuigi usutavad. Sama keeruline on kujutada tulevaste eestlaste võimetust meie praegust keelt mõista. Kui meie mitte ainult ei saa aru sajanditetagusest (sh teadliku keelekorralduse eelsest) eesti keelest, vaid dešifreerime ka väljasurnud rahvaste hieroglüüfid, siis tunduvad väited tulevastest mõistmiskustest küll meie järeltulijate vaimsete võimete teenimatu alahindamisena.

30.3 Kognitiivse jõupingutuse erinevus

Et saada kergemini kaitstav variant mõistmiskustest ohu väitest, võiks suhtluse täieliku ebaõnnestumise asemel rääkida mõistmise kognitiivsest töömahukusest. Kuigi pragmaatikal (koostööprintsibil ja kõneleja kavatsuse oletamisel) põhinev mõistmine paistab mingi enam-vähem töökindla tulemuse andvat alati, näib tõepoolest usutav, et sama saavutamine semantiliste vahenditega (ühiste teadmistega keelendite kokkulepitud tähenduste kohta) oleks nõudnud kuulajalt väiksemat jõupingutust.

Ega ilmaasjata ei ole lennujuhtide ja pilootide vahelise suhtluse või lennukite dokumentatsiooni keel väga täpselt reglementeeritud: niimoodi üritatakse tagada info kadudeta edasiandmist olulisel teemal, täpselt nagu fikseeritud koodi kasutavate masinate suhtluses. Sarnast lahendust sama vajaduse rahuldamiseks pooldavad ka juristid, kellel standardvormelid võimaldavad näidata erialaseltskonda kuulumist, seostada oma juttu teiste varem öelduga ja vältida tarbetut uuenduslikkust, mis tooks kaasa täiendavaid sisulisi probleeme.

Kuigi põhjendus tundub usutav, eesmärk on üllas ja kindlasti vähemalt mingil määral suhtlejate jõupingutust ka vähendab, on sel argumendil siiski üks suur puudus: inimsuhtlus lihtsalt ei tööta niimoodi. Inimesed ei järgi neile ette kirjutatud rangeid reegleid. Rahvusvahelise tsiviillennunduse assotsiatsiooni piiratud inglise keeles kirjutatud lennukiparandusjuhendid sisaldavad reeglivastaseid väljendeid (Rinaldi et al. 2002), lennujuhid ja ka näiteks poe kassapidajad otsivad võimalusi kohustuslike standardütluste varieerimiseks, et end inimesena tunda (Cameron 1995), asjaõigusseaduses on sõna *omand* legaaldefiniitsioonile vaatamata kasutusel kolmes erinevas tähenduses (Mereste 2000: 338-340). Veelgi enam, juristide kohta on täheldatud, et standardvormelid võimaldavad kõnelda mehaaniliselt, kasutades samu väljendeid kui kõik teisedki, ilma öeldut ega selle ütlemise põhjust tegelikult ise mõistmata (Lemmens 2011).

30.4 Kultuuri(evolutsiiooni)lised seletused

Lähtume siin Boydi ja Richersoni määratlusest (2005: 6): kultuur on indiviidide käitumist mõjutada suutev teave, mille nad hangivad teistelt oma liigi indiviididelt sotsiaalse õppimise teel. Väärtused ja uskumused ühiskonnaelu, sh verbaalse suhtlemise korraldamiseks kõige paremini sobivate viiside kohta on selle teabe tüüpilised esindajad. Boydi ja Richersoni huvitab kultuur kui evolutsiooni käigus tekkinud vahend lähisugulaste ringist suuremate rühmade koostöö saavutamiseks ka juhul, kui indiviidi huvid on rühma huvidega vastuolus. Bioloogidest autorite endi algne näide on keskkonnakaitse koos tuntud vastuoluga indiviidi mugavuse ja planeedi jätkusuutlikkuse vahel, kuid arutluskäiku peaks saama üsna otse rakendada ka keelekorraldusele.¹

Kultuur on sootsiumile ühine ainult statistilises mõttes; indiviidide ja väiksemate rühmade kaupa võivad tegelikud hoiakud varieeruda, kusjuures mõned variandid osutuvad psühholoogilistel, sotsiaalsetel ja ökoloogilistel põhjustel elujõulisemaks kui teised. Artikli teema saaks selle lähenemise valguses seega ümber sõnastada kui küsimuse,

¹Siin tekib kiusatus jõuda tagasi oletuse juurde, et valmidus oma mugavust üldiste huvide nimel alla suruda võiks olla inimese üldine, valdkonnasõltumatu hoiak, ehk suhtumine keelekorraldusse võiks korreleeruda näiteks suhtumisega solidaarsetesse maksusüsteemidesse või ametiühingutesse; tuletame siis meelde, et vähemalt viidatud uuringu põhjal pole see üldse mitte nii.

millised siis on need põhjused, mis tagavad keelekorraldust toetava kultuurivariandi nii eduka leviku.

Info kiire ja laia levitamise võime on ilmselt evolutsiooniliselt kasulik omadus, mistõttu peaks rühm olema huvitatud selle säilitamisest ja arendamisest, ehk indiviidide koostöövalmidus mõistmisraskuste vältimisel on rühma huvides isegi juhul, kui indiviid mingil põhjusel (alates laiskusest ja lollusest kuni suhtlusvahendi teadliku täiustamise ettevõtmiseni) otsustab koostööst loobuda.

Populatsioonibioloogiast pärinevate matemaatiliste mudelite abil on samad autorid näidanud (1992), et kui rühmaliikmete ainsad valikuvariandid on ühistes huvides koostööd teha (siin: oma keelt teiste omaga ühtlustada) või mitte ning loobujate ainus karistus on ilmajäämine vastava ühistegevuse tulemustest (siin: mõistmisraskused), siis pole koostööstrategia kuigi elujõuline, eriti suuremates, üle saja liikmega rühmades.

Seega ei saa rühm endale lubada mõistmisraskuste tekkimist, sest kuivõrd need raskused iseenesest ei oleks nende tekitajatele piisavalt peletav karistus, ei oleks süsteemi stabiilsus enam tagatud.

Küll aga levis Boydi ja Richersoni mudelis koostöö kiiresti, kui nad andsid rühma liikmetele võimaluse karistada loobujaid, ja veel kiiremini, kui lubati karistada ka neid, kes ei vaevu loobujaid karistama. Keele puhul seisneks see karistamine mitmesugustes hukkamõistvates metaütlustes normist hälbiva väljendusviisi kohta, argisuhtlusest emakeele riigieksami hindeni, ning kangemal juhul ka hukkamõistust hoidujate hukkamõistmises.

Tundub, et siit oleme saanud ühe võimaliku seletuse, miks on loogiline viidata mõistmisraskuste ohule, isegi kui keegi kunagi ühtegi mõistmisraskust kohanud pole.

30.5 Uskumuste püsivus

Psühholoogid on katsetega näidanud (ülevaade Nickerson 1998: 187; Harman 1986), et kord moodustatud uskumused kipuvad püsima ka pärast ülekaalukate vastuargumentide esitamist või uskumuse aluseks olnud info kehtetuse ilmsikstulekut. Veelgi enam, kord moodustatud uskumused kipuvad ka süvenema ja lahkarvamused polariseeruma

peaaegu olenemata sellest, kas hilisem lisateave uskumust kinnitab või mitte.

Tasub tähele panna, et uskumuste püsivus ei olene nende moodustamise algse põhjuse headusest. Kui kord on keelekorralduse vajalikkust (või mittevajalikkust) juba uskuma hakatud, siis see usk aja jooksul ainult süveneb ja sotsiaalse õppimise teel ka levib, nii juhul, kui ta on tegelikult õigustatud, kui ka vastupidisel juhul.²

Siit tundume olevat saanud seletuse, miks arukad inimesed kalju-kindlalt usuvad asju, mida nad teoreetiliselt põhjendada ei oska, kusjuures see tõdemus käib ühtviisi nii keelekorralduse pooldajate kui ka vastaste kohta.

30.6 Asendustegevus

Pooldajate poolelt on veel ühe võimaliku seletuse pakkunud Cameron (1995): kirglik suhtumine keelesse näib olevat poliitiliselt korrektne ja teostatav väljund peidetud hirmudele muudel teemadel. Kui me ei suuda vähendada tänavakuritegevust, takistada immigrantide sissevoolu või panna lapsi sõna kuulama, siis vähemalt korraldame keelt, saame sellega natukenegi korra ja süsteemsuse tunnet oma ellu.

Cameron võrdleb kooli keeletundide grammatikaõpet sõjaväe rividrilliga – kumbki õpitav oskus ei ole iseeneses vajalik ei õppijale ega ühiskonnale, küll aga on ühiskonnal vägagi tarvis õpetada oma liikmeid süsteemile alluma. Tema käsitlesega haakub ka üldlevinud seletus, miks eesti keelt nõukogude ajal nii hoolikalt hoiti: põhiküsimusele ehk riigikukutamisele ei hakanud jõud peale ning keel andis pakitsevale energiale suhteliselt ohutu ja aktsepteeritud väljundi. Kui praegust olukorda toonasega võrreldes nimetatakse erinevusena enamasti praeguse dominantkeele suuremat populaarsust, mis omakorda põhineb vastava majandus- ja kultuuriruumi õitsengul, siis Cameroni käsitlesest saab teha ehk huvitavamagi järelduse: inglise keele vastu võitlemine pole huvitav, kuna nüüd saab jälle tegeleda põhiküsimustega.

²Paljuviidatud eksperimendiga ahvide sotsiaalse õppimise kohta näitas Gordon R. Stephenson (1967), et juba ahvid suudavad üksteiselt õppida käitumismustreid ilma nende algset põhjust teadmata: kui üht ahvi karistati katseobjekti puudutamise eest, siis ta õpetas sellest hoiduma ka teise, keda kunagi karistatud ei olnud.

30.7 Siserühma määratlemine

Pole juhus, et Cameron mainib immigrante. Sotsiaalsühholoogiast pärinevad sise- ja välisrühma mõisted (Tajfel 1970): inimesele on loomumane soov samastuda endasarnastega ja vastanduda võõrastele. Korra olulise osa moodustab usaldusväärne vahetegemine sise- ja välisrühma ehk „meie” ja „nende” vahel, keel on aga üks hea käepärane vahend selleks, kõrvuti rahvuse, rassi, nahavärvuse, soo, päritolu, usutunnistuse, poliitiliste või muude veendumuste, varalise ja sotsiaalse seisundiga³. Eesti rahva enesemääratluses on keel lausa kesksel kohal ja põhiseaduseski kaitstud, aga piirkondlikke ja sotsiaalseid keelekujusid kasutavad omade äratundmiseks ka väiksemad rühmad rahvuse sees – tänavaslängist projektitaotluste sõnastamise kirjutamata reegliteni. Suhtluse arusaadavuse asemel on seega palju laiem rahvuse või muu rühma kooshoidmise ja „nendele” vastandamise eesmärk.

Vaatamata oma inimlikkusele ja mõistetavusele pole võõraviha ehk ksenofoobia nii avalik väljendamine viisakas. Mõnes olukorras, näiteks töötajate värbamisel või edutamisel, võib see olla ka otseselt ebaseaduslik.

³See loend pärineb muuseas Eesti põhiseaduse § 12-st, mis mainib keelt nende asjade hulgas, mille alusel ei tohi kedagi diskrimineerida.

Lühidalt

Kui rääkida vajadusest keelekorralduse järele, siis esimeste hulgas mainitakse tavaliselt vajadust säilitada keelenormi ühtsust ja vältida keelekollektiivi killustumist väiksemateks rühmadeks, mis lõpuks muudab suhtluse võimatuks, kuna rühmadel puudub ühine keel. Suhtlusraskusi, mille oleks saanud ära hoida keelekorraldusega, samas dokumenteeritud ei ole. Muid võimalikke seletusi, miks inimesed soovivad keelt korraldada:

- Väiksemas ja nõrgemalt seotud keelekollektiivis võib konventsioon mõningase teadliku sekkumise tulemusel tõepoolest edukamalt välja kujuneda.
- Kuigi suhtlus toimib ka täiesti fikseerimata koodi korral (nt uue sõna esmakordsel kasutamisel, mis on ju iga praeguse sõnaga kunagi ajaloos juhtunud), toimib ta fikseerituma koodi korral kiiremini.
- Kollektiivi omast erineva (keelelise) käitumise eest karistamine aitab kollektiivi koos hoida palju edukamalt kui erinejate väljaviskamine.
- Uskumused püsivad: keelt korraldatakse lihtsalt kuna keelt on alati korraldatud.
- Keelekorraldus on asendustegevus juhuks, kui ühiskonnaelu tõelistele probleemidele jõud peale ei hakka.

Küsimused

50. Praktilisi suhtlusraskusi on ilmselt igaüks kogenud. Millest on need olnud tingitud? Mõelge reaalselt aset leidnud juhtumite, mitte hüpoteetiliste võimaluste peale. Kas oskate nimetada mõne sellise, mille oleks saanud ära hoida parema keelekorraldusega?

51. Eesti põhiseaduse § 12 keelab inimeste diskrimineerimise rahvuse, rassi, nahavärvuse, soo, keele, päritolu, usutunnistuse, poliitiliste või muude veendumuste, samuti varalise ja sotsiaalse seisundi või muude asjaolude tõttu. Kuidas põhjendaksite, miks ei saa küpsuskirjandi norminguvastase väljendusviisi eest pandud kehva hinnet (või sellist hindamist võimaldava koolisüsteemi loomist) pidada diskrimineerimiseks keele tõttu?

Lugemist

- Cameron 1995 räägib keelekorraldusest kui asendustegevusest, millel endal otsest eesmärki ei ole.
- Shohamy 2006 teeb vahet ametliku keelepoliitika ja avalikus keelekasutuses väljenduva tegeliku keelepoliitika vahel (nt mis keeles on tänavasildid, millised on keeleeksamite nõuded või millise kvaliteediga tõlget on muukeelsel kaebealusel kohtus võimalik saada) ning peab viimast esimesest mõjusamaks. Keelekorralduse peamiseks eesmärgiks peab ta inimeste rühmakuuluvuse määratlemist ja ühiskonnas valitsevate rühmade võimu kindlustamist. Keelekorralduse mõju uurimisel keskendub ta demokraatlikele väärtustele ja isikuvabadustele, jättes täiesti kõrvale võimaliku mõju suhtluse edukusele.

Keelekorralduse kokkuvõte

Keelekorraldus laiemas mõttes, mis sisaldab peale kitsamas mõttes keelekorralduse ka keelepoliitikat ja keelehoolet, sõltub pooldatavast suhtlusteooriast mitmes küsimuses. Neist kesksena – kas keelekorraldus tegeleb koodi fikseerimise või konventsiooni ühtlustamisega?

Fikseeritud koodi mudelit uskudes on nii keelekorralduse ettevõtmine kui ka selle edukus hädavajalik, et suhtlus üldse saaks toimida. Norming peab olema ühtne. Normingut järgiv väljendusviis on õige, kõik ülejäänud on väärad. Keelekorralduslikud otsused ja soovitused saab esitada absoluutsete tõdedena keele kohta, et keeles lihtsalt on nii ja kõik. Põhjendused ei ole oodatud ega isegi mitte teostatavad, sest keele kohta niisuguseid vahetuid andmeid hankida pole võimalik.

Inimkeskse lähenemise korral on üleminek korraldamise ja korraldamatuse vahel sujuvam. Teoreetiliselt on kujuteldav, et keelekollektiiv saab oma konventsiooni ühtsena hoidmisega vajadusel ka välise sekkumiseta hakkama. Konventsioone võib paralleelselt käibida mitu ja ükski neist ei ole teistest õigem. Lisaks on iga konventsioon tõenäosuslik, mitte absoluutne, ja muutub natuke iga inimese iga ütlusega, mistõttu ei saa (senisest) konventsioonist erinimine olla ühegi ütluse taunimise põhjus. Põhjendused on võimalikud, kuna keeleteadus uuribki ju tegelikult inimesi ja nende loodud tekste.

Teise lähenemise raskus seisneb otsustamise ja vastutamise vajaduses. Ei keelekorraldaja oma korraldusotsuste juures ega tavaline inimene oma suhtluses tehtavate valikute juures ei saa põhjendusena viidata mingile objektiivsele tõele keele kohta, vaid on sunnitud kas läbi viima töömahukaid uuringuid, tunnistama iseenda keeletaju olulisust infoallikate hulgas või lausa mõlemat korraga.

Kokkuvõte

Selles õpikus oleme üritanud näidata, et keelenditel ega tekstidel ei ole niisuguseid omadusi nagu tähendus, õigsus, eestikeelsus, vastuvõetavus, sobivus vms. Keelendid ja tekstid saavad olla õiged *kellegi arvates* või tähendada midagi *kellegi jaoks*, mitte üleüldiselt ega vaieldamatult, st kõik nimetatud on inimeste (kuulajate, uurijate, hindajate) omadused.

Kui tähendus, õigsus jne oleksid keelendite või tekstide omadused, siis peaks neid saama kuidagi loodusteaduslikult mõõta, umbes nagu saab mõõta sõnade arvu tekstis või häälikute pikkusi suulises kõnes. Kui tekstid midagi tähendaksid, siis peaks saama võtta teksti ja mõõta ära selle tähenduse. Meie teada see kellelgi õnnestunud ei ole. Kõik, ka veendunuimad empiiriliste uurimismeetodite pooldajad, uurivad tähenduste teadasaamiseks ikkagi inimeste arvamusi – lihtsamal juhul iseenda keeletaju, veidi korrektsemal juhul teksti sihtrühma kuuluvate inimeste oma.

Keelendeid ja tekste on kombeks uurida nii teaduslikul kui ka praktilisel eesmärgil. Selles mõttes saab tekstide uurimisena käsitleda ka tavalist tekstide lugemist, kas nende tõlkimise, toimetamise või hindamise eesmärgil või lihtsalt enda lõbuks või informeerimiseks. Uurimise juures aga võiks silmas pidada kaht asja:

- Täpsus. Inimeste uurimine on täiesti mõistlik tegevus, millega sobib küll tegeleda ka lingvistikas. Selleks on inimest uurivates teadustes olemas põhjalikud ja pikalt katsetatud meetodid, mida võiks ka kasutada. Iseenda taju uurimine on väga eilne päev, hakates tasapisi moest minema isegi keelefilosoofias. Teine uurija võib sama teksti sama meetodiga uurides saada vastupidise

tulemuse (enda kohta) ja sellega ei ole midagi valesti. Mõlemal korraga võib olla õigus, sest uurimisobjektid olidki erinevad.

- Ausus. Kui uurime inimesi, eriti veel kui uurime üksnes iseennast, siis ei ole väga ilus väita, et uurime tekste või et saame tulemuseks mingeid ütlusi tekstide kohta. Kui ennast uurime, siis saame ikka ainult enda kohta tulemusi. Tahtes lõpuni ausaks jääda, tuleb seega eranditult kõik väited tekstide tähenduse, sobivuse vms kohta ümber sõnastada väideteks inimeste kohta. Mitte „A tähendab B”, vaid „mulle tundub, et A tähendab B”. Mitte „väljendit A ei tohi eesti keeles kasutada”, vaid „mina ei luba väljendit A eesti keeles kasutada”.

Nii jõuame ebamugava järelduseni, et verbaalses suhtluses on kõik suhtlejate endi teha. Konkreetsemalt õpikus käsitletud teemade kohta:

Tõlkimine

Tõlkimise objekt asub tõlkija peas. Lähteteksti sisu ega algse autori suhtlustaotluse teadasaamiseks ei ole mingit objektiivset meetodit.

Tõlkija teeb sihtkeeles asju sõnade abil, on sihtteksti autor ja vastutab selle sisu eest. Isegi kui tõlkija otsustab täht-tähelt järgida lähteteksti, on see tema vabatahtlik otsus, mille eest ta vastutab täpselt samal viisil nagu ükskeelne kõneleja vastutab oma sõnade eest. Otsus tõlgendamisest hoiduda on üks väga selge tõlgendus koos oma tagajärgedega, umbes nagu otsus jätta valima minemata on üks väga selge valik koos oma tagajärgedega.

Terminoloogia

Sõnastikud esitavad ainult psühholoogilist ja/või sotsioloogilist infot, st infot kas sõnastiku koostaja või tema uuritud suhtlejate, mitte keele kohta.

Kuna sõnastikust ei saa absoluutset tõe sõnade tähenduste või sobivuse kohta, vastutab kasutaja sõnastiku kasutamise tagajärgede eest ise, st ka otsus uskuda sõnastikus kirjasolevat on tema vabatahtlik otsus, mille eest ei saa vastutust sõnastiku koostajale delegeerida.

Keelevaidlused, sh toimetamine ja hindamine

Kõik argumendid põhinevad vaidlejate, mitte keele omadustel. Kui kaks pädevat emakeelekõnelejat jäävad keelendi tähenduse või õigsuse teemal veendunult eriarvamusele, saab vaidlust lahendada üksnes keeleväliste argumentidega (häälte kõvadus, positsioon, sõprade arv).

Vastutust ei saa kellelegi/millelegi lükata. Kui meile ja/või meie sõpradele üks tekst ei meeldi, siis peame julgema niimoodi öeldagi, mitte delegerima vastutust normile, normingule või teksti väidetavale vastuolule nendega.

Keelekorraldus

Ka autoriteetsemate keelekorraldusallikate koostajad on kõigest inimesed, kuigi keskmisest oluliselt informeeritumad, ja kuni pole leitud meetodit keelendi tähenduse või õigsuse objektiivseks mõõtmiseks, on ka nende normatiivsena esitatud seisukohad kõigest nende subjektiivsed arvamused, mitte objektiivne tõde keele kohta.

Suhtleja vastutab oma suhtlusaktide edukuse eest ise. Kõneleja valib ise sõnad, mida oma valimiskõnesse panna, ja viisi, kuidas neid häälendada. On puhtalt tema enda teha, kas ta osutub valituks või mitte; ÕSist ega keelenõust ei saa vastuseid, mis edu garanteeriksid. Küll võib saada infot selle kohta, missugused sõnad oleksid tõenäoliselt kuulajatele vastuvõetavamad.

Mida sellest õpikust kindlasti *ei* järeldu, ongi verbaalse suhtluse sobimatus või töövõimetus. Vastupidi – inimesed saavad keele abil oma asjad märkimisväärselt hästi aetud, ka juhtudel, kus see traditsioonilise keelekeskse lähenemise kohaselt ei tohiks olla võimalik. Samuti ei väida me kindlasti, et igaüks on vaba kasutama ükskõik milliseid keelendeid ja teised hoolitsegu mõistmise eest ise. Vabadus kõnelda enda valitud viisil inimestel muidugi on, aga nad ka vastutavad tulemuste eest ise. Ühiskond on kord juba niimoodi seatud, et teiste inimeste ootustele vastamine aitab mõnikord paremini oma tahtmist saada.

Mõtlemisküsimuste kommentaare

Siin on kommentaare peatükkide lõppudes olevate mõtlemisküsimuste kohta. Neid tasuks ehk vaadata pärast küsimuse üle juurdlemist.

1. Suhtluse seletamise viise on käsitletud järgmistes peatükkides.
2. Keele tekkimise seletus oleneb üldisest suhtluse seletamise viisist, ja valik on sisuliselt evolutsiooniliste ja kreatsioonistlike seletuste vahel.
3. Ka keele muutumise seletus oleneb üldisest suhtluse seletamise viisist, või võiks ka öelda keele definitsioonist. Praktilised vastusevariandid:
 - keel on muutunud kohe, kui mõni uuendushuviline inimene mõnd uut väljendusviisi kasutab,
 - keel on muutunud siis, kui uus väljend kirjakeele normi kehtestamise korras määratud allikates fikseeritakse.
4. Puudustest räägib kohe järgmine peatükk.
5. Tuleks loobuda koodi fikseeritusest, mida olemegi järgnevas teinud.
6. Fikseeritud koodi mudel on hea lihtne vaade asjale, kuna paigutab tähenduse väljapoole inimest ja vabastab inimese seega vastutusest ja murest tähenduse teemal.
7. Inimestele ei meeldi konventsiooni uskuda, kuna nad ei soovi vastutust oma verbaalse eneseväljenduse eest.
8. Suhtlus ei saa kunagi olla täiesti ühemõtteline, kuna tähistamist vajavaid nähtusi on ka lahingus või operatsioonisaalis palju rohkem kui keeles sõnu.
9. Tähenduse uurimise juures segavad konnotatsioonid. Siinse vaidlustamine on „sa nimetad oma asja valesti”; sõnapõhise vaidlustamine on „sa räägid valest asjast”.
10. Tavaliselt pakutakse militaarseid ja juriidilisi valdkondi.

11. Täiesti ühemõttelist suhtlust ei saagi olla, juba teoreetiliseltki, sest võimalikke mõtteid on palju rohkem kui võimalikke sõnu, mis tähendab et kõiki mõtteid ei saa kuidagi sõnadega kodeerida.
12. Tegelikult ei saa. Mõiste ise kui abstraktse mõtlemise vorm esineb ainult inimteadvuses. Tekstides üldiselt tähistavad mõisteid vastavad terminid, sõnastikes lisaks veel selgitused, joonised, näited, kommentaarid jms. Seega on korrektne öelda, et mõisted on sõnastikus esitatud (või ka määratletud) või et sõnastikus on kirjas mõisteid tähistavad terminid. Aga mitte et mõisted ise on sõnastikus kirjas.
13. Vastandid.
14. Polüseemia.
15. Mõisteseoseid, sest tähenduseseoste esitamiseks tuleb mitmetähenduslike sõnade puhul näidata tähenduseti erinevaid seoseid.
16. Mõistepõhises terminibaasis on sünonüümid ühes mõistekirjes, viited tehakse mõistekirjete vahel, ja iseendale viidata pole mõtet. Sünonüümi viide omabki mõtet ainult sõnapõhises sõnastikus, ja mõistepõhisest terminibaasist saadakse need automaatse sõnastikuks-teisendamise käigus.
17. Võõraid keeli sobib korraldada Eesti-spetsiifiliste nähtuste, näiteks meie õigussüsteemi või rahvakultuuri osade nimetamisel. Neid keegi peale meie tolles võõrkeeles ju ei nimetagi, st võime tolle prantsuse sõna siin omavahel kokku leppida
18. Mõiste näide on sisuline, nt koera näide on puudel. Termininäide on kasutusnäide, nt *koera* näide on *Martin läks koeraga jalutama*.
19. Infot korrata on mõtet pabersõnastikus, mille kasutajamugavus on olulisem kui trükikulud - et lugeja peaks vähem lappama. E-sõnastikus on otsisüsteem parem, midagi niikuinii ei lapata ja infot korrata mõtet ei ole.
20. Intensionaalseid määratlusi on nende kõrgete põhjalikkusenõuete tõttu töömahukas kirjutada.
21. Sama sõna võib olla määratluses ühe tähendusega ja märksõnaloes teise. Tekib umbes selliseid vigu, et palgile viitama pidav määratlus viitab hoopis palgale.
22. Kui see teeb tema jaoks arusaadavalt lihtsaks sõnastikuinfo, mis muudu oleks tema vajaduste jaoks liiga detailne.
23. Sest passiivse sõnastiku eesmärk on tekitada mõistmine, seda aga saab vastete kõrval või asemel teha ka seletuste, näidete, alammärksõnade või joonistega.

24. Sest võimalikke temaatilisi järjestusi on palju, koostaja ja lugeja arvamused ei tarvitse sel teemal kokku langeda, ja kui ei lange, siis ei leia lugeja sõnastiku mõistestruktuuris vajalikku kohta kuidagi üles.

25. Sest nii on kõige lihtsam – ei pea ise mõtlema, kas on sünonüümid või ei ole või mil määral on.

26. Sest lugeja saab niimoodi teada, et koostaja on põhimõtteliselt võimeline vigu tegema. Kui tuttava sisuga artiklist leiab lugeja vea, siis ei saa ta ju usaldada ka tundmatuma sisuga artikleid, sest seal ta ei tunne viga ära. Just neid tundmatumaid artikleid aga läheb lugejal kõige rohkem tarvis.

27. Oleneb sihtrühmast ja eesmärgist. Üldiselt võttes ei pea. Tegelikult ei pea üldse sõnastikke olema, vaid inimesed võiksid lihtsalt kõiki enda jaoks vajalikke keeli osata. See on ainult pooleldi naljaga öeldud, sest vigane sõnastik delegeerib otsustamise lugejale, aga siis võiks ju kõik otsustamised sinnasamasse delegeerida.

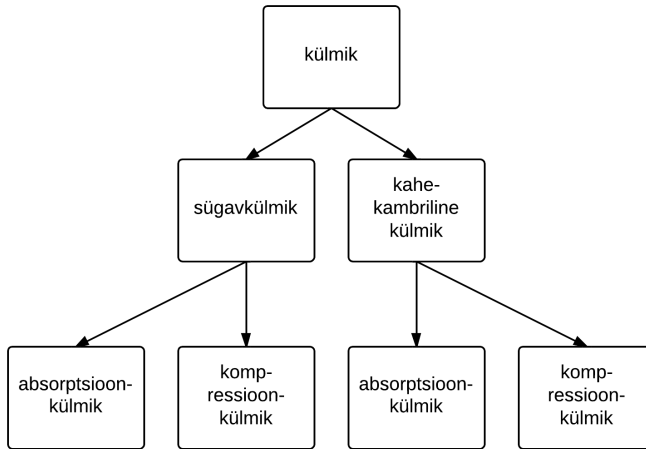
28. Kui jätta sõnastik koostamata, ei saa lugeja üldse mingit infot. Kui koostada vastuoluline sõnastik, siis mingit infot ta ikka saab, sest ega siis kõik märksõnad ju vastuolulised pole. Samas, kui kasvõi mõni üksik artikkel on põhjalikult vigane, siis saab lugeja eksitavat infot.

29. Kui põhjalikult vigane peab artikkel olema, et sellest lugejale otsest kahju tõuseks, oleneb sõnastiku sihtrühmast ja eesmärgist.

30. Sõnapõhiselt koostatud sõnastiku märksõnade sünonüümsuse kohta võib saada infot:

- sünonüümi viidetest, kui neid on,
- lühikestest määratlustest, mis võivad endast kujutada sünonüümi või parafraasi kaudu määratlemist,
- kokkulangevatest seletustest ja vastetest: kui kahel sõnal on samad või sarnased seletused või vasted, siis on nad tõenäoliselt sünonüümid,
- teiste sõnastike (sh sünonüümisõnastike ja tesaauruste) sünonüümi kirjetest,
- korpustest distributiivse sarnasuse järgi.

31. Süstemaatilise terminitöö harjutuse üks problemaatiline koht olid külmikud: absorptsioon-, kompressioon-, sügav- ja kahekambriline külmik. Mure seisnes selles, et nii sügav- kui ka kahekambriline külmik võib kasutada ükskõik kumba nendest temperatuuri alandamise meetoditest.

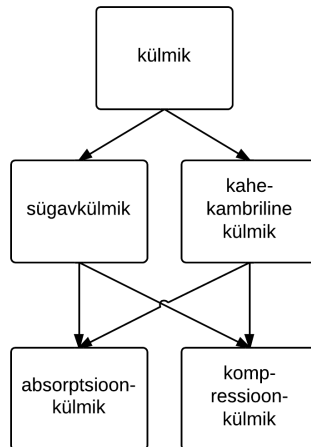
Joonis 33.1. See külmiku liikide pilt on küll väliselt hierarhiakujuline, aga sama infot on mitmes kohas korratud.

Esimene mõte on tavaliselt jaotada külmikud sügav- ja kahekambri- liseks külmikuks ning näidata mõlemad tööpõhimõtted mõlema juures nagu joonisel 33.1. See pole hea, kuna tööpõhimõtted on esitatud topelt, mis pole kuidagi sõnastiku koostamise seisukohalt kasulik.

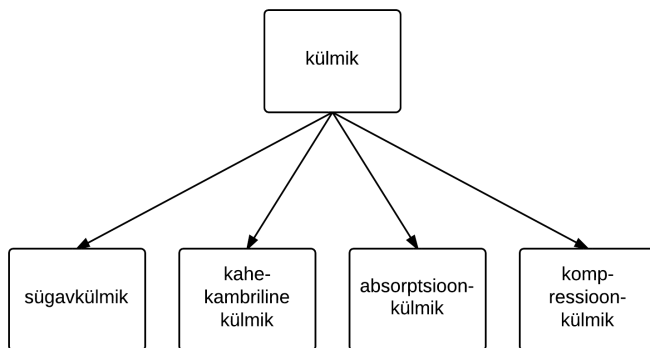
Järgmisena võime tahta ühendada need kaks esinemiskohta – joonis 33.2. See ei ole hea, kuna nüüd ei ole teada, mis on (joonise mõttes) alumisel tasemel olevate mõistete ülemmõiste. Kui mõelda defineerimisele, siis tahaks absorptsioon- ja kompressioonkülmikut pidada ikka külmiku, mitte sügav- JA kahekambriilise külmiku liikideks.

Hea küll, kui kõik neli on külmiku liigid, siis võiks ju nii joonistadagi – joonis 33.3. See ei ole hea, kuna samal hierarhiatasemel on segamini kasutatud eri jaotusaluseid.

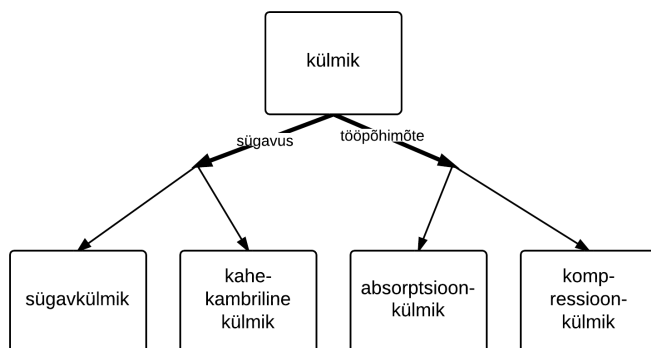
Lahendus, milleni tahaks jõuda (ja milleni nii mõnigi senine kursuslane on iseseisvalt jõudnud), pärineb soomlaste terminoloogia- keskuselt Tekniikan Sanastokeskus, kes mõistesüsteemide jooniseid ka oma sõnastikes avaldab. Joon mõistete vahel on kaheosaline, kõigepealt jaotusalust märkiv paks joon ja seejärel seda alust kasutatavat jaotust kajastavad peenemad jooned (joonis 33.4). Vajadusel saab jaotusaluseid hiljem ka andmebaasis samamoodi esitada.

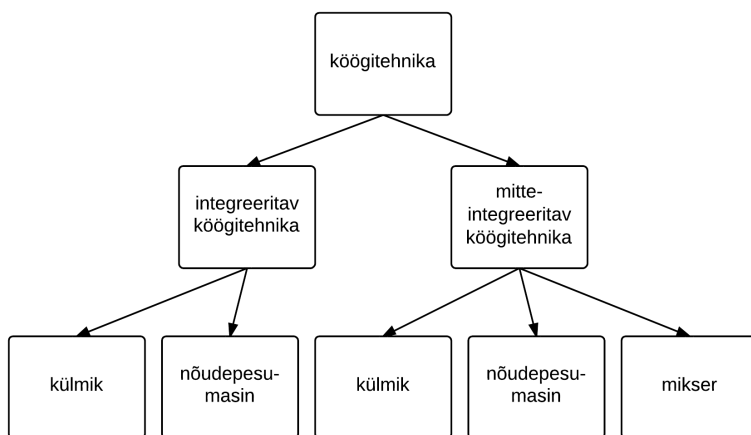
Joonis 33.2. Infot korratud ei ole, aga ühel mõistel võib olla mitu ülemmõistet.

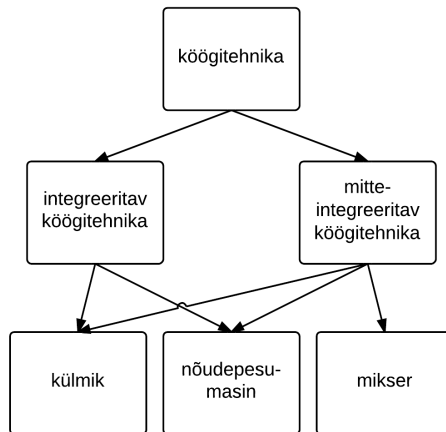
Joonis 33.3. Sellel pildil on kokku pandud eri jaotusaluseid kasutavad alammõisted.

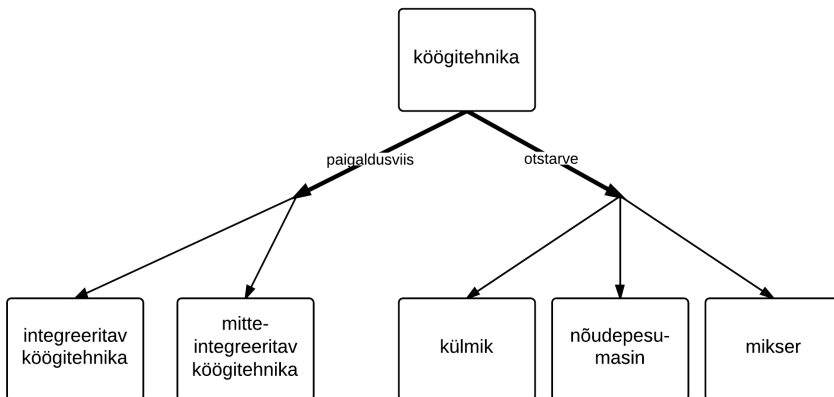
Joonis 33.4. Kõik külmiku liigid on esitatud külmiku liikidena ja selgesõnaliselt on esitatud ka jaotusalused.

Joonis 33.5. See külmiku liikide pilt on küll väliselt hierarhiakujuline, aga sama infot on mitmes kohas korratud.

Joonis 33.6. Infot korratud ei ole, aga ühel mõistel võib olla mitu ülemmõistet.

Joonis 33.7. Kõik külmiku liigid on esitatud külmiku liikidena ja selgesõnaliselt on esitatud ka jaotusalused.

Teine murekoht oli harjutuses ilmselt integreeritavus. Külmik võib olla nii integreeritav kui ka eraldiseisev, miksrít integreeritavana nähtud ei ole ja nõudepesumasín võib olla nii integreeritav, eraldiseisev kui tegelikult ka poolintegreeritav (nupud on väljas, ülejäänú köögimööbli sees peidus). Siin on lahendus tegelikult täpselt samasugune.

Mõisteid korrata (joonis 33.5) ega seostes riste moodustada (joonis 33.6) pole hea, ülesande täidab ära jaotusaluste eksplitsiitne näitamine (joonis 33.7).

Lõpuks veel pisimärkus: muidugi olid külmik, külmutuskapp ja külmkapp mõeldud sünonüümidená. Mõistesüsteemi pildi peal kuuluvad sünonüümid kui üht mõistet tähistavad terminid samasse kastikesse ja andmebaasis samasse mõistekirjesse.

32. Mõisted on siis samatähenduslike sõnatippude klastrid. Klasteri enda külge ei saa definitsiooni kirjutada, selleks tuleks siis teha mingi eraldi andmestruktuur.

33. Väga hoolika toimetamise ja konfliktide otsimise tööriistadega võib teoreetiliselt saada sõnastiku, kust kõik vastuolud on tõepoolest üles leitud ja käsitsi ära parandatud. Seni küll niisugust sõnastikku nähtud ei ole.

34. Ei eksi. Õpikud kirjeldavad, kuidas praegu kasutusel olevad terminid on moodustatud. Aga need on ju terminid, mis on edukalt käibele läinud, st nende puhul on võõristus mingil ajal kuidagi ära kadunud. Kui teete oma termini samamoodi, ja kui see läheb käibele, siis unustatakse ka selle võõristamine. Soovitus vastuolu lahendamiseks on seega lihtsalt enesekindlus oma termini läbisurumisel.

35. Pole välistatud, et negatiivne konnotatsioon on seotud sõna-sõnalise tõlke kasutamiseга võõrkeeletunnis sõnade äraõppimise kontrollina. Prestiiži mõjutab muidugi halvasti (tõlkijad on need, kes pole veel sõnu ära õppinud). Teha saab siinse raamatu sarnast propagandat, saab arendada masintõlkesüsteeme, et odavad tõlkijad välja suretada, ja võiks ka proovida tõlketurul nende kahe tõlkeliigi eristamist käibele ajada

36. Üliõpilaste arvamuste kohta, st mitte meetodite kohta, ja väljapoole üliõpilaste seltskonda üldistatav ka pole.

37. Sest toimetamine mõjutab tekste pärast tõlkimist.

38. Ei saagi, kui mitte postuleerida konformsuse soovitavust vms.

39. Võib arvata mõlemat, aga teise arvamise korral – millega on selline väärtushinnang põhjendatud?

40. Kui tõlkimise objekt on midagi objektiivset, näiteks lähtetekst, selle tähendus või algse autori suhtlustaotlus, siis peab ühtlasi olema olemas mingi objektiivne meetod selle lähteteksti tähendust või algse autori suhtlustaotlust tuvastada. Kuni niisugust meetodit ei ole näidatud, ehk kuni kaks tõlkijat võivad olla teksti tähenduse või autori öeldatahetu teemal eriarvamustel, tuleb vist leppida, et tõlkimise objekt on siiski midagi tõlkijast sõltuvat. Kõige lihtsam tundub sel juhul pidada tõlkimise objektiks tõlkija arusaama algse autori suhtlustaotlusest.
41. Loogiline põhjus, miks eelistada käsutäitmist isemõtlemisele, on vastutuse vältimine. Muretu on olla, kui minust midagi ei sõltu.
42. Tõlkekvaliteeti ei saa standardida, sest see on täiesti subjektiivne.
43. Tõlkekvaliteeti ei saa standardida, sest see on täiesti subjektiivne.
44. See ülesandepüstitus lähtub sõnast *toimetamine* ega ole seetõttu põhimõtteliselt lahendatav. Sõnast ei saa tema tähendust tuletada ega ka sõnale tähendust kokku leppida. Standardimise soovi korral tuleks alustada standarditavast tegevusest, see kokku leppida, ja alles seejärel talle nimi külge panna. Niisugused kokkulepped on „pehmetel” aladel võrdlemisi vähetõenäolised.
45. Näiteks jõupositsioonil oleva vastase demagoogiale vastates.
46. Ainult abstraktsioonitaseme poolest; sisuliselt ei erinegi. Ka selle raamatu normatiivsed ütlused tõlkija, toimetaja jt soovitava käitumise kohta on tegelikult üksnes subjektiivsed arvamused. Jah, nad on saanud 25 aasta mõtlemise tulemusel. Jah, mõnele neist õnnestub leida toetust empiirilistest uuringutest. Jah, nende järgimise korral on majandusedu lihtsam saavutada. Aga nad ei ole vastupidistest arvamustest kuidagi objektiivselt õigemad.
47. Keelekorraldus võiks sel juhul nii üritada ühtlustada inimeste ettekujutusi konventsioonist kui ka neid endale meelepärases suunas mõjutada.
48. Ei ole. Norm ja norming on süsteem ja selle kirjeldus, keel ja kõne on süsteem ja selle eksemplar.
49. Kui inimene niimoodi ütles, siis normi osaks (kuigi võibolla äärmiselt marginaalseks) ta sellega juba sai. Võimatu saab üks reaalne ütlus seega olla ainult norminguga võrreldes.
50. Seni pole keegi osanud.
51. See on tore näide eriarvamusest, mille lahendus on pooldatavast suhtlusteooriast. Et tuvastada, kas õigekirjareeglite (mitte)tundmise

alusel diskrimineerimine on keele alusel diskrimineerimine, läheb fikseeritud koodi mudeli uskumise puhul vaja keele definitsiooni, et kas keel sisaldab õigekirjareegleid või mitte. Seda definitsiooni muidugi kuskil antud ei ole. Konventsiooni uskumise korral oleneb tulemus sellest, kumb pool jaksab võimekama advokaadi palgata.

Kirjandus

- Kristiina Abdallah ja Kaisa Koskinen 2007. Managing trust: Translating and the network economy. *Meta*, 52 (4), 673–687.
- Jean-Marie Annoni, Hannelore Lee-Jahnke ja Annegret Sturm 2012. Neurocognitive Aspects of Translation. *Meta*, 57 (1), 96–107.
- R. Harald Baayen, Petar Milin, Dusica Filipović Đurđević, Peter Hendrix ja Marco Marelli 2011. An amorphous model for morphological processing in visual comprehension based on naive discriminative learning. *Psychological review*, 118 (3), 438–481.
- Mona Baker 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies: Implications and Applications. – Mona Baker, Gill Francis ja Elena Tognini-Bonelli (toim.), *Text and Technology: In Honour of John Sinclair*. Amsterdam: John Benjamins.
- Mona Baker 2004. A corpus-based view of similarity and difference in translation. *International Journal of Corpus Linguistics*, 9 (2), 167–193.
- Susan Bassnett 2006. Writing and translating. – Susan Bassnett ja Peter Bush (toim.), *The Translator as Writer*. London: Continuum, 173–183.
- Anthea Bell 2006. Translation: walking the tightrope of illusion. – Susan Bassnett ja Peter Bush (toim.), *The Translator as Writer*. London: Continuum, 58–67.
- Roger T. Bell 1991. *Translation and Translating*. London: Longman.

- Roger T. Bell 1995. What do translators think about translation? Investigating the attitudes of trainee translators. – Ian Mason ja Christine Pagnouille (toim.), *Cross-Words: Issues and Debates in Literary and Non-Literary Translating*. L3–Liège Language and Literature, 91–100.
- Renato Beninatto 2007. Quality Still Doesn't Matter - ATA San Francisco Presentation. *Localization Industry* 411.
- Henning Bergenholtz ja Sven Tarp (toim.) 1995. *Manual of Specialised Lexicography: The Preparation of Specialised Dictionaries*. Amsterdam: John Benjamins.
- Silvia Bernardini 2004a. Corpus-aided language pedagogy for translator education. – Kirsten Malmkjær (toim.), *Translation in Undergraduate Degree Programmes*. Amsterdam: John Benjamins, 97–112.
- Silvia Bernardini 2004b. The theory behind the practice: Translator training or translator education. – Kirsten Malmkjær (toim.), *Translation in Undergraduate Degree Programmes*. Amsterdam: John Benjamins, 17–30.
- Lynne Bowker 1997. You say “flatbed colour scanner”, I say “colour flatbed scanner”: A descriptive study of the influence of multidimensionality on term formation and use with special reference to the subject field of optical scanning technology. *Terminology*, 4 (2), 275–302.
- Richard Boyd 1979. Metaphor and theory change. – Andrew Ortony (toim.), *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 356–408.
- Robert Boyd ja Peter J. Richerson 1992. Punishment allows the evolution of cooperation (or anything else) in sizable groups. *Ethology and Sociobiology*, 13 (3), 171–195.
- Robert Boyd ja Peter J. Richerson 2005. *The Origin and Evolution of Cultures*. Evolution and cognition. Oxford: Oxford University Press.

- M. Teresa Cabré 1999a. *La terminología: representación y comunicación : elementos para una teoría de base comunicativa y otros artículos*. Girona: Documenta Universitaria.
- Maria Teresa Cabré 1999b. *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. Amsterdam: John Benjamins.
- Deborah Cameron 1995. *Verbal hygiene*. London: Routledge.
- Stuart Campbell 2001. Choice network analysis in translation research. – Maeve Olohan (toim.), *Intercultural Faultlines I: Textual and Cognitive Aspects*. Manchester: St. Jerome, 29–42.
- Michael Carl, Barbara Dragsted ja Arnt Lykke Jakobsen 2011. Taxonomy of human translation styles. *Translation Journal*, 16 (2).
- Andrew Chesterman 2006. Questions in the sociology of translation. – João Ferreira Duarte, Alexandra Assis Rosa ja Teresa Seruya (toim.), *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. volume 68 of *Benjamins Translation Library*. John Benjamins B.V.
- Andrew Chesterman 2009. The name and nature of translator studies. *Hermes*, (42), 13–22.
- Andrew Chesterman 2011. Translation universals. – Yves Gambier ja Luc van Doorslaer (toim.), *Handbook of Translation Studies, Vol. 2*. Amsterdam: John Benjamins.
- Andrew Chesterman ja Emma Wagner 2002. *Can Theory Help Translators?: A Dialogue Between the Ivory Tower and the Wordface*. Manchester: St. Jerome.
- Ellen Contini-Morava ja Barbara S. Goldberg 1995. *Meaning as Explanation: Advances in Linguistic Sign Theory*. Berlin: Walter de Gruyter.
- D. Alan Cruse 2000. *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

- Joseph Davis, Ellen Contini-Morava, R. S. Kirsner ja B. Rodríguez-Bachiller 2004. Revisiting the gap between meaning and message. *Cognitive and Communicative Approaches to Linguistic Analysis*, 51, 155–176.
- Robert de Beaugrande 1989. Special purpose language as a complex system: The case of linguistics. – *Special Language: From Human Thinking to Thinking Machines*. Clevedon: Multilingual Matters, 3–29.
- Annette de Groot 1997. The cognitive study of translation and interpretation: Three approaches. – Joseph H. Danks, Gregory M. Shreve, Stephen B. Fountain ja Michael McBeath (toim.), *Cognitive processes in translation and interpreting*. Thousand Oaks: Sage, 25–56.
- Michael Devitt ja Kim Sterelny 1999. *Language and Reality, 2nd Edition: An Introduction to the Philosophy of Language*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Simon C. Dik 1989. *The theory of functional grammar, Vol. 9*. Hawthorne, NY: Foris publications.
- Simon C. Dik 1997. *The theory of Functional Grammar, Vol. 2: Complex and derived constructions*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Luc van Doorslaer 2009. Risking conceptual maps: Mapping as a keywords-related tool underlying the online Translation Studies Bibliography. – Luc Van Doorslaer ja Yves Gambier (toim.), *The Metalanguage of Translation*. Benjamins Current Topics. Amsterdam: John Benjamins, 27–43.
- Helge Dyvik 1998. A translational basis for semantics. *Language and Computers*, 24, 51–86.
- Helge Dyvik 2004. Translations as semantic mirrors: from parallel corpus to wordnet. *Language and computers*, 49 (1), 311–326.
- Eesti Väitlusselts 2008. *Arutlev haridus: Eesti Väitlusseltsi õpik*. Tallinn: Eesti Väitlusselts.

- Birgitta Englund Dimitrova, That's close! On translators, interpreters, researchers, texts and their interrelations, Ljubljana 2007.
- Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Tiiu Erelt ja Ülle Viks 1995. *Eesti keele grammatika 1. Morfoloogia, sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Mati Erelt, Tiiu Erelt ja Kristiina Ross 2007. *Eesti keele käsiraamat 3.*, täiend. trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tiiu Erelt 1972. Vene oskuskeelekorraldus 1970-ndate hakul. Koos põigetega kirjutaja kodurajale. *Keel ja Kirjandus*, 12, 743–754.
- Tiiu Erelt 2002. *Eesti keelekorraldus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tiiu Erelt 2007. *Terminiõpetus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- FAA 2012. *Aeronautical Information Manual. Official Guide to Basic Flight Information and ATC Procedures*. Federal Aviation Administration.
- Pamela Faber Benítez 2009. The cognitive shift in terminology and specialized translation. *MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación*, (1), 107–134.
- Helmut Felber 1984. *Terminology Manual*. Paris: UNESCO.
- Joshua A. Fishman 1974. *Advances in language planning*. Berlin: Walter de Gruyter.
- François Gaudin 2003. *Socioterminologie: Une approche sociolinguistique de la terminologie*. Bruxelles: De Boeck & Larcier.
- H. P. Grice 1957. Meaning. *The Philosophical Review*, 66 (3), 377–388.
- Alexander Gross 2003. Teaching translation as a form of writing: Improving translator self-concept. – Brian James Baer ja Geoffrey S. Koby (toim.), *Beyond the Ivory Tower: Rethinking Translation Pedagogy*. ATA Scholarly Monograph Series 12, 83.

- Susanne Göpferich ja Riitta Jääskeläinen 2009. Process research into the development of translation competence: Where are we, and where do we need to go? *Across Languages and Cultures*, 10 (2), 169–191.
- Mara Götz 2012. Something Old, Something New, Something Borrowed, Something Blue: Aspects of Interdisciplinary Knowledge Transfer from a Translation Studies Perspective. *Forum*, 15.
- Küllü Habicht ja Pille Penjam 2006. Kaassõna keeleuuriija ja -kasutaja käsituses. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, (52), 51–68.
- Michael Alexander Kirkwood Halliday 1989. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Gyde Hansen, Kirsten Malmkjær ja Daniel Gile 2004. *Claims, changes and challenges in translation studies: selected contributions from the EST Congress, Copenhagen 2001*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gilbert Harman 1986. *Change in View: Principles of Reasoning*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Roy Harris 2001. *The Language Myth in Western Culture*. London: Routledge.
- Einar Haugen 1966. *Language Planning and Language Conflict: The Case of Modern Norwegian*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Reet Hendrikson 2012. Keelesõjas sõjakeel? Ohvitseride oskuskeelevaadetest (War language in the language war? On the linguistic views of officers). *KVÜÕA toimetised*, 16, 15–35.
- Kees Hengeveld ja J. Lachlan Mackenzie 2008. *Functional Discourse Grammar: A Typologically-based Theory of Language Structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Theo Hermans 1999. *Translation in systems. Descriptive and systemic approaches explained*. Manchester: St. Jerome.
- Mati Hint 1973. *Eesti keele sõnafonoloogia*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

- James S. Holmes 1994. *Translated!: Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Approaches to translation studies 7. Amsterdam: Rodopi.
- Kenneth Holmqvist, Marcus Nystrom, Richard Andersson, Richard Dewhurst, Halszka Jarodzka ja Joost van de Weijer 2011. *Eye Tracking: A Comprehensive Guide to Methods and Measures*. Oxford: Oxford University Press.
- Juliane House 1997. *Translation quality assessment: A model revisited* volume 410. Tübingen: Narr.
- Juliane House 2001. Translation quality assessment: Linguistic description versus social evaluation. *Meta: Journal des traducteurs*, 46 (2).
- Juliane House 2008. Beyond intervention: Universals in translation? *trans-kom*, 1 (1), 6–18.
- John Humbley 1997. Is terminology specialized lexicography? The experience of Frenchspeaking countries. *Hermès*, (18), 13–31.
- James R. Hurford 2007. *The Origins of Meaning*. Oxford: Oxford University Press.
- Tuomas Huumo 2007. Joko lingvistin nojatuoli joutaisi kaatopaikalle? Introspektiolingvistiikan asemasta kognitiivisessa kielitieteessä. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, (53), 163–180.
- Enik\Ho Héja ja Dávid Takács, Automatically generated customizable online dictionaries, – *Proceedings of the Demonstrations at the 13th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics* 51–57 2012.
- Arnt Lykke Jakobsen 2006. Research methods in translation: Translog. – Eva Lindgren ja Kirk P. H. Sullivan (toim.), *Computer Keystroke Logging and Writing: Methods and Applications*. Studies in writing 18. New York: Elsevier, 95–105.
- Arnt Lykke Jakobsen ja Kristian T.H. Jensen 2008. Eye movement behaviour across four different types of reading tasks. – Susanne

- Göpferich, Arnt Lykke Jakobsen ja Inger M. Mees (toim.), *Looking at Eyes. Eyetracking studies of reading and translation processing*. Copenhagen Studies in Language 36. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Anni Jürine ja Külli Habicht 2013. Kaassõnade tsükliline areng. *Keel ja Kirjandus*, 10, 736–749.
- Heiki-Jaan Kaalep 2010. Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. *Keel ja Kirjandus*, 2, 94–111.
- Heiki-Jaan Kaalep ja Jaan Mikk 2008. Creating specialised dictionaries for foreign language learners: A case study. *International Journal of Lexicography*, 21 (4), 369–394.
- Enn Kasak 2014. *Loogika alused*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Reet Kasik 2004. *Eesti keele sõnatuletus 2.*, täiend. ja parand. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Dorothy Kenny 1998. Creatures of habit? What translators usually do with words. *Meta*, 43 (4), 515–523.
- Dorothy Kenny 2001. *Lexis and Creativity in Translation: A Corpus Based Approach*. Manchester: St. Jerome.
- Tuija Kinnunen ja Kaisa Koskinen (toim.) 2010. *Translators' Agency*. Tampere University Press.
- Catlyn Kirna 2012. *Politoloogia terminoloogia korrastamise vajadus (Unification requirements in the language of politology)*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Donald C. Király 2000. *A Social Constructivist Approach to Translator Education: Empowerment From Theory to Practice*. Manchester: St. Jerome.
- Rein Kull ja Henn Saari 1975. Die Entwicklung des estnischen terminologischen Gedankens und die Förderung der Fachsprachen in den letzten Jahren. – *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Acta Linguistica*. Tallinn: Valgus, 245–249.

- Elis Kõrvek 2009. *Refiner Tõlkebüroo analüüs Eesti tõlketuru kontekstis: magistritöö*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Alexander Künzli 2007. The ethical dimension of translation revision. An empirical study. *The Journal of Specialised Translation*, (8), 42–56.
- George Lakoff ja Mark Johnson 2003. *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Christer Laurén, Johan Myking ja Heribert Picht 2002. Language and domains: a proposal for a domain dynamics taxonomy. *LSP & Professional Communication*, 2 (2).
- Marianne Lederer 2003. *Translation: The Interpretive Model*. Manchester: St. Jerome.
- Hyang Lee 2006. Révision : Définitions et paramètres. *Meta: Journal des traducteurs*, 51 (2), 410.
- Koen Lemmens 2011. The slow dynamics of legal language: Festina lente? *Terminology*, 17 (1), 74–93.
- Robert Lew 2011. Studies in dictionary use: recent developments. *International Journal of Lexicography*, 24 (1), 1–4.
- David Lewis 2002. *Convention: A Philosophical Study*. Oxford: Blackwell.
- Karolin Lillemäe 2013. *Tõlke toimetamine, tõlkija ja toimetaja*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Anna Mauranen ja Jarmo Harri Jantunen 2005. *Käännösuomeksi: tutkimuksia suomennosten kielestä*. Tampere Studies in Language, Translation and Culture A1. Tampere: Tampere University Press.
- Anna Mauranen ja Pekka Kujamäki 2004. *Translation universals. Do they exist?* Benjamins Translation Library 48. Amsterdam: John Benjamins.
- Einar Meister ja Stefan Werner 2009. Duration affects vowel perception in Estonian and Finnish. *Linguistica Uralica*, (3), 161–177.

- Indrek Meos 2002. *Filosoofia sõnaraamat: olulisi mõisteid, koolkondi, filosoofe, seisukohti*. Tallinn: Koolibri.
- Uno Mereste 2000. *Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü: artikleid ja lühiuurimusi*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Brian Mossop 2007a. Empirical studies of revision: what we know and need to know. *The Journal of Specialised Translation*, (8), 5–20.
- Brian Mossop 2007b. *Revising and editing for translators* 2nd ed. Translation practices explained 3. Manchester ; Kinderhook (N.Y.): St. Jerome.
- Kersti Möldre 2008. *Tõlketarkvara ja selle õpetamine tõlkemagistrantidele. Praegune seis, ootused ja vajadused GILTi kontekstis*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Raymond S. Nickerson 1998. Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2, 175–220.
- Christiane Nord 1997. *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome.
- Christiane Nord 2001. Loyalty revisited: Bible translation as a case in point. *The Translator: studies in intercultural communication*, 7 (2), 185–202.
- Elis Ohak 2009. *Tõlketeenuse kvaliteedi tagamine Eesti tõlkebüroode näitel: magistritöö*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Maeve Olohan 2004. *Introducing Corpora in Translation Studies*. London: Routledge.
- Maeve Olohan 2011. Translators and translation technology: The dance of agency. *Translation Studies*, 4 (3), 342–357.
- Heido Ots 1980. Kümme aastat ületuspõhimõtet. *Keel ja Kirjandus*, 10, 582–587.

- PACTE 2011. Results of the validation of the PACTE translation competence model: Translation problems and translation competence. – Cecilia Alvstad, Adelina Hild ja Elisabet Tiselius (toim.), *Methods and Strategies of Process Research: Integrative Approaches in Translation Studies*. Benjamins Translation Library 94. Amsterdam: John Benjamins, 317–343.
- Outi Paloposki 2010. Translator's footprints. *Translators' Agency*, 86–107.
- Heribert Picht ja Jennifer Draskau 1985. *Terminology: An Introduction*. Guildford: University of Surrey.
- Helen Plado 2013. *Kausaalsuhete adverbiaallaused eesti keeles*. PhD thesis.
- Helen Plado 2014. Development of Estonian conjunction kuna 'while, because' during the 20th century. – Jyrki Kalliokoski, Laura Visapää ja Helena Sorva (toim.), *Contexts of subordination: Cognitive, typological and discourse perspectives*. Amsterdam: John Benjamins.
- Margus Puusepp 2013. *Suuline tõlge*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Anthony Pym 2010. *Exploring Translation Theories*. London: Routledge.
- Anthony Pym 2011. The translator as non-author, and I am sorry about that. – *The Translator as Author: Perspectives on Literary Translation. Proceedings of the International Conference, Università Per Stranieri of Siena, 28-29 May 2009*. Siena: Lit Verlag, 31–43.
- Reet Raidma 2009. *Mida Eesti tõlkebürood tõlkijatelt ootavad ja mida neile pakuvad?* Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Michael Ramscar 2010. Computing machinery and understanding. *Cognitive Science*, 34 (6), 966–971.
- Michael Ramscar ja Harald Baayen 2013. Production, comprehension, and synthesis: a communicative perspective on language. *Frontiers in Language Sciences*, 233.

- Michael Ramscar, Daniel Yarlett, Melody Dye, Katie Denny ja Kirsten Thorpe 2010. The effects of feature-label-order and their implications for symbolic learning. *Cognitive Science*, 34 (6), 909–957.
- Kaja Rand 2008. *Eesti tõlketuru ülevaade: magistritöö*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Michael J. Reddy 1979. The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. *Metaphor and thought*, 2, 164–201.
- Wallis Hoch Reid, Ricardo Otheguy ja Nancy Stern 2002. *Signal, Meaning, and Message: Perspectives on Sign-based Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Katharina Reiß ja Hans J. Vermeer 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Alain Rey 1995. *Essays on Terminology*. Amsterdam: John Benjamins.
- Fabio Rinaldi, James Dowdall, Michael Hess, Kaarel Kaljurand, Mare Koit, Kadri Vider ja Neeme Kahusk 2002. Terminology as knowledge in answer extraction. – *Proceedings of the 6th International Conference on Terminology and Knowledge Engineering (TKE02)*, 107–113.
- Isabelle Robert 2008. Translation revision procedures: An explorative study. *Translation and Its Others. Selected Papers of the CETRA Research Seminar on Translation Studies*.
- Douglas Robinson 2004. *Performative Linguistics: Speaking and Translating as Doing Things with Words*. London: Routledge.
- Henn Saari 1980. Omasõna ja võõrsõna paarid eesti oskussõnavaras (1). Eelduste loomine. *Keel ja Kirjandus*, 11, 12, 654–666, 737–743.
- Henn Saari 1981. Omasõna ja võõrsõna paarid eesti oskussõnavaras (2). Omast vaatenurgast. *Keel ja Kirjandus*, 4, 5, 201–210, 282–288.
- Henn Saari 1999. Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979. („Muutuv keel”). *Keel ja Kirjandus*, 9, 10, 601–608, 684–693.

- Juan C. Sager 2000. *Essays on Definition*. Amsterdam: John Benjamins.
- Ferdinand de Saussure 1960. *Cours de linguistique générale* 5. éd. Bibliothèque scientifique. Paris: Payot.
- Danica Seleskovitch ja Marianne Lederer 1984. *Interpréter pour traduire*. Paris: Didier.
- Claude Elwood Shannon 2001. A mathematical theory of communication. *ACM SIGMOBILE Mobile Computing and Communications Review*, 5 (1), 3–55.
- Elana Shohamy 2006. *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. London: Routledge.
- Sirje Sinivee 2004. *Tõlke hindamine - kuidas, keda või mida?* Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Eesti Standardikeskus 2002a. *Terminoloogiatöö. Sõnastik. Osa 1, Teooria ja rakendus = Terminology work. Vocabulary. Part 1, Theory and application*. Eesti standard EVS-ISO 1087-1:2002. Tallinn: Eesti Standardikeskus.
- Eesti Standardikeskus 2002b. *Terminoloogiatöö. Sõnastik. Osa 2, Arvutirakendused = Terminology work. Vocabulary. Part 2, Computer applications*. Eesti standard EVS-ISO 1087-2:2002. Tallinn: Eesti Standardikeskus.
- Eesti Standardikeskus 2007. *Tõlketeenus. Nõuded teenusele = Translation services. Service requirements*. Eesti standard EVS-ISO 15038:2007. Tallinn: Eesti Standardikeskus.
- Gordon R. Stephenson 1967. Cultural acquisition of a specific learned response among rhesus monkeys. – D. Starek, R. Schneider ja H. J. Kuhn (toim.), *Progress in Primatology*. Stuttgart: Fischer, 279–288.
- Heidi Suonuuti 2001. *Guide to Terminology*. Nordterm 8. Helsinki: Tekniikan Sanastokeskus.

- Şebnem Susam-Sarajeva 2009. The case study research method in translation studies. *The Interpreter and Translator Trainer (ITT)*, 3 (1), 37–56.
- Henri Tajfel 1970. Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, (223), 96–102.
- Monika Tartu 2012. *Inglise-eesti e-tervise terminibaasi koostamise analüüs (Analysis of the process of compiling an English-Estonian e-health termbase)*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Marju Taukar 2012. Algupäraste ja tõlgitud eestikeelsete tekstide eristatavusest ning neile omistatud omadustest. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, (8), 245–256.
- Valter Tauli 1968. *Introduction to a Theory of Language Planning*. *Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia* 6. Uppsala: Almqvist and Wiksell.
- Arvi Tavast 2005. Tellija kriteeriumid tõlke hindamisel ja nende sobivus koolitööde hindamissüsteemi alusena. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, (1), 139–153.
- Arvi Tavast 2008. *The Translator is Human Too: A Case for Instrumentalism in Multilingual Specialised Communication*. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 21. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Arvi Tavast 2012. Keelehoorde teoreetilise aluse otsinguil: naabervaldkonnad appi. – Maire Raadik ja Tiina Leemets (toim.), *Sõnaga mõeldud mõte: pühendusteos Tiiu Eretille, 20. aprillil 2012*. Eesti Keele Instituudi toimetised 14. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rita Temmerman 2000. *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam: John Benjamins.
- Sonja Tirkkonen-Condit 2002. Translationese — a myth or an empirical fact? A study into the linguistic identifiability of translated language. *Target*, 14 (2), 207–220.
- Gideon Toury 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.

- Peter D. Turney ja Patrick Pantel 2010. From frequency to meaning: Vector space models of semantics. *Journal of artificial intelligence research*, 37 (1), 141–188.
- Jaan Tõllasepp 2013. *Tarbeteksti tõlge selle parandaja pilgu läbi*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Margit Vain 2008. *Kvaliteedihootused pangandustekstide tõlkimisel*. Magistritöö, Tallinna Ülikool. Tallinn.
- Andres Valdre 2005. Inglise-eesti tehnikatõlke vigade liigid ja põhjused. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, (1), 187–207.
- Ann Veismann 2005. peale ja pärast. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, (51), 170–183.
- Hans J. Vermeer 1978. Ein Rahmen für eine allgemeine Translationstheorie. *Lebende Sprachen*, 23 (3), 99–102.
- Märt Väljataga 2008. Tõlkimise teooriast ja praktikast. *Sirp*, 45 (3230).
- Herbert Andreas Welker 2010. *Dictionary Use: A General Survey of Empirical Studies*. Brasília: Author's edition.
- Jenny Williams ja Andrew Chesterman 2002. *The Map: A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester: St. Jerome.
- Malcolm Williams 2004. *Translation Quality Assessment: An Argumentation-centred Approach*. University of Ottawa Press.
- Malcolm Williams 2009. Translation quality assessment. *Mutatis Mutandis*, 2 (1), 3–23.
- Ludwig Wittgenstein 1953. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Ludwig Wittgenstein 2005. *Filosoofilised uurimused*. Avatud Eesti raamat. Tartu: Ilmamaa.
- Sue Ellen Wright ja Gerhard Budin 2001. *Handbook of Terminology Management: Application-oriented Terminology Management*. Amsterdam: John Benjamins.

Eugen Wüster 1967. *The Machine Tool: An Interlingual Dictionary of Basic Concepts: Comprising an Alphabetical Dictionary and a Classified Vocabulary with Definitions and Illustrations*. London: Technical Press.

Eugen Wüster 1979. *Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie*. Dordrecht: Springer.